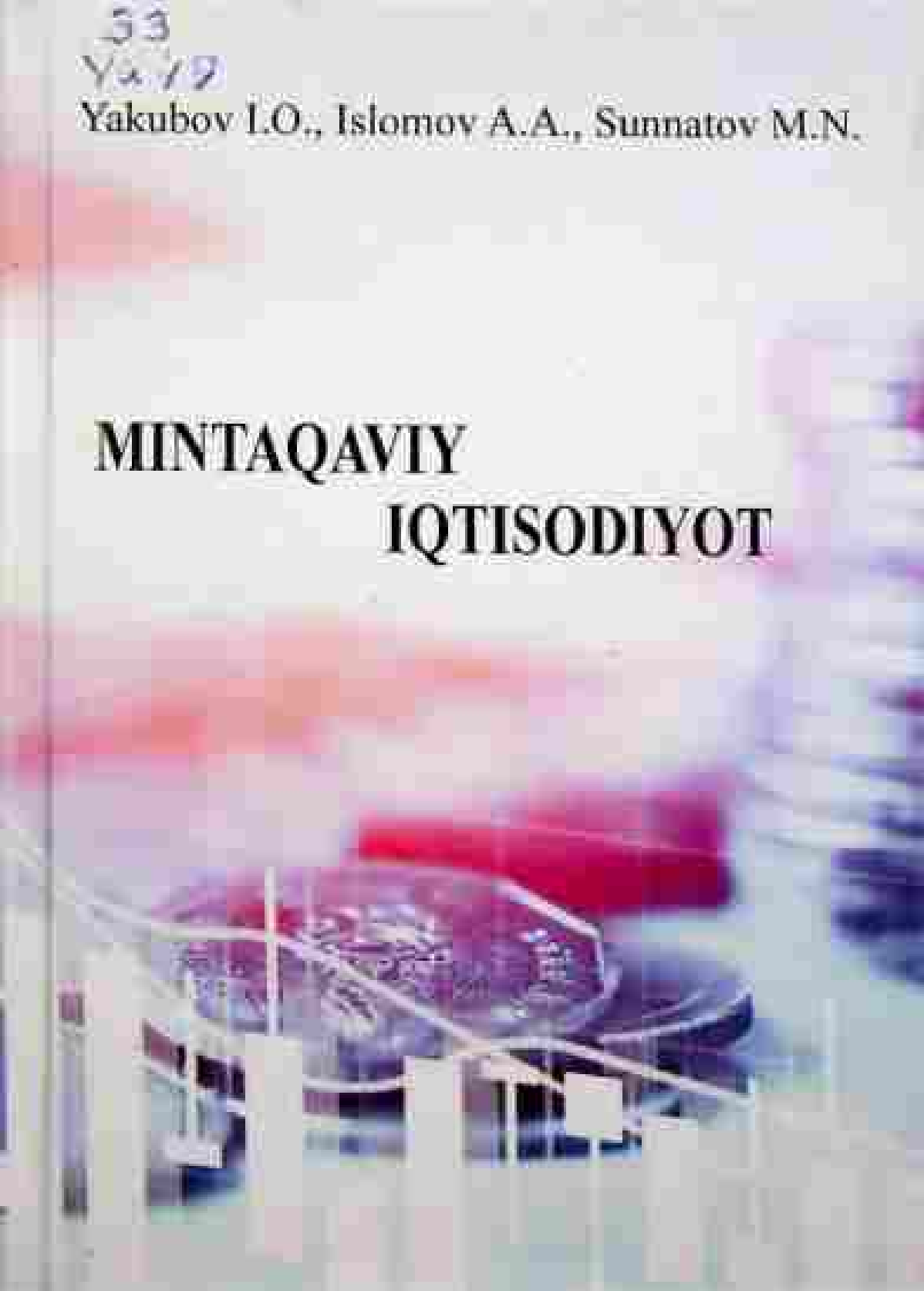

53

Yaq. 19

Yakubov I.O., Islomov A.A., Sunnatov M.N.

MINTAQAVIY IQTISODIYOT

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Yakubov I.O., Islamov A.A., Sunnatov M.N.

"MINTAQAVIY IQTISODIYOT"

*O'zbekiston Respublikasi Oliv va o'rtta maxsus ta'lim vazirligi
huzuridagi Muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan 3230100-
Iqtisodiyot/tarmonlar va sohalar bo'yicha, 3232300 - Mintaqaviy
iqtisodiyot hokimiyatlar ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar
uchun darajalik asfonda tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2019

33
Ya 49

UDX-238/156.64.723

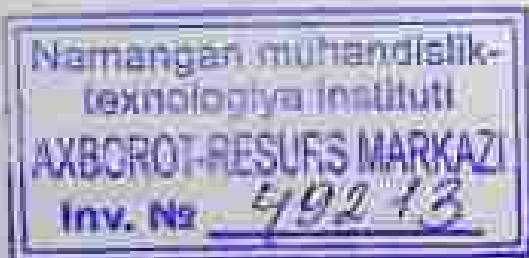
© Yakubov I.D., Jalilov A.A., Sjanatov M.N. Mintaqaviy Iqtisodiyot Darslik. →
T. 2019. → 238 b.

Darslik Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Kengashi qaratilgan bilim chop
atishga tavsiya qilgan.

Iqtisod fanlari doktori, professor
I.D. prof. R.Yu. Xodiev taqdiri ostida

Darslik mualliflar fan bo'yicha ma'rufa mavzularning kumpletini, mustaqil
talimiga oid topshiriqlar, oraliq imtihonga oid o'qov kuzatmalarining umumiy
ma'nosini, yakuniy imtihonga oid namunaviy savollar va topshiriqlar, fan bo'yicha
vidеоni rasmlar va rasmalar, har bir mavzu bo'yicha talimlarning mustaqil ishlab
chiquvchi rasmlar bo'lgan adabiyotlar ro'yxatini hamda glossariyani o'z ichiga olgan.

Darslik talimlarning amaliy bilim, malaka va ko'nikmalarini
shakllantirishga xizmat qiladi.

UQUV ZALI

MUNDARIJA

Kirish.....	4
1. bob. Mintaqaviy iqtisodiyot faolining predenti: maqsadli va vazifalari.....	7
2. bob. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni poylashni qoʻllab-quvvatlash va tuzatish.....	13
3. bob. Oʻzbekistonning maʼmuriy-hududiy tuzilishi va ularning mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari.....	27
4. bob. Mintaqlar tabiiy-resurs salohiyati va ularning hududiy taraqqiyotida tutgan oʻrni.....	44
5. bob. Mintaqlar aholisi va mehnat resurslari.....	51
6. bob. Mintaqlarda insoniyatning iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari.....	89
7. bob. Qishloq xoʻjaligining hududiy boshqarilishi.....	99
8. bob. Transport va aloqa kommunikatsiya infraqurilimining mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari.....	104
9. bob. Oʻzbekistonning Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari oʻrtasidagi vakolatlarni taqsimlash mexanizmi.....	120
10. bob. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat.....	126
11. bob. Mintaqlar moliyasi va uning tartibga solinishi.....	138
12. bob. Mintaqlarni qimmatli iqtisodiy rivojlanishni tartibga solish.....	150
13. bob. Mintaqlar taraqqiyotini prognozlash va qimmatli iqtisodiy rivojlanish strategiyalari.....	158
14. bob. Mintaqlar raqobatbardoshligi va raqobat kuchligi.....	177
15. bob. Mintaqlarning ishlab chiqaruvchi aloqalar va eksporni koʻpaytirish yoʻllari.....	187
16. bob. Hududlar taraqqiyotining ekologik jihatdan va tabiiy resurslar bilan bogʻlanishining mintaqaviy muammolari.....	194
Qoʻshimcha.....	210
Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.....	227

KIRISH

Mamlakat mo'yyan hududlar yig'indisi, shuning uchun, mamlakatdagi har bir hududning iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarini tushiq etish va odatdagi taraqqiyotni ta'minlab beruvchi ichki va tashqi omillarni aniqlash hamda uning ta'sir yo'nalishlarining tahlili asosida tavsiya, taklif va amaliy ko'rsatmalar ishlab chiqish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Qolaversa, butun jahonda kechayotgan mo'hyaviy iqtisodiy inqiroz ham alohida mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotini mintazam kuzatib borish va uni xalqaro iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga tayyor turishini ta'minlash mamlakat iqtisodiyotini barqarorlashtirishning muhim shartidir.

Mintaqa - mamlakat yagona xalq xo'jaligi majmuasining hududiy kichik tiliini hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o'zaro munosabati tufayli hosil bo'lgan yaxlit birlikdir. Binobarin, mamlakatning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi hamda unda erkin bozor munosabatlarining joriy etilishi milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishiga imkon beradi. Mamlakatdagi har bir hudud o'zining iqtisodiy salohiyatiga asoslanib ish yuritishi, mavjud ichki resurslardan oqilona foydalanishi va dunyo miqyosida respublika safzining o'tirishiga o'z hissasini qo'shishi orqali mintaqa iqtisodiyoti taraqqiy etib boradi.

Mamlakat hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichlari tahlil qilish, iqtisodiy rivojlanirish va bu borada barqarorlikni tahminlab respublikada yuritilayotgan iqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Hududni ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik jihatdan taraqqiy etishi iroyand natijada milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasini belgilab beradi. Ma'lumki, hududlarning tabiiy-resurs salohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, demografik sharoiti va ekologik vaziyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar bir birlidan farq qiladi. Ayni shu holat ularda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va ulardan oqilona foydalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

O'ziga sot xususiyatga ega bo'lgan hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatidan umumiy foydalanish hamda barqarorlik ko'rsatkichlarini tahlil qilish dolzarb masalalardan biri bo'lib xisoblanadi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Hududlarni rivojlantirishga oid masalalarni hal etishda akamariyat hokimlarida mas'uliyatni o'z zimmasiga olib, mustaqil qaror qabul qilish va tashabbuskorlik yetishmuyapti. Ma'lumki, 2018 yilda Toshkent shahrida eksperiment tariqasida davlat boshqaruvining yangi tartibi joriy etilib, shahar hokimi va tuman hokimlariga moliya, iqtisodiyot, investitsiya, qurilish, uy-joy va kommunal xizmat sohalari rahbarlarini tayinlash vakolati berildi".

Natijada 30 dan ortiq komissiya va kengashlar tugatilib, ularning vakolatlari tegishli hududiy organlarga berildi. Samarasiz ishlayotgan 12 ta davlat uнитар korxonasi tugatildi. Xalqqa, mamlakatda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish islohotlari har bir hududni ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichlarini rivojlantirish xususiyatlarini tahlil va prognoz qilishni taqozo qiladi.

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida tug'ib olingan taqdimotga bog'langan link-yulni sahifa qo'llanma [Mama] – T. «Ma'muriyat», 2019 – 97 bet

1-hb. "MINTAQAVIY IQTISODIYOT" FANINING FREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. "Mintaqa" tushunchasi, mintaqalarning milliy iqtisodiyotni rivojlanishidagi roli va ahamiyati.

Mintaqa - mamlakat yagona xalq xo'jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jihatlarining ichki aloqasi va o'zaro munosabati tufayli hosil bo'lgan yashil birlikdir. Binobarin, mamlakatning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi hamda unda erkin bazar munosabatlarning joriy etilishi milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishiga imkon beradi. Mamlakatdagi har bir hudud o'zining iqtisodiy salohiyatiga asoslanib ish yuritishi, mavjud ichki resurslardan oqilona foydalanishi va dunyo miqyosida respublika ustuzining o'tishiga o'z hissasini qo'shishi orqali mintaqa iqtisodiyotni taraqqiy etib beradi.

Mamlakat miqyosida hududlar yig'indisi, shuning uchun, mamlakatdagi har bir hududning iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarini tadqiq etish va ushulda taraqqiyotni ta'minlash beruvchi ichki va tashqi omillarni aniqlash hamda ularning ta'sir yo'nalishlarining tahlili asosida tavsiya, taklif va amaliy ko'rsatmalar ishlab chiqish hozirgi kunning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Qo'levarsa, butun jahonda kuchayotgan moliyaviy iqtisodiy inqiroz ham alohida mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotini mustahkam qilish berish va uni xalqaro iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga tayyor turishini ta'minlash mamlakat iqtisodiyotini barqarorlashtirishning muhim shartidir.

Mintaqa yohud alohida hududlar taraqqiyotini o'rganish avvalo "hudud", "iqtisodiy hudud", "iqtisodiy hudud rivojlanishi", "mintaqa", "iqtisodiy rayon", "iqtisodiy rayonning barqaror rivojlanishi" atamalarining mohiyatini ochib berishni talab etadi.

Hudud (region) tushunchasining mohiyati - iqtisodiy salohiyatlarda turlicha talqin etiladi. Masalan, hududiy rivojlanish - bu territorial tizimning aholi turmush darajasi va sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga yo'naltirilgan holati bo'lib, unda

huchudning o'zaro bir – birligi salbiy ta'sir etmaydigan, barqarorlik bilan ta'minlangan va muvozanatlashgan ijtimoiy, xo'jalik, resurs va ekologik salohiyati doimiy takror ishlab chiqariladi.

Hozirgi paytda tubdan o'zgarib beryotgan O'zbekistonning zamonaviy xo'jalik majmuasi murakkab tarmoqlar tizimini tashkil etadi. Mamlakatdagi yillarda elektrotexnika va elektronika, metallurgiya, mikrobiologiya va kimyo sanoati tarmoqlarida ko'plab yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish yo'liga qo'yildi. Ayni paytda qishloq xo'jaligi, hamda bu soha mahsulotlarini qayta ishlash va xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish iqtisodiyotining ustuvor tarmoqlari bo'lib qolmoqda.

1.2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining fanlar tizimida tutgan o'rnini.

Mintaqaviy iqtisodiyot ijtimoiy fan hisoblanadi. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvini, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini, muhim tabiiy-iqtisodiy, demografik va ekologik xususiyatlarini hamda ularning hudud ichidagi, hududlararo va tashqi iqtisodiy aloqalarini o'rganadi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, mintaqaviy iqtisodiyot fanining asosiy vazifasi ijtimoiy ishlab chiqarishning hududiy jihatlariini o'rganishdan iborat.

Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infrastrukturasi elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etadigan mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo'nalishlarini belgilaydi; hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarini o'rganadi. Bundan tashqari, mintaqaviy iqtisodiyot ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish masalalarini mamlakat miqyosida yuzlit o'rganadi. Zero, har bir hudud iqtisodiyoti, eng avvalo, mamlakat yagona xo'jalik majmuasining tarkibiy qismidir. Shu bilan birga, mazkur fan mamlakat va hududlarning tabiiy resurs salohiyatini, mamlakatning jahon xo'jaligi tizimidagi o'rnini, aholi, mehnat

tezarirlari va hozirgi demografik muammolarni o'rganadi, hozir iqtisodiyoti sharoitida mamlakat va hududlarning iqtisodiy darajasini tahlil qilib hamda ishlab chiqarish kuchlarining asosiy omillarini aniqlaydi. U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o'rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyot iqtisodiyot nazariyasi, makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, tarmoqlar iqtisodiyoti, iqtisodiy geografiya, demografiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan uzviy aloqada.

Bizim munosabatlarning takomillashib borishi mamlakat xo'jaligining hududiy tashkil etilishi bilan chambartutas bog'liq. Mintaqaviy iqtisodiyot va rivojlanish nazariy va amaliy muammolarini o'rganish iqtisod nazariyasini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Mamlakatimizda ijtimoiy va demografik yo'nalishdagi tadqiqot ishlari izchil amalga oshirilmoqda.

1.3. Mintaqaviy iqtisodiyotning tadqiqot usullari

"Mintaqaviy iqtisodiyot" fani olib borayotgan ilmiy tadqiqotlarning maqsadi hududiy tashkili takomillashirishning ilmiy asoslarini tahlil chiqarib masalalariga qaratilgan. Mintaqaviy iqtisodiyot texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimiga tayyarladi, ishlab chiqarish kuchlarini hududiy rivojlanishida iqtisodiy samaradorlikni hisoblash usullarini keng qo'llaydi, ishlab chiqarishni joylashtirishning iqtisodiy boshqarish mexanizmini o'rganadi. Shuning uchun mintaqaviy iqtisodiyotda ko'pgina iqtisodiy omillarni chuqur tahlil etiladi va shular asosida ushbu fan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi.

Mintaqaviy iqtisodiyot fanining o'rganish usullari quyida keltirilgan (1-rasm).

Dialektik usul tabiat, jamiyat va tafakkur rivojlanishini qonuniyatlarini o'rganishga asoslangan.

Dialektik usulda rivojlanish quyidan yuqoriga, bilish esa oddiydan murakkabga inson rivojlanadi. Dialektika induktiv va deduktiv usullardan tarkib topgan.

I-rasm. Mintaqaviy iqtisodiyotning tadqiqot usullari

Induktiviyada yuqqa fakt o'tirib, umumiy xulosas chiqariladi. Deduktiviyada esa aksincha.

Ilmiy abstraksiya usulida mavhum ob'ekt ilimga tayangan holda o'rganiladi va uning faqat asliga o'tibor qaratiladi.

Makro darajada o'rganishda nazariy masalalarni keng ko'lamda, mikro darajada esa kichik bir ko'lamda o'rganish natijalidir. Taqqoslash usulida o'rganilayotgan ob'ekt davrlar bo'yicha yoki boshqa bir ob'ekt bilan taqqoslanadi.

Statistik usulda tadqiqot usuli ko'rsatkichlarga, jadval ma'lumotlariga asoslanadi. Jadval ma'lumotlarini chizmalarda aks ettirish grafik usul mahiyatini ochib beradi.

Tizimli tahlil usuli burchakchilik tarmoqliga asoslanadi (maqsad qo'yish, vazifani aniqlash, ilmiy taxminni hayotga o'tirish, tarmoqlarni joylashtirish kumulyativlarini har tomonlama o'rganish); u tarmoqlar tuzilmasi, ularning o'zaro aloqadorligini o'rganish imkonini beradigan ilmiy bilish uslubidir.

Tadqiqot jarayonida tizimlash o'rganilayotgan hodicalarini alohida belgilarga ko'ra guruhlariga ajratish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda tizimlash, tuzilish, umumlashtirish va boshqa usullar qo'llaniladi.

Balans usulida iqtisodiy tahlillar tarmoq va hududiy balanslar yordamida tuzilmoqda.

3-rasm. Alohida hududlar doirasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tadqiq qilishda qo'llaniladigan usullar.

Iqtisodiy-geografik tadqiqotlar usuli o'z navbatida yana 3 tartibli qatordan iborat: hududiy usul; tarmoq usuli; mahalliy usul.

Kartografik usul ishlab chiqarish xususiyatlarini ko'rguzmali aks ettirish imkonini beradi.

Taksonomik usul. Ushbu jarayon muayyan hududni unga bo'yinsovcchi iyerarxik taksonlarga ajratib chiqishdan iborat. Taksonlar - iyerarxik pog'onaning

qayi bosqichlarini egallab turgan ma'muriy-hududiy birliklar hitoblanadi. Mazalar, viloyatga nisbatan toman va shaharlar.

Ijtimoiy so'rovlar usuli. Ular juda sillma-sil; standart holda intervyu; alohida tarmoqlar vakillari bilan yakka tartibda suhbat, olimlar, mutaxassislar va mintaqalar rahbar xodimlarining ochiq chiqishlari bo'yicha dalillarning tahlili va bosqular. Shunday qilib, mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganish nihoyatda ko'plab usul va vositalarga tayanadi.

uchin sifatslar

Hozirda jahon hamjamiyatida yuz berayotgan jarayonlar (globallashuv, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda bozor munosabatlarning rivojlanishi) milliy iqtisodiyotni tartibga solish asosida murvoqlashtirilgan qarorlarni qabul qilishning asosi sifatida makroiqtisodiy tahlil usullaridan foydalanishni nazarda tutadi. Shu munosabat bilan o'qiy dasturiga «Makroiqtisodiy tahlil» kursi kiritilgan.

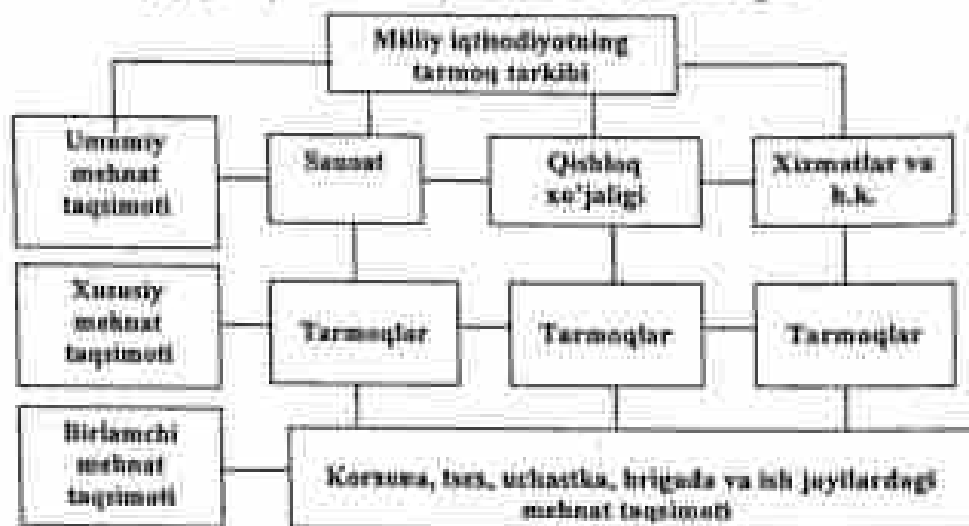
Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiy tahlilning predmeti nimadan iborat?
2. Makroiqtisodiy tahlilning pozitiv va normativ turlariga ko'z bering.
3. "Makroiqtisodiy tahlil" fanining maqsadi va vazifalari bo'yicha "To'rtinchi jadval" tayyorlang.
4. "Mintaqa", "hudud", "iqtisodiy hudud", "iqtisodiy rayon", tushunchalarini o'zaro va beqil jihatlarini aniqlang.
5. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining fanlar tizimida tutgan o'rnini va uning rivojlanish bosqichlarini tavsiflang.
6. Mintaqaviy iqtisodiyotning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
7. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining fanlar tizimida tutgan o'rnini va uning rivojlanish bosqichlarini tavsiflang.
8. Mintaqaviy iqtisodiyotning predmeti va o'rganish ob'ektini tavsiflang.
9. Mintaqaviy iqtisodiyotning tadqiqot usullarini tavsiflang.

2-bob. ISHLAB CHIQARUVCHI KUCHLARNI JOYLASHTIRISH QONUNIYATLARI VA TAMOYILLARI

2.1. Ishlab chiqarish, chiqarish kuchlari va xizmatni joylashtirish to'g'risida tushuncha

Iqtisodiyot rivojlanishi uning ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning bunday shakllari esa ma'yanan bir jaryoning ikki tomoni bo'lib, u ma'yanan ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimoti xususiyatlaridan kelib chiqadi. Mehnat taqsimoti bajarilayotgan ishning kim tomonidan va qay tarafdada amalga oshirilayotganligini anglatadi. Bunda amalga oshirilayotgan ish ya'ni mehnat engli faoliyat bo'lib, jamiyat ehtiyojini qondirishga qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Mehnat taqsimoti mamlakat, mintaqa, hududning biror bir nuqtadot ishlab chikarish yoki xizmatlar ko'rsatishga ixtisoslashuvi bulib, bu mehnat taqsimoti shakllarini namoyon qiladi. Quyidagi mehnat taqsimoti umumlashtirgan holda milliy mehnat taqsimotini namoyon qiladi. Bu jixatdan O'zbekiston yuqingacha jahon bazarida pasta to'rali bilan ishtirok etgan.

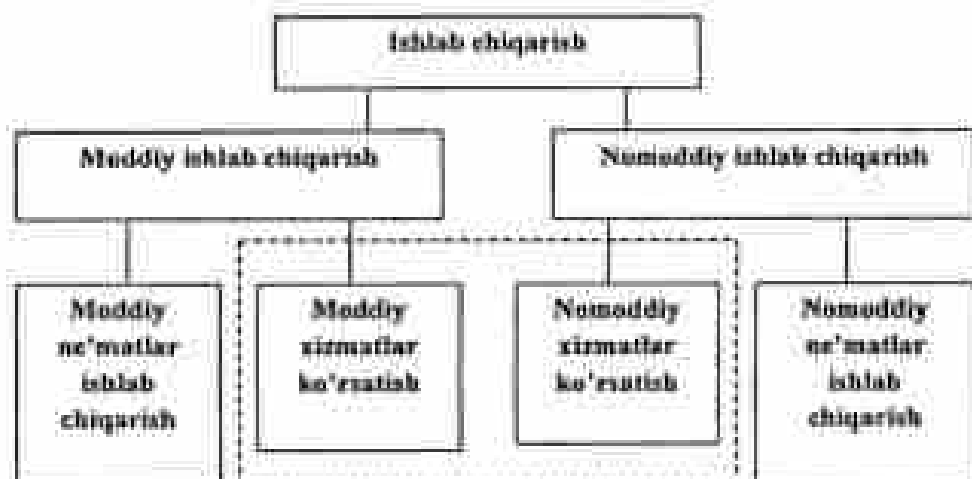

2-chizma. Milliy iqtisodiyot tarmoq tuzilmasida mehnat taqsimotining
namoyon bo'lishi

Ishlab chiqarish - insoniyat tomonidan tabiiy boyliklarni o'z ehtiyojiga moslashtirish orqali mahsulot yaratish jarayoni hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida xom ashyodan tayyor mahsulot yaratiladi. Bu jarayonda u takomillashib boradi va texnologik tus oladi. Ayni shu holat ishlab chiqarishga bo'lgan turli yondoshuvlarga sabab bo'ladi.

Ishlab chiqarish birlamchi faoliyat sifatida ikki turga bo'linadi.

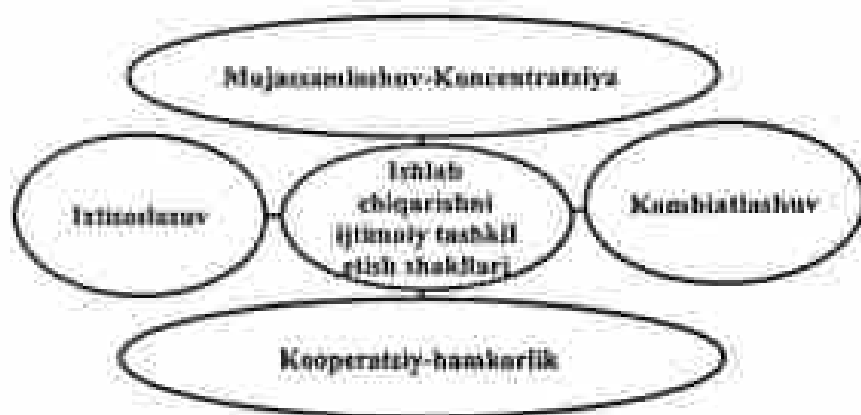

Xizmat ko'rsatish sohasi

4-rasm. Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi

Ishlab chiqarish oqimli faoliyat sifatida tashkil etiladi va bu jihatdan ijtimoiy va hisobiy belgilarni namoyon qiladi.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy va hisobiy shakllari bir-birini inkor etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi.

5-chizma. Ijtimoiy tashkil etish shakllari.

Ishlab chiqarish shakllari ushbu aloqadorlikda rivojlanib boradi va ko'pincha birgalikda sodir bo'ladi. Ularning asta-sekin takomillashib borishi, bir-birlari bilan uyg'unlashuvi fan texnika taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishi bilan hamkorlikda yuz beradi.

2.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish nazariyalari

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish turli davlatlarda ularning tabiiy iqlimiy sharoiti, demografik va iqtisodiy salohiyati hamda boshqa omillari bilan bog'liq olingan holda turlicha amalga oshiriladi. Biroq, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish ma'lum qonuniyatlarga asoslangan va maqsadlarining muhitdagi bo'linishi, ularni nazariy asoslarida o'rganishlik mavjud.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning nazariy asoslarini rivojlantirishda xorijiy olimlaridan I.Tyunen (1783-1830), A.Veber (1868-1958), A.Lesh (1906-1945), V. Kristaller (1893-1969), rus olimlaridan K.I.Arsenev (1789-1865), F.P.Semenov-Tyau-Shanskiy (1827-1914), N.P.Ogarev (1813-1877), D.I.Mendelev (1834-1907) bir namunali hissa qo'shishgan. Xususan, I.Tyunenning «Qishloq xo'jalik standartlari», A.Veberning «San'at standartlari», F.Perrunning «O'sim qonunlari va rivojlanish markazi», A.Leshning va U.Ayzenberg «Joylashtirish nazariyalari shular jumlasidan.

Joylashtirish nazariyalarini statik va dinamik nazariyalarga ajratish mumkin. Statik nazariyalar XIX asrning birinchi yarmidayoq paydo bo'lgan. Dinamik nazariyalar esa bir asrdan so'ng – XX asr boshlarida yuzaga kelgan. Dastlabki joylashtirish nazariyalari bo'irida klassik standart nazariyalar deb atalib, ular Y.G. Fon Tyunen, V. Launhard, A.Veber nomlari bilan bog'liq. Ushbu nazariyalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- alohida olingan birer qishloq xo'jaligi yoki sanoat korxonasining ko'rib chiqilishi;
- joylashtirishning barcha omillari to'g'riida ma'lumotlarni to'plab, ularni umumlashtirib, korxonani qurish (ishlab chiqarishni joylashtirish)ning qolay joyi to'g'riida aniq javob olish mumkinligi to'g'riida takliflar mavjudligi.

Y.G. Fon Tyunen tovat ishlab chiqarishning obektiv qonuniyatlari mavjudligini aniqlagan birinchi olim hisoblanadi (uning birinchi ishi 1826-yilda paydo bo'lgan). Tyunen qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish bozorida sanoat mahsulotlari bilan ta'nirovchi shahargacha bo'lgan masofaga qarab joylashtirish, istisnoslashish va qishloq xo'jaligini yuritish omillarini tanlash modelini taklif etdi. Tyunen modelida transport xarajatlari joylashtirishning asosiy omil sifatida namoyon bo'radi. U iqtisodiyotni hufodiy tashkil etish masalalariga majmual, hirimli yondashdi, qishloq xo'jaligi tarmoqlari joylashuvining qonuniyatlarini ochib berdi, iqtisodiy makon tushunchasini fanga kiritdi.

1.Tyunen o'zining ilmiy g'oyasini abstrakt holatda, alohida, boshqa mamlakatlarda bilan bog'liq bo'lmagan, ajralib turgan davlat misolida yaratdi. Uning faraz qilishicha, bu mamlakatda atigi bitta shahar mavjud bo'lib, u qishloq xo'jalik mahsulotlarini iste'mol qiluvchi yuguna hozir yoki markaz manfaatini o'tuydi. Markaz shahar atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini istihlirish asosan transport xarajati, mahsulot vami, uning sifatini buzilmasligi va keltirish masofasi belgiluydi.

Mahsulot istihlirish va uni markazga keltirish qancha arzon bo'lsa, u shuncha yaqin manfaat, aks holda uzroqroqda joylashadi.

Yuqoridagi tariqda qishloq xo'jaligini joylashtirish shahar atrofiga o'ziga mos zylalanlarni hosil qiladiki, ular ilmiy adabiyotlarda «Tyumen xalqalari» nomi bilan mavjud. Masalan, bu xalqning eng birinchi darajada unumdor shahar atrofi xo'jaligidan (ko'kat ko'lib, undan keyingi xalq o'rmon xo'jaligi, uchinchisi-meva va urug'chilikdan tashkil topadi. Jami Tyumen 4 xalqqa bo'lingan, ular, yuqoridagilardan tashqari, turli yo'nalishdagi chovvachilikni ham o'z ichiga oladi.

I.Tyumen g'oyasi ma'lum darajada abstraktidir, chunki hech qanday davlat, ayniqsa iqtisodiyotning hozirgi g'ibullashuv va hayratlanishuv jarayonida jahon xo'jaligi tizimidan ajralgan holda, alohida rivojlana olmaydi. Qulaversa, bu manfaatda ularda bir emas, bir nechta shahar mavjud bo'ladi va o'rnatilgan joyning tabiiy sharoiti aynan bir xil emas. Hissq, shunga qaramusidan, muallifning ushbu ta'limot o'zining nazariy ahamiyatini, xususan buning iqtisodiyoti sharoitida taqib olingan.

A.Veber sanoat korxonasi joylashuvining optimal (eng qulay) nuqtasini uning iqtisodiy joylashuv koeffitsientidan kelib chiqqan holda belgilaydi. Buning uchun u sun mahyo va yozg'i, ishchi kuchi va transport omillariga urg'u beradi. Keyinchalik sun mahyo va yozg'i xarajatlari ham transport omiliga kiritiladi va qolgan harcha shartsharoitlarni alohida ehtimollik bilan umumlashtiradi. Natijada sanoat sharoiti, ya'ni joylashuv ishchi kuchi, transport va ehtimollik omillari bilan belgilanadi. Shunday qilib, bu olim fanga sanoat korxonasi joylashtirishning ko'p omilli tabiiylikka mos usuli va huning uchun u matematik usuldan kelib chiqqan.

A.Veber ham fanga sharoiti sanoat korxonasi misolida (pivo zavodi) o'zining ilmiy tasavvurlarini yaratgan. Demak, bu fikrda ham ma'lum abstrakt sharoitlar hisobga olingan. Shu bilan birga yuqoridagi ulalarning ilmiy g'oyalarini ishlab chiqarishning birlashtiruvchi maqsadlarini va uning natijali joylashuvi, rivojlanishiga qaratilgan edi.

A.Veberning sanoat sharoiti o'z usuli mahiyatini yo'qotmagan bo'lsa, keyingi yillarda sanoat joylashuvining abstrakt yonida murakkabliklar,

takomillashib bordi. Jumladan, bu borada ekologik omilning ta'siri kuchaydi, ishchi kuchining miqdor jihatlari emas, uning sifat ko'rsatkichlari muhimroq bo'lib qoldi, sanoat ishlab chiqarish mehnat talabikidan ko'proq «ilmialab», ma'lag' talablikka o'zgardi. SHuningdek, transport infrastrukturasiidagi yangiliklar ko'proq mahsulotning o'rniga ayri bir mahsulotning turli xillarini ishlab chiqarish (povifordizm), miqdor iqtisodiyotidan sifat yoki turli xillik iqtisodiyotiga o'tish, fan-texnika taraqqiyoti sanoatni hududiy tashkil qilishga jiddiy ta'sir etdi.

Milliy va mintaqaviy iqtisodiyotda sanoatni hududiy tashkil qilish shakllari yurinda aniqroq ko'riladi. Sanoatni ruyunlashirish yoki hududiy tashkil qilishning birlanchi elementi sanoat korxonasiidir. Aynan shu darajada ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil etish shakli ya'ni mujassamlashuv birgalikida namoyan bo'ladi.

«Pastlana» ikkinchi bosqich sanoat manzilgohi hisoblanadi va u hech bo'lmaganda bir sanoat korxonasiiga ega bo'lishi kerak. Agar sanoat ishlab chiqarishning hududiy (urbanistik) mujassamlashuv darajasi yuqori bo'lsa, bir emas, bir necha sanoat korxonalari ma'lum moqtada joylashtirila, u holda sanoat manzilgohi sanoat markaziga aylanadi. Ma'bodo bu markaz faqat birgina shahardan, aksariyat hollarda port yoki port shaharlardan tashkil topa, unday shaharda milliy yoki mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy tashkili va tuzilmasi ham bir tomonlama bo'ladi.

Fransuz iqtisodchisi Fransua Ferruning g'oyasi aynan o'sish moqta, markaz va qutblariga bog'lanangan. Odatida, bu g'oya iqtisodiy ma'kon ancha shakllanmagan, katta ishlab chiqarish salohiyatiga ega bo'lgan hududlarda yarshi sanam beradi. Bunday hududga turli omillar va shartsharoitlar hisobga olingan, qalay iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lgan nuqtadausohil manzilgohida yirik sanoat korxonasi joylashtiriladi. Natijada o'sish markazi vujudga keladi. Ferruning fikrlari ham iqtisodiyotning hudud bo'yicha natikis rivojlanishi, mujassamlashuvini nazarda tutadi.

F.Ferruning o'sish qutblari g'oyasi 1950-yilda Yanaf Garvud univertsitatiining professori Yanaf Garvud tomonidan ishlab chiqarilgan.

UQUV ZALI

AGROBROT-RESURS MARKAZI
Inv. No 49213

«Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi» kitobida bayon qilingan tabiiylik nazariyasi bilan bir vaqtning oʻzida, shuningdek, shved olimi T.Xagenstrand (1953 y.) yungliklar diffuziyasi, ya'ni tarqalishi to'g'risida ilmiy ish olib borgan. F.Fernning xizmatlari asosida, u ushbu g'oyani hadod jihatidan taqin qilgan va hadudlarning ayri bir vaqtning o'zida bunday rivojlanish, muloq tenglashtirish g'oyasidan voz kechgan.

V. Launard ham sanoat korxonalarini ko'rib chiqib, transport omili had qiluvchi omil, deb hisoblagan. Uning fikri sanoat korxonalarini joylashadigan joy to'g'ri ustalganligi asosida, yordamchi materiallar va tayyor mahsulotlarni keltirish uchun transport xarajalarini minimalashtirish bilan asoslangan edi.

V. Kristaller «Markaziy o'rin nazariyasining asoschisidir. U matematik hisob-kitoblar orqali hadudiy iyerarxiya bir darajadan boshqa darajaga to'g'ri geometrik progressiya orqali o'tishni isbotladi. Masalan, viloyat bir necha tumanlardan, o'z navbatida tumanlar ko'plab qishloq fuqarolari yig'interidan iborat. Har bir qishloqqa o'ziga tegishli bo'lgan tovar va xizmatlar yo'naltirilgan. Shunday qilib, olim aholi manzilgohlari guruhini tashkil etishning qulay variantini aniqlash orqali markaziy o'rinlar nazariyasini yaratdi. Mazkur nazariya asosida bozor mintaqasining eng samarali tuzilmalarini, tovar va xizmatlar harakatining oqibona yo'nalishlarini, shahar va aholi manzilgohlari boshqaruvi ma'muriyatining qulay tuzilmasini shakllantirishni aniqlash mumkin.

Hadudiy nazariyalarni (shu jumladan, hadudiy ziyosat nazariyalarini) o'rganishga oxirgi o'n yilliklarda nisbatan katta e'tibor berildi. To'g'ri, hadudiy iqtisodiyot bo'yicha ushbu tadbirlar qilindi. Ularning natijalari kitob holida nashr etildi. Ammo, hadudiy iqtisodiyotning nazariy asoslari ularning ayrimlaridagina ko'rib chiqildi. Hadudiy o'sish nazariyalarini ko'rib chiqishda ikki xil usuliy yondashuv mavjud. Birinchisi – hadudlarda iqtisodiy o'sish modellarini qo'llash. Bunday modellarini ma'muliyat iqtisodiyotining o'sishini tahlil uchun ishlatib chiqilgan modellarga o'xshatish mumkin (development economics). Ikkinchisi esa, alohida korxon va firmalarning xatti-harakatlarini tahlil etishga asoslangan.

Sobiq ittifoqda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda iqtisodiy rayonlar orqali ta'rif ko'rsatishga alohida e'tibor qaratilgan. Biroq, shu davrda hudud atamasiga berilgan ta'rif "iqtisodiy rayon" ga berilgan ta'rifga juda yaqin. Iqtisodiy rayon xalq xo'jaligini tartibga solish maqsadida ajratilgan va ishlab chiqarishni hududiy-tashkiliy shaklidir. U davlat mintaqaviy siyosatining ob'ekti, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni tartibga solib borish va boshqarish maqsadlari uchun xizmat qiladi. Iqtisodiy rayonlar turli omillar ta'siri ostida shakllanib, turli shakllarda namoyon bo'ladi, ular butun mamlakat hududini o'z ichiga olishi yoki uning alohida joylarida, ya'ni diskont holda ajratiladi. Shundan tashqari, iqtisodiy rayonlar umumiy (integral) va tarmoq rayonlarga bo'linadi.

6-rasm. Iqtisodiy rayon hosil qiluvchi omillar

Har bir iqtisodiy rayonning o'ziga xos rayon hoshi qiluvchi omil va ishlab chiqarish tarmog'i mavjud. Ba'zi rayonlar shakllanishida qazilma boyliklar, boshqalarda-transport, geografik o'rin, uchinchisida-malakali ishchi kuchi, to'rtinchisida yirik shaharlar va zamonaga poytaxt shahar omili muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Iqtisodiy rayon hududiy majassamlashuv va hududiy ixtisoslashuvning o'zaro uyg'unlashgan, ishlab chiqarishni joylashtirish va hududiy tashkil qilish, ushbu jarayon iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi muhim omil yoki shakildir. Rivojlanganlik darajasi bilan iqtisodiy rivojlanishi, taraqqiyoti o'rtasida farq mavjud. Uning birinchi muddiy vaqt oralig'ida amalga oshgan jarayonlarni natijasi sifatida taqin qilinsa, ikkinchi hudud rivojlanishining muayyan bir yo'nalishni tashkil etadi.

Iqtisodiy rayonlashtirish jarayoni uni ma'muriy-hududiy bo'laklarga ajratish jarayoni bilan uzviy aloqador bo'landa, u insonlarning hobish-irodasidan qat'iy nazar ob'ektiv tarzda mavjud bo'lgan kategoriyadir.

Siyosiy-ma'muriy birlik - qonun asosida davlat tomonidan ajratiladi, shuning uchun ham u sab'ektiv kategoriya hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida qishloq tumani iqtisodiy rayonlashtirishning eng pastki qatl bo'lg'ini hisoblanadi.

Iqtisodiy rayonning eng muhim belgisi - uning siyosiy-ma'muriy jihatdan rasmiylashtirilmaganligidir.

Iqtisodiy rayonlashtirish davlatlarning konstitutsion asoslariga tayanadi. Bunda milliy davlatlarning mavjudligi va shakllari, ularga xos iqtisodiy shart - sharoitlar hisobga olinishi kerim.

Mahalliy tabiiy sharoitlarni iqtisodiy rayonlashtirish jarayonida hisobga olish zarur. Tabiiy sharoitlar iqtisodiy rayon xo'jaligiga, uning ixtisoslashuviga muvofiq tarzda ta'bir ko'rsatadi.

Iqtisodiy rayon xo'jaligini majmual rivojlanganligi asosda mavjud tabiiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatini yaratadi. Iqtisodiy rayon xo'jaligini majmual rivojlanishida maaddat rayon doirasida amalning

kooperatsiyalashuvi, ya'ni ixtisoslashgan korxonalar o'rtasida barqaror, doimiy ishlab chiqarish aloqalari tizimining mavjudligi juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy rayonning eng muhim belgisi uning iqtisodiy jihatdan bir butunligi, yaxlitligi bilan asoslangan. Iqtisodiy rayonlashtirish jarayonida rayon ichidagi va rayonlararo iqtisodiy munosabalar, butunliq mehnat taqsimotini tadbiiq etish va baholash muhim o'rin egallaydi. O'zbekistonda iqtisodiy rayonlarga ajratish tartibi ilk bor Z.M.Akramov tomonidan taklif etilgan bo'lib, unda 8 ta iqtisodiy rayonga ajratilgan. Keyinchalik, mustaqillik yillarida A.S.Soliev tomonidan mamlakat mintaqalari 6 ta iqtisodiy rayonga ajratildi.

- ⊗ Toshkent iqtisodiy rayoni—Toshkent shahri va viloyati;
- ⊗ Mirzacho'l iqtisodiy rayoni—Sirdaryo va Jirgata viloyatlari;
- ⊗ Farg'ona iqtisodiy rayoni—Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari;
- ⊗ Zarafshon iqtisodiy rayoni—Samarqand, Busoto, Navoiy viloyatlari;
- ⊗ Quri Amudaryo iqtisodiy rayoni—Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati;
- ⊗ Janubiy iqtisodiy rayon—Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlaridan tashkil topgan.

Ishlab chiqarish kuchlarini tashkil etish va iqtisodiy rayonlashtirish masalalari ko'plab olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'rganilgan. Jumladan E.P.Gochumov, G.M.Kalashnikova, V.V.Khatunov, N.N.Kolosovskiy, N.I.Larina, N.N.Nekrasov, A.E.Probst, D.Smit, R.Franch, P.Xoil, D.Endjel va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan. O'zbekistonda mazkur masalalar bo'yicha Z.A.Akramov, A.S.Soliev, M.Abdumalyamov, E.A.Ahmedov, T.M.Ahmedov, K.N.Bedrinskiy, R.Ya.Dusamov, Sh.N.Zakirov, S.K.Zlyodullayev, Sh.B.Imomov, Q.N.Ahirqulov, T.J.Janaevlar tomonidan o'rganilgan.

1.3. O'zbekistonda mintaqalarga ajratish va ishlab chiqaruvchi

kuchlarni joylashtirishdagi o'ziga xos yondashuvlar

Mamlakat mintaqalarining iqtisodiy rivojlanish darajasi, tabiiy-resurs salohiyati, tarixiy va demografik xususiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Shuning

uchun har bir mintaqa faqat o'ziga xos bo'lgan xususiyatlar asosida muayyan sohaga ixtisoslashadi va iqtisodiy aloqalar asosida boshqa mintaqalar bilan mahsulot ayiriboshlaydi. Darhaqiqat, har qanday hudud o'ziga xos iqtisodiy shart-sharoitlar asosida mehnat taqsimotini amalga oshiradi. Buning uchun mintaqalarga ajratishda ma'muriy hududiy birliklarga asoslanish, O'zbekiston misolida 12 ta viloyat, Qoraqalpog'iston respublikasi va Toshkent shahri doirasida faoliyatni tashkil etish maqsadga muvofiq. Shu o'rinda hudud iqtisodiyoti to'g'risida qisqacha fikr-mulohaza bildirib o'tmoqchimiz. Rossiyalik tadqiqotchi V.V.Mishchenko "hudud iqtisodiyoti - bu hududning tarixiy, demografik, milliy, diniy, ekologik, tabiiy-resursli xususiyatlarini hisobga olgan holda hudud xo'jaligining shakllanishi va faoliyat ko'rinishi jarayoni bilan birga hududning amudavlat va xalqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rini bildiruvchi kompleks sohasir" deb ta'riflaydi. Yaponiyalik professor Yamamoto Xiaatoshi hudud iqtisodiyotini asosan sakkizta parametrga bo'lish asosida o'rganishni taklif etib, har qanday investitsiya hududga o'z investitsiyasini kiritish to'g'risida qaror qabul qilishdan oldin ana shu parametrlarni kompleks tarzda o'rganib chiqishi muhim ekanligini asoslab beradi.

1-jadval.

Hudud iqtisodiyotini belgilab beruvchi asosiy parametrlar tavsifi

№	Parametrlar	Qisqacha tavsif va o'rganish ob'ekti
1.	Turmush tarzi va janriyat	Hudud aholisining savdochilik darajasi, hududda madaniyat va ta'lim muassasalarining holati, hudud aholisining ma'naviy qiyofasi
2.	Demografik jarayonlar	Hududdagi millat va elatlarning salmog'i, hududdagi tug'ilib va o'lim sur'atlari, hududdagi mehnat migratsiyasining holati, hududdagi demografik muammolarni bartaraf etish bo'yicha olib borilayotgan tadbirlar
3.	Tashqi iqtisodiy va savdo munosabatlari	Hududning mamlakat ichidagi boshqa hududlar va xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro iqtisodiy hamda savdo aloqalari, hududning eksport va import imkoniyatlari
4.	Hududiy boshqaruv	Hudud boshqaruvi tuzilmasi, hudud iqtisodiyotiga oid boshqaruvi qarorlarini qabul qilish holati, xususan investitsiyalarning jalb qilinishini hudud boshqaruvi

		darajasida qo'llab-quvvatlash holati
5.	Fan va texnologiyalar	Hududda fan va texnologiyalarni rivojlantirish markazlarining faolligi holati, hududda fan va texnologiyalarni rivojlantirish dasturlarining qabul qilinishi va amal qilish holati
6.	Hududdagi infraziy-malar	Transport va logistika kommunikatsiyasining holati, hududdagi ishlab chiqarishlarning elektr energiyasi, tabiiy gaz va suv resurslari bilan ta'minlanish holati
7.	Tabiiy resurslar	Hududdagi barcha tabiiy resurslar, ulardan foydalanish darajasi
8.	Hududning iqtisodiy ko'rsatkichlari	Hudud rivojlanishining iqtisodiy ko'rsatkichlari, undagi moliya-kredit tizimi, hududda tadbirkorlik bilan shug'ullanish imkoniyatlari

Sakkizta parametrlarning so'nggisi hududning iqtisodiy ko'rsatkichlari hisoblanada, yapon o'limi Yamamoto Xisatochi tomonidan taklif etilgan parametrlar asosan ma'yyan hududga investitsiyalar kiritishga qiziqqan tadbirkorlar uchun mo'ljallangan. Oltin nafaqat hudud iqtisodiyotini rivojlantirishni belgilash beruvchi iqtisodiy ko'rsatkichlar, balki ushbu ko'rsatkichlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi boshqa bir qancha muhim omillar bilan birga kompleks tarzda o'rganishni ma'qul ko'radi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari ishlab chiqarish kuchlari va hududlar o'rtasidagi umumiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini ogilona joylashtirishda ishlab chiqarishning yuqori samaradorligi, maksimal daromad olish imkoniyatlariga katta e'tibor berish lozim.

7-rasm. Chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari

Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish deganda maqsulit ishlab chiqarish xarajalarini minimal holatga keltirish va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini muayyan hududga joylashtirish tushuniladi. Hududni tabiiy resurs sharoitlarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Bunda ishlab chiqarishning xomashyo, yoqilg'i, energiya va iste'mol manbalariga yaqinligini ta'minlaydigan transport omili katta ahamiyatga ega.

asra talloalar

Mehnat taqsimoti mamlakat, mintaqa, hududning biror bir muxaolat ishlab chikarish yoki xizmatlar kursatishga ixtisoslashuvi bulib, bu mehnat taqsimoti shakllarini namoyon qiladi. Quyidagi mehnat taqsimoti umumlashtirgan solda milliy mehnat taqsimotini namoyon qiladi. Bu jihatdan Uzbekiston yuqingacha jahon bozorida pashta tolas bilan ishtirok etgan. Ishlab chikarish jarayonida xim ashyodan tayyor mahsulot yaratiladi. Bu jarayonda u takomillashib boradi va texnologik tus oladi. Ayni shu holat ishlab chikarishga bo'lgan turli yondoshuvlarga sabab bo'hul.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chikarish va ishlab chikarish kuchlari tushinchulariga ta'rif bering.
2. Ishlab chikarishning ijtimoiy va hududiy shakllarini yoritirib bering.
3. Ishlab chikarish kuchlarini joylashtirishning maqsad mohiyatini ayting?
4. Mehnat taqsimotining bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyatini tushintirib bering.
5. Ixtisoslashuv va uning mazmun mohiyatini iqtisodiy nuqtai nazardan tavsiflang.
6. A. Voberning "Sanaat standartlari" nazariyasining amaliy ahamiyati nimada?
7. A. Lynch va U. Ayzard nazariyalarining yutuq'i nimada deb o'ylaysiz?
8. Iqtisodiy rayonlashtirishning iqtisodiy mohiyatini asoslab bering.
9. Iqtisodiy rayon boali qiluvchi omillarni mamlakatimiz misolida tushintirib bering.

3. bab. O'ZBEKISTONNING MA'MURIY-HUDUDIY TUZILISHI VA ULARNING MINTAQAVIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

3.1. Ma'muriy-hududiy birliklarning shakllanish va rivojlanish xususiyatlari

Mamlakat fuqarolar zoni va hudud ko'lamini muayyan chegaraga efganda mamlakat hududini okruglar, viloyatlar, o'lkalar, shaharlar, kamonlar, guberniyalar, uerd singari hududlarga ko'lish zarurati tug'iladi. Shu tariqa hokimiyat va boshqaruvning markaziy hamda mahalliy organlari o'rtasida vakolatlarni bo'lish sharoiti paydo bo'ladi. Ma'muriy-hududiy birlik tashkilotiga ko'plab ta'riflar berilgan bo'lsa-da, ularning biri ikkinchisini inkar etmaydi. Ularning qariyb hamma-sida davlat tuzilishi shakli deganda davlat hokimiyatining ma'muriy-hududiy tashkil etilishi, davlat bilan uni tashkil etuvchi qismlar o'rtasidagi, davlatning a'zolarida qismlari o'rtasidagi, markaziy va mahalliy organlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xarakteri tavsiflanadi.

Davlat tuzilishi davlat shaklining bir turi bo'lib, u uchta asosiy qismlarning yig'indisi hisoblanadi:

- davlatni boshqaruv shakli;
- davlat tuzilishi shakli;
- siyosiy tartib (rejim).

Davlat tuzilishi shu davlat oldida turgan vazifalar va mas'uliyat bilan belgilanadi. Davlat tuzilishiga ko'ra oddiy (unitar) davlat va murakkab – federativ yoki konfederativ davlatlarga bo'linadi. Davlatning tuzilish shakli haliqat ommaviy hokimiyat bilan, balki davlatning yana bir muhim xususiyati – shaharning hududiy tashkiloti bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Unitar davlat – oddiy tuzilishga ega yakkita davlat bo'lib, ko'la siyosiy birligi bilan boshqalardan farq qiladi². Unitar davlatlarning aksariyati muayyan

² «Shahar shaxsi» tushunchasi ommaviy hokimiyat bo'lib, ayiqmusa degan ma'noda qismlanadi.

ma'muriy-hududiy bo'linishga ega, ya'ni tumanlar, viloyatlar, kamonlardan iborat bo'ladi.

Ulilar davlatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri, ularda markazlashtirish tuzilish shakllari va tuzilish darajada bo'ladi. Ba'zi unitar davlatlarda mahalliy organlar bo'lmaydi va ma'muriy-hududiy bo'linmalar markaziy hokimiyat vakillari tomonidan boshqariladi. Mahalliy organlar tashkil etilgan unitar davlatlarda ma'um unitar markaziy hokimiyat nazorati ostida bo'ladi. Markaziy hokimiyat mahalliy organlar ustidan nazoratning qanday turini amalga oshirishiga qarab, markazlashgan va markazlashmagan unitar davlatlarga bo'linadi.

Unitar davlatlarga ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, Italiya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Ukraina, Qozog'iston, Qirg'iziston, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi ham unitar davlat hisoblanadi. Jumladan Italiya Konstitutsiyasining 5-moddasiga binoan Italiya Respublikasi - yagona va bo'linmasdir, lekin mahalliy avtonomiyani tan oladi va rag'batlantiradi. Italiya Respublikasi Konstitutsiyasining 5-bo'limi 114-113-moddalarida batafsil yoritib berilganidir. Unga ko'ra respublika - viloyatlarga, provinsiyalarga va kommunalarga bo'linadi. Kommunalar - shaharlar yoki ularning bo'laklarini va qishloq aholi manzillag'ahlarini yoki ularning guruhlari o'z ichiga oladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan siyosiy-ma'muriy birliklar ma'lum bir doirada avtonomiyaga ega. Asosan viloyatlarning avtonomiyasi kengdir³.

Frantsiya Konstitutsiyasining alohida bo'limi hududiy jamoalarga ajratilgan bo'lib, 72-modda birinchi qismiga binoan hududiy jamoalarga - kommunalar, departamentlar va dengiz bo'yi hududlar kiradi. Departamentlar shahar va qishloq kommunalariga (jamoalariga) bo'linadi. Bundan tashqari alohida avtonom maqomiga ega bo'lgan Korsika unini ham Frantsiyaning siyosiy-hududiy tuzilishiga kiritilgan.

Buyuk Britaniya to'rt qismdan - Angliya, Uels, Shotlandiya va Shimoliy Irlandiyalardan iborat. Davlat tuzilishi shaklining ikkinchisi - bu murakkab

³ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Том 1. Особенности стран. Страны Европы. Москва, ГИК, 1994 г., с.129.

davlatlar. Murakkab davlatlarga – federatsiya, konfederatsiya, hamdo'stlik va boshqalar kiradi.

Federativ davlat – bu davlatlarning shartnoma va qonuniy tartibga solingan birlashuvini ta'ala etishga asoslangan ittifoqdir⁴. Demak, o'zaro birlashishga intiluvchi bir qancha mustaqil davlatlar mavjud bo'lgan joydagina federatsiya tashkil qilishi mumkin.

Federativ shakldagi davlat qonun chiqaruvchi organlarga, ijro etuvchi va sud organlariga ega bo'lgan bir necha davlatlar – sub'ektlar birlashmasidan, ittifoqidan tashkil topadi. Har sül federativ davlatlarda sub'ektlar o'ziga xos nomlar bilan – respublika, shtatlar, kantónlar, yerlar deb ataladi. AQSH, Rossiya Federatsiyasi, Germaniya Federativ Respublikasi va boshqa ko'pgina davlatlar federativ davlatlar hisoblanadi. Jumladan, Amerika Qo'shma Shtatlari Konstitutsiyasi⁵ga binoan Amerika Qo'shma Shtatlari 50 shtatidan va alohida huquqiy maqomga ega bo'lgan Kolumbiya fediyasi okrugidan tashkil topgan⁶. Har bir shtat o'zining Konstitutsiyasi va qonunlariga ega.

Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 5-moddasiga binoan Rossiya Federatsiyasi – Rossiya Federatsiyasining teng huquqli sub'ektlari bo'lgan – respublikalardan, viloyatlardan, fediyasi ahamiyatidagi shaharlardan, avtonom viloyatlardan, avtonom okruglardan tashkil topadi⁷.

Germaniya Federatsiyasi o'n oltita eyerlardan iborat bo'lib, ularning ochtanini yirik shaharlar – Berlin, Oumburg, Bremen tashkil etadi.

Federativ davlat bir necha suveren davlatlarning ittifoqidan tashkil topgan suveren davlatdir. Federatsiyada ununfederativ davlatning hokimiyati va boshqaruv organlari, Konstitutsiyasi, byudjeti, davlat ramzlarini bildiradigan

⁴ «Federativ» so'zi birinchi «fodus» so'zidan olingan bo'lib, «ittifoq», «shartnoma» ma'nosini anglatadi.

⁵ AQSH Konstitutsiyasi - ilk yozilgan konstitutsiyalardan biri bo'lib, hozirda ham amaldadir. U 1787 yilda 14-maydan to 17-sentyabrigacha Filadelfiya shtatida tuzilgan.

⁶ Konstitutsiya Rossiya Federatsiyasi, Moskva, GER, 1996 y., s. 10.

⁷ A.H. Korotkiy. Konstitutsionnoye pravo Rossii. Yucheniye, Moskva, Piznao s Izdat., 1997 y., s. 108.

belgilari bo'lishi bilan birga unga kiruvchi davlatlarning ham o'z hokimiyati va boshqaruv organlari, Konstitutsiyasi bo'ldi.

Hozirgi vaqtda davlatlarning rivojlanishi etoza holdagi unitar va federativ davlatlarning kam uchrashiga olib kelmoqda. Unitar davlatlar ayrim huquqlarini ma'muriy-hududiy bo'linmalariga bermoqda, federativ shakldagi davlatlarda esa ularning markaziy organlari hokimiyatlarini butun federatsiya hududida mustahkamlashga harakat qilmoqdalar.

3.3. O'zbekistonda ma'muriy - hududiy birliklarni tashkil etilishi va ular dinamikasidagi o'zgarishlar

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 6 bo'lim, 26 bob, 128-moddadan iborat. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining to'rtinchi bo'limi, o'n oltinchi bobi (68-69-moddalari)-O'zbekiston Respublikasi-ning ma'muriy-hududiy tuzilishiga bog'liqlangan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoning o'rta va shimoliy qismida joylashgan bo'lib, shimoli-sharqda Qirg'iziston, shimol va shimoliy-g'arbda Qozog'iston respublikalari, janubiy-g'arbda Turkmaniston, janubiy-sharqda Tojikiston Respublikasi bilan, janubda qisman Afg'oniston bilan chegaradosh.

Hozirgi O'zbekiston hududi 1917 yilgi Oktyabr to'ntarishiga qadar ma'muriy jihatdan Turkiston genyeral-gubernatorligi (Turkiston o'lkasi) hamda Rossiyaning yurim mustamlakalari bo'linishi Buxoro amirligi va Xiva xonligiga bo'lingan.

Asosiy ma'muriy-hududiy birliklar viloyat (ohiyat), uезд, volost va qishloq jamoasidan iborat bo'lgan. Xususan, Xiva xonligi 20 bekklik, 2 noiblik va Xiva shahriga bo'lingan. Beklik va noibliklar o'z navbatida amirlik va masjidlarga bo'lingan. Buxoro amirligi hududi 28 bekklikdan iborat bo'lib, ular amirlik va amirliklarga bo'lingan.

1917 yilgi Oktyabr to'ntarishidan keyin podsho Rossiyasi mustamlakachilari o'rinni egallagan Sovet Ittifoqi milliy respublikalar tuzish niqobi ostida amirlik va xonliklarni tugatib, Turkiston o'lkasini parchalab yubordi.

1918 yil 30 aprelda Shō'rolar 5-O'lika s'oyadida tashqilangan «Romiya Federatsiyasining Turkiston Sovetlar Respublikasi to'g'risida Nizom»da Turkiston Respublikasining davlat tuzumi, uning hududiy chegaralari belgilandi. 1924 yilga kelib Turkiston ASSR eiti viloyat- Sindaryo, Samarqand, Farg'ona, Zakaspiy (Turkmaniston), Etilov, Amudaryo viloyatlari, 30 uezd va 473 volostga bo'lib tashlandi.

1920 yil aprelda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi e'lon qilib, konstitutsiya qabul qilindi. Respublikaning butun hududi 28 tumanga bo'lingdi. 1924 yil respublika 3 viloyat - Qo'zoq-Qoraqalpog', Yangi Urganch, To'xtovuz va Xiva tumani bo'lingdi. Viloyatlar sho'ri (volostlarga bo'lingdi).

1920 yil 8 oktyabrda sobiq Buxoro amirligi Buxoro Xalq Sovet Respublikasi deb e'lon qilindi. Respublika hududi 13 viloyat, 56 tuman va 197 kungga bo'lingdi. Shunday qilib, O'rta Osiyoda uchta sotsialistik davlat: Turkiston ASSR, Buxoro XSR va Xorazm XSR tuzildi. Ammo yangi mustamlakachilarni bu ham qanoatlantirmadi. Endi ular mustamlakani boshqarishning ancha qulay shakli - etnik-hududiy chegaralanish deb nomlangan keyingi bosqichga o'tishdi.

1924 yilda O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish natijasida O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzildi. 1924 yildan 1929 yilgacha Tojikiston ASSR ham O'zSSR tarkibida bo'lgan.

1925 yil 29 yanvardan respublikada yagona ma'muriy bo'linish joriy qilindi. Markazi Samarqand shahri bo'lgan O'zSSR eiti viloyat - Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm viloyatlariga, 22 uezd va 241 volostga bo'lingdi. 1926 yilda ma'muriy-iqtisodiy myonlashirish amalga oshirilib, 1927 yil 1 yanvarda O'zSSR hududi 10 okrug, 87 tuman va 1746 qishloq kengashidan iborat bo'ldi.

1930 yil 17 avgustda okrugga bo'linish bekor qilindi. 1930 yil oxirida O'zSSR tarkibida 9 ta shahar, 73 tuman, 1696 qishloq kengashidan tashkil topdi.

1932 yil 27 iyunda Xorazm okrugi, 1935 yil fevralda esa Qashqadaryo va Surxondaryo okruglari qayta tiklandi.

1936 yilda Qashqalpog'istan ASSR RSFSRdan olinib, O'zSSR tarkibiga kiritildi. O'zSSRning ma'muriy-hududiy bo'linishi uning 1937 yilgi Konstitutsiyasida rasmiylashtirildi. Bu vaqtga kelib O'zSSR tarkibida bir avtonom respublika, 3 okrug, 109 tuman, 22 shahar, 16 shaharcha va 1392 qishloq kengashi bor edi.

1938 yil 14 fevralda O'zSSR tarkibida Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Xorazm viloyatlari tuzildi. 1941 yil 6 martda Andijon, Namangan va Surodaryo viloyatlari, 1943 yil 20 yanvarda Qashqadaryo viloyati tashkil etildi. Barcha viloyatlar bir qancha tumanlardan tashkil topdi.

1954 yil iyunda 447 qishloq kengashi tarqatib yuborildi. 1957 yil 1 yanvarda O'zSSR bir avtonom respublika, 9 viloyat, 6 shahar tumani, 153 qishloq tumani, 29 shahar, 57 shaharcha va 993 qishloq kengashidan tashkil topganligi e'lon qilindi.

1957-1961 yillarda ma'muriy-hududiy birliklar bir qadar yiriklashtirildi, viloyat, tuman, qishloq kengashlari soni kamaytirildi. Bu davrda Namangan va Qashqadaryo viloyatlari bekor qilindi. Natijada O'zSSR tarkibida bir avtonom respublika, 7 viloyat, 117 qishloq tumani, 754 qishloq kengashi qoldi.

Mirzacho'lni o'zlashtirish munosabati bilan 1963 yil 16 fevralda Sindaryo viloyati tuzildi. 1964 yil 7 fevralda Qashqadaryo viloyati, 1967 yil 18 dekabrda Namangan viloyati, shuningdek ligari bekor qilingan tumanlar qayta tiklandi, yangilari tuzildi. 1973 yil 29 dekabrda Jizzax viloyati, 1982 yil 20 aprelda Navoiy viloyati tuzildi. 1988 yil 6 sentyabrda viloyatlarni yiriklashtirish maqsodida Jizzax viloyati Sindaryo viloyatiga, 1989 yil may oyida Navoiy viloyati Samarqand va Buxoro viloyatlariga qo'shib yuborildi.

1990 yil 16 fevralda Jizzax va Sindaryo viloyatlari avvalgi chegaralarda, 1992 yil 27 yanvarda Navoiy viloyati qayta tiklandi.

1924 yilda boshlangan va sotiqlik ittifoq parchalanganicha markaz-Moskva tomonidan amalga oshirilgan ma'muriy-hududiy bo'linishlarga ajratish siyosatida milliy va mahalliy xususiyatlarni inobatga olinmaganligi keyinchalik ayrim muammolarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi

mustaqillikda tashqidan keyin, sho'ralar davrida ommaviy tuzilgan va sho'rolar tizimini madh etuvchi joy nomlari qayta ko'rib chiqilib, aholi yashaydigan joylarning tabiiy nomlari tiklanmoqda yoki yangi nomlar berilmoqda. Biroq, zohiriy ittifoq parchalanishi oldidan mavjud ma'muriy hududiy chegaralar davlatimizni saqlashga oid respublikalararo kafinlar anklav hududlar shakllanishiga olib keldi. Masalan, Qirg'izistonning Botkeni viloyatining ichida O'zbekistonga qarashi So'x, Shoximardon, Cho'ng'ara va Jangiyk, shuningdek, Tojikistonga tegishi Varuz va G'arbiy Kaluch, O'zbekiston ichida esa Qirg'izistonning Burak va Tojikistonning Sarvak hududlari anklav ko'rinishda saqlanib qoldi.

O'zbekistondan hududiy jihatdan ajralib qolgan So'x - o'n ming aholisi bo'lgan to'laqonli tuman, Shoximardoni chegaradan o'n ming kilometrli masofa ajratib tundi. Mustaqillik yillarida qo'shni davlatlar bilan amalga oshirilayotgan dilemmatuziye siyosati mazkur masalalarning echimiga qaratilish lozim.

O'zbekiston Respublikasining davlat tuzilishiga ko'ra - unitar (oddiy) davlat hisoblanadi. Boshqa unitar davlatlardan farq qilgan holda, O'zbekiston Respublikasining davlat tuzilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Chunki uning tarkibiga mustaqil Qoraqalpog'iston Respublikasi ham kirtilgan.

3.3. Ma'muriy-hududiy birliklarning ma'yuriy-huquqiy asoslari.

Mustaqillik yillarida mamlakatning ma'muriy-hududiy tuzilishi va uning huquqiy asoslari takomillahtirildi. Bu borada 1991 yil 20 noyabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishiga dair masalalarni hal qilish tartibi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993 yil 3 noyabrda Qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi mansabkorlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fizik-jo'g'rofiy, geologik va boshqa to'pamimik ob'ektlarga nom berish hamda ularning nomini o'zgartirish tartibi to'g'risidagi Nizom hamda O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 1996 yil 30 avgustidagi "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish,

toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida" gi Qonun ma'yoriy acts bo'lib xizmat qiladi.

Viloyat - o'z tarkibiga boshqa ma'muriy-hududiy bo'laklarning hammasini oladi va shu tariqa muhim tashkiliy funktsiyani bajaradi. Bu hududiy bo'linma joylarni markaz bilan bog'lab turadigan aloqachi tuzilmadir.

Viloyat yirik ma'muriy-hududiy bo'linma sifatida barqaror bo'lishi lozim. Uning tuzilishi, mustahkamlanishi, yiriklashishi yoki bo'linishi iqtisodiy jihatdan asostlantirilishi lozim. Mazkur ma'muriy-hududiy birlik iqtisodiyotning barcha sohalarini kompleks rivojlanishiga olib kelishi lozim.

2-jadval

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy bo'linishi
(2018 yil holatiga)^a

Ma'muriy-hududiy birliklar	Tumanlar	Jami shaharlar	shu jumladan, Respublika va viloyat bo'yosunridagi	Qishloq fuqarolari yig'inlari	Qishloq aholi punktlari
O'zbekiston Respublikasi	170	119	31	267	11006
Qoraqalpog'iston Respublikasi	15	12	1	141	1128
viloyatlar:					
Andijon	14	11	2	-	455
Buxoro	11	11	2	-	1469
Jizzax	12	6	1	76	519
Qashqadaryo	13	12	2	21	1041
Navoiy	8	6	2	17	585
Namangan	11	8	1	-	391
Samarqand	14	11	2	-	1849
Surxondaryo	13	8	1	-	865
Sirdaryo	8	5	3	11	257
Toshkent	15	16	7	-	878
Farg'ona	15	9	4	-	1021
Xorazm	10	3	2	1	548
Toshkent sh.	11	1	1	-	-

^a O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Quruqlik bo'lganimizdek, O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy jihatdan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahri va quyidagi o'n ikkita viloyatdan tashkil topgan:

Andijon viloyati - Farg'ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan. 1941 yilning 6 martida tashkil etilgan. Maydoni 4,3 ming kv. km. Andijon viloyatining ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Andijon shahridir.

Buxoro viloyati - respublikamizning janubi-g'arbida, Zarafshon daryosi bo'yida joylashgan. 1938 yilning 15 yanvarida tashkil etilgan. Maydoni 40,32 ming kv. km. Buxoro viloyatining ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Buxoro shahridir, Buxoro shahri tarkibida 2 tuman bor.

Jizzax viloyati - 1973 yil 29 dekabrda tashkil etilgan. Maydoni 21,21 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy markazi - Jizzax shahridir.

Navoiy viloyati - respublikamizning markaziy qismida joylashgan. 1982 yil aprelda Buxoro viloyati va qisman Samarqand viloyati yerlaridan tashkil topgan. 1988 yil tugatilib, 1992 yil qayta tiklangan. Maydoni 110,99 ming kv. km. Ma'muriy markazi - Navoiy shahri.

Namangan viloyati - respublikamizning sharqiy, Farg'ona vodiysining shimoliy qismida joylashgan. 1967 yil 18 dekabrda qayta tashkil etilgan. Maydoni 7,44 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Namangan shahri.

Samarqand viloyati - respublikamizning markaziy qismida, Zarafshon daryosi havzasida joylashgan. 1938 yil 15 yanvarida tashkil etilgan. Maydoni 16,77 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Samarqand shahri.

Sirdaryo viloyati - respublikamizning sharqida joylashgan. 1963 yil 16 fevralda tashkil etilgan. Maydoni 4,28 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Gulistan shahri.

Surxondaryo viloyati - respublikamizning janubida joylashgan. 1941 yil 6 martida tashkil etilgan. Maydoni 20,1 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Termez shahri.

Toshkent viloyati - respublikamizning shimoliy-sharqida joylashgan. 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni, Toshkent shahri maydonidan tashqari, 15,25 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Toshkent shahri.

Farg'ona viloyati - respublikamizning sharqida, Farg'ona vodiysining janubida joylashgan. 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 6,76 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Farg'ona shahri.

Xorazm viloyati - respublikamizning shimoliy-g'arbida joylashgan. 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 6,05 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Urganch shahri.

Qashqadaryo viloyati - respublikamizning janubiy-sharqida joylashgan. 1969 yil 7 fevralda qayta tashkil etilgan. Maydoni 28,57 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Qashq shahri.

Tuman - O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy bo'linishi pog'onalarida ichida o'rta bo'g'in bo'lib, qishloq joylaridagi iqtisodiy, xo'jalik va ijtimoiy-madaniy hayotga bevosita rahbarlik qiladi.

O'zbekiston ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, yangi tabiiy resurslarni o'zlashtirish hamda aholi sonining o'sishi bilan ma'muriy-hududiy bo'linmalar chegarasidagi o'zgarishlar, avvalin, qishloqdagi tuman bo'g'inlari hisobiga ro'y beradi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasida 161 ta tuman mavjud.

O'zbekiston Respublikasining Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida shahar tumanlari ham mavjud.

Ma'muriy-hududiy bo'linishining yana bir bo'g'inini bo'lib - shaharlar hisoblanadi. Madaniy va ilmiy markaz bo'lib hisoblangan shaharlar aholisining soni, iqtisodiy va sanoatining rivojlanganligi, mulduriy, ilmiy va o'qov-muskanlarining mavjudligiga harob saqlanadi. O'zbekiston Respublikasi hududida respublika, viloyat va tumanga bo'yonsuvchi shaharlar tizimi mavjud. O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 30 avgustidagi «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, topografik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini

o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risidagi qonun²da ushbu shaharlar aholisi soni, ishlab chiqarish va sanoatiga qarab toifaga ajratish tartiblari ko'rsatib o'tilgan.

Viloyat va respublikaga bo'yisuvchi shaharlar tarkomiga kamida 30 ming aholisi bo'lgan, muhim sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan istiqbolli iqtisodiy va madaniy markaz binohlangan shaharlar kiradi. O'zbekiston Respublikasida bunday shaharlar 51 taadir.

Tumanga bo'yisuvchi shaharlar toifasiga sanoat korxonalari, kommunal xo'jaligi, davlat uy-joy fondi, rivojlangan ijtimoiy-madaniy muassasalari, savdo umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari mavjud bo'lgan hamda aholisi 7 ming kishidan kam bo'lmagan va uning uchdan ikki qismini ishchi, xizmatchi hamda ularning oila a'zolari tashkil etgan shaharchalar va boshqa aholi manzilari kiribadi. Bunda ma'kur aholi manzilgohining ma'muriy ahamiyati va rivojlanish istiqbollari e'tiborga olinadi. O'zbekiston Respublikasida 66 ta ana shunday shaharlar mavjud.

Shahar deb - sanoat, tashkiliy-xo'jalik, boshqaruv, madaniy, transport va boshqa funksiyalarni bajaruvchi (qishloq xo'jaligidan tashqari) yirik aholi yashash manzilgohiga aytiladi. Shaharlar shuningdek, aholi soni va bajaradigan funksiyasi bilan boshqa aholi punktlaridan farq qiladi. Shaharchalar ham ma'muriy-hududiy birlik bo'lib, uning tarkomiga sanoat korxonalari, qurilishlar, temir yo'l stantsiyalari va boshqa muhim ob'ektlar yaqinida joylashgan hamda kamida ikki ming aholisi bo'lgan aholi manzilgohlari kiritilishi mumkin. Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasida 106 ta shaharchalar mavjud.

Shaharlarning va shahar aholisining yuqori sur'atlarida o'sishiga, ular rolining kuchayishiga va shahar turmush tarzining taqalishi-urbanizatsiya deb aytiladi.

Urbanizatsiya nihoyatda murakkab va serqirra, ijobiy va ayrim salbiy xususiyatlarga ega bo'lgan abektiv jarayondir. Tahiyki, murakkab hodisa hech vaqt faqat bitta, yagona ko'rinishda bilan to'la qamrovli aniqlanmaydi. Bimobarbar,

² O'zbekistoning yangi qonunlari. №14. Toshkent. Adolat, 1997 y il.

borchaga ma'lum bo'lgan urbanizatsiyaning umumiy demografik ko'rsatkichi (trudud aholisining necha foizi shaharlarga to'g'ri kelishi) bilan qanoatlanish ma'qul emas. Shu bilan, uni shaharlarning katta-kichikligi, yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalariga o'xshash murakkab hududiy tizimlar, qishloq va shahar migratsiyasi, jumladan shaharlar atrofidagi tehrima migratsiya, qishloq urbanizatsiya, qishloq aholining «shaharlashiga» yachashi kabi ko'rsatkichlar bilan birga baholash lozim. O'zbekistonning urbanizatsiya jarayonida ham o'ziga xos, hatiktra yo'li bo'lanog'i tabiiydir. Modemiki bizning o'tmishimiz va madaniyatimiz avvalambor sog'orish dehqonchiligi, savdo-sotiq, hunarmandchilik bilan bog'liq ekan, urbanizatsiyaning o'tmishi, hozirgi holati va qdaverti, uning istiqbolini ham shu nuqtai nazardan qarash to'g'riroqdir. Ana shuni e'tiborga olib, mamlakatimizda qishloq joylarda nisbatan o'zlaslayotgan siyosatning ahmiyatini alohida ta'kidlash jozirdir. Qishloqlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'zgartirish borasidagi muhim islohotlar, zamonaviy infraqstruktura tizimini shakllantirish, bu joylarga sanoatni olib kirish, aholiga xizmat ko'rsatish sohasini yaxshilash urbanizatsiya jarayonining o'ziga xos, «ichkaridans» rivojlanishini bildiradi, uning milliy va mintaqaviy xususiyatlarini ifodalaydi. «Bugungi kunda mamlakatimizning urbanizatsiya darajasi 35,5 foizni tashkil etadi va hozirdan boshlab zarur choralar ko'rilmasa, ushbu ko'rsatkich yaqin kelajakda pasayishi mumkin, mamlakatimiz aholisining urbanizatsiya darajasini 2030 yilga qadar 60 foizga etkazish bo'yicha Davlat dasturi ishlab chiqish zarur. Bu borada faqat poytaxt va viloyat markazlari bo'lgan shaharlarni emas, avvalo, hududlarda joylashgan shahar va poytaxtlarni kompleks rivojlantirish e'tibor markazida turishi kerak.

Qishloq joylarda zamonaviy uy-joylar qurish dasturlaridan bosqichma-bosqich shahar va poytaxtlarda ko'p qavatli uylar qurishga o'tishimiz lozim. Muhandislik-kommunikatsiya infraqstrukturalari ham uy-joylarni qurish dasturlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanishi zarur»¹⁸.

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasi 2018 yil 28 dekabr.

Qishloqlar – ma'muriy-hududiy bo'linishning quyil bo'g'laridan biridir. Shahar hududlariga kirmaydigan, ma'lum aholi soniga ega bo'lgan qishloq markazlari va ma'lum amolat ob'ektlari atrofida istiqomat qiluvchi aholining yashash joylari qishloqlar bo'lishi mumkin.

Ovullar esa qishloqlarga qaraganda kichikroq hajmdagi yashash va turar joylardan iborat aholi manzilliklaridir. Ovullarda ko'p hollarda chorvador oilalar istiqomat qilishi, ular asosan ko'chib yuruvchi bir necha cho'ponlar oilalaridan tashkil topadi. O'zbekiston Respublikasida qishloq va ovullar 1427 tadan oshiqdir.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy bo'linishi tizimida Qoraqalpog'iston Respublikasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash imkoniyati asosida qoraqalpoq millati O'zbekiston hududida o'z davlatini mustaqil Respublika shaklida tashkil etgan edi. O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligiga erishgandan so'ng, Qoraqalpog'iston Respublikasini mustaqil-suvveren deb e'lon qildi. Bu Mustaqillik to'g'risidagi deklaratsiyada, Mustaqillik asoslari to'g'risidagi qonunda va Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasida o'z ifodasini topdi¹¹.

Qoraqalpog'iston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 66-moddasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi tumanlardan, shaharlardan, shaharchalardan, ovullardan iborat.

Qoraqalpog'iston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishida viloyatlar mavjud emas, unda eng yirik ma'muriy-hududiy birlik – bu tumandir.

Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasining shimoliy-g'arbida joylashgan. Maydoni 164,9 ming kv. km. Qoraqalpog'iston Respublikasida 15 ta tuman, 12 ta shahar, 16 ta shaharcha, 112 oval bor. Qoraqalpog'iston Respublikasining poytaxti - Nukus shahridir.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishida - Toshkent shahri alohida o'rinni tutadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 6-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasining poytaxti - Toshkent shahri.

¹¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi 1993 yil 7-avgustida qabul qilingan.

Foytaxi shaharda davlat va jamoat tashkilotlarining markaziy idoralari, davlat boshlig'ining qarorgohi, chet el diplomatik vakolatxonalari joylashadi, davlatning asosiy siyosiy va iqtisodiy tadbirlari amalga oshiriladi.

Toshkent shahri Toshkent viloyatining ma'muriy markazi bo'lib, maydoni 0,34 ming kv. km.

Ma'muriy-hududiy bo'linish – bu qonun asosida tuzilgan, ma'lum sozga, tegishli davlat-huquqiy maqomga ega bo'lgan va boshqa ma'muriy-hududiy bo'liklar bilan, hukmronlik va bo'yusinish munosabatlari bilan bog'liq O'zbekiston Respublikasi hududining tarkibiy qismidir.

O'zbekiston Respublikasi hududining ma'lum ma'muriy bo'liklarga bo'linishi, davlatning asosiy funktsiya va vazifalarini amalga oshirishda zarur tadbir bo'lib hisoblanadi.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organi ma'muriy-hududiy bo'likda o'z vazifalarini shu davlat hududiy bo'liklari orqali amalga oshiradilar. Demak, ma'muriy-hududiy bo'liklarga muvofiq ravishda davlat apparatining tegishli bo'g'inlari ham tashkil etiladi.

Ma'muriy-hududiy bo'linish ikki silda: siyosiy-hududiy bo'linish va ma'muriy-hududiy bo'linish sifatida namoyon bo'ladi. Siyosiy-hududiy bo'linishda davlat hududida siyosiy jihatdan alohida davlat (mustaqil yoki muxtoriyat) namoyon bo'lsa, bunday davlatning hududiy bo'linishi murakkab hisoblanib, uni siyosiy-hududiy bo'linishdagi davlat deyiladi. Agar davlat faqat ma'muriy-hududiy bo'liklardan iborat bo'lsa, bunday davlatni ma'muriy-hududiy bo'linishdagi davlat deyiladi. Ma'lumki, ma'muriy-hududiy bo'linishni amalga oshirishga tabiiy, siyosiy, iqtisodiy omillar ta'sir qiluvchi omillar va tamoyillar ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishini amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga asoslaniladi:

- iqtisodiy tamoyil – davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishi shu davlatning iqtisodiy shahdagi vazifalarini samaradorlik bilan amalga oshirishni ta'minlashiga qaratilishi lozim;

- **siyosiy tamoyil** – davlatning hududiy tuzilishini shu davlatning siyosiy maqsadlari, davlat hokimiyatini amalga oshirishga iras ravishda tashkil etishda iborat. Bu tamoyil, birinchidan, har bir ma'muriy-hududiy bo'linma davlatning, usning hokimiyat organlari vazifalarini bajaruvchi mustaqil qismi deb tushunilishi, ikkinchidan, har bir hududiy qism o'z vazifasini bajarishda yuqori davlat hokimiyati organlariga bo'ysunishi;

- **milliy-malshiy tamoyil** – ma'muriy-hududiy bo'linish jarayonida aholini milliy tarkibi, o'ziga xos milliy-malshiy xususiyatlari e'tiborga olinadi. Masalan tamoyilda O'zbekistonning ma'muriy-hududiy bo'lagidagi aholining milliy tarkibiga e'tibor beriladi, ularning milliy o'zini o'zi boshqarishlariga ma'lum darajada sharoit yaratib beriladi. Bunday tadbirlar milliy qadriyatlarimizning o'ziga xos tomonlarini inobatga olishni, madaniy, tarixiy, diniy, estetik tomonlarga e'tibor berishni ta'minlaydi;

- **davlat apparatini aholiga yaqinlashtirish tamoyili** – ma'muriy-hududiy tuzilishda davlat ishlarini boshqarishda xalqning ishtirokini ta'minlash va davlat apparatini aholiga yaqinlashtirishdan iborat. Bunday tadbir davlat apparatini aholiga xisqatlar va qulay sharoitida xizmat qildiradi. Aholining ehtiyoji va talablarini bevosita davlat apparatiga yaqinlashtirildi. Ularga konstitutsiyaviy huquqlari va e'timliklarini amalga oshirishda, davlat organlarini ruylashda, o'zini o'zi boshqarish organlarini tuzishda yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasining har bir ma'muriy-hududiy birligida davlatning mahalliy vakillik organi, hokimiyati yoki mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasining hozirgi ma'muriy-hududiy bo'linishi respublikaning ishlab chiqarish kuchlari ahvolidni, ularning joylashish xarakterini, transport va aloqa vositalarining rivojlanishini, joylardagi boshqaruvning tashkiliy tuzilishini his etiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 69-moddalarida Quruqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining chegaralarini o'zgartirish, shuningdek viloyatlar, shaharlar, tumenlar tashkil qilish va ularni

tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi. Konstitutsiyaning 69-moddasida ko'rsatib o'tilgan me'yor O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 30 avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risidagi qonun»¹¹ orqali amalga oshiriladi. Mazkur qonun viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullarni tuzish, tugatish, ularning chegaralarini o'zgartirish, ma'muriy markazlarini ko'chirish hamda aholi manzilgohlarini shahar, shaharchalar tarkumiga o'tkazish, ma'muriy-hududiy birliklar, aholi manzilgohlari va ularning tarkibiy qismlariga, shuningdek korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fizik-jo'g'rafiy, geologik va oshqa ob'ektlarga nom berish va ularning nomini o'zgartirish tartibini belgilaydi.

Viloyatlarning ma'muriy markazlarini belgilash va ko'chirish tegishli viloyat hokimlarining ilimxonomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan, tumanlar, qishloqlar, ovullarning ma'muriy markazlarini belgilash va ko'chirish tegishli tuman hokimlarining ilimxonomasiga binoan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa – Jo'qorg'i Kengash tomonidan amalga oshiriladi. Shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli viloyat, Toshkent shahri hokimlarining ilimxonomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan amalga oshiriladi. Qoraqalpog'iston Respublikasida shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman, shahar hokimlarining ilimxonomasiga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kengash tomonidan amalga oshiriladi.

Shaharchalarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman hokimlarining ilimxonomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari

¹¹ O'zbekistonning yangi qonunlari, №14, Toshkent, Adolat, 1997 y.

tanomonidan, Qozon/pog'iston Respublikasida esa – Jo'qorg'i Kengas tomanidan amalga oshiriladi.

Viloyatlar, shaharlar, tumandar, qishloqlar, ovullar, shaharchalar, aholi manzilgohlariga odamlarning nomini berishga, shuningdek ularni tarixiy voqealar sharafiga nomlashga qoida tariqasida yo'l qo'yilmaydi.

Qisqacha xulosalar

Mustaqillik yillarida mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishi va uning huquqiy asoslari takomillashirildi. Bu borada 1991 yil 20 noyabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishiga doir masalalarni hal qilish tartibi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993 yil 3 sentyabrdagi Qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi manzilgohlari, kiroonalar, muassasalar, tashkilotlar, fizik-jur'g'tofiy, geologik va boshqa topografik ob'ektlarga nom berish hamda ularning nomini o'zgartirish tartibi to'g'risidagi Nizom hamda O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 1996 yil 30 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, topografik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida" gi Qonun ma'yoriy asos bo'lib xizmat qiladi.

Nazorat va muhakama uchun savollar

1. Ma'muriy-hududiy birliklarini klassifikatsiyalang va har biriga misollar keltiring.
2. Davlat tuzilishi va tuzumi shakllarini yoritirib bering.
3. Ma'muriy-hududiy birlikta qurilishning huquqiy asoslarini tavsiflang.
4. O'zbekistinning ma'muriy-hududiy birliklarini xronologik tarzda tavsiflang.

4 birl. MINTAQALAR TABIIY-RESURS SALOHİYATI VA ULARNING IJUDUDIY TARAQQIYOTDA TUTGAN O'RNI

4.1. Tabiiy resurs salohiyati va uning iqtisodiy mahiyati

Inson ixtirokida, tabiatdan mavjud bo'lgan va kashlik jamiyati ehtiyojlari uchun xizmat qiladigan tabiat no'mallari – tabiiy resurslar deyiladi.

Tabiiy resurslar – insonlar foydalanayotgan yoki foydalanishi mumkin bo'lgan tabiatning jami va kuchlaridir. Tabiiy resurslar kategoriyasi birinchi navbatda tabiatning inson xo'jalik faoliyati bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Tabiat resurslarini shartli ravishda 3 ta guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga ishlab chiqarilmaydigan, ya'ni tiklanmaydigan resurslar – yer, neft, gaz, ko'mir va boshqa yer osti qazilma boyliklari kiradi. Ikkinchi guruhga tiklanadigan resurslar, yer osti boyliklari – qishloq xo'jaligi xom ashyolari kiradi. Birinchi guruhni, odatda, mineral-xom ashyo resurslari deb atash qabul qilingan.

Tabiiy resurslar bir necha belgilariga ko'ra tasniflanadi:

1. Resursning tabiiy-genetik belgilariga ko'ra;
2. Resurslarning ekologik xarakteriga ko'ra;
3. Iste'mol ahamiyatiga ko'ra;
4. Xo'jalikdagi iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra;
5. Sanoat ishlab chiqarishdagi ahamiyatiga ko'ra;
6. Resurslarning shakllanish va ishlatilish xarakteriga ko'ra.

O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.Karimov o'zining "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida, savbiyatlikka tahdid va barqarorlik shartlari" nomli asarida ta'kidlagan - O'zbekiston, o'z yer osti boyliklari bilan haqli darajada ta'riflanadi - bu yerda mashhur Mosdelev davriy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'dan namoyin bo'lgan istiqbolli joylar aniqlangan. Ular 100 ga yaqin mineral xom ashyo turlarini o'z ichiga oladi. Ularning tasdiqlangan zahiralari 970 milliard AQSh dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral-xom ashyo

potensialli 3,3 trillion AQSh dollaridan ortiq baholanayotganini ham aytib o'tish kerak. Mineral-xomashyo resurslari har bir mamlakatning eng muhim boylik manbasidir. Undan olinayotgan mahsulotlar insonning turli ehtiyojini qondiradi. Mineral-xomashyodan turli metallar, yuqilg'i, qazilish materiallari, simliklar, qashloq xo'jaligi uchun o'g'itlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Yer ostidagi mineral boyliklar qidirilmagan va baholanmagan bo'lsa, u holda ular mineral xomashyo sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, holbuki ularni aniqlashga va qidirishga mehnat sarflangan. Arvora yer ostidagi bunday mineral xomashyo zahiralari potensial resurslar hisoblanadi, salma. Ular yer qa'ridan qazib olingandan keyingina haqiqiy mineral xomashyo hisoblanadi. Mineral xomashyo tushunchasi foydali qazilma tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir.

Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanovda foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'idagi tabiiy mineral moddalardir. Ular yer ostidan qazib olingandan keyin mineral xomashyo ko'rilishiga ega bo'ladi. SHunday qilib, yer qa'ridan qazib olingan, xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lgan foydali qazilmalar mineral xomashyo deyiladi. Mamlakatda ma'yyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholanagan hamda prognoz qilingan foydali qazilmalar esa mineral resurslar deb ataladi.

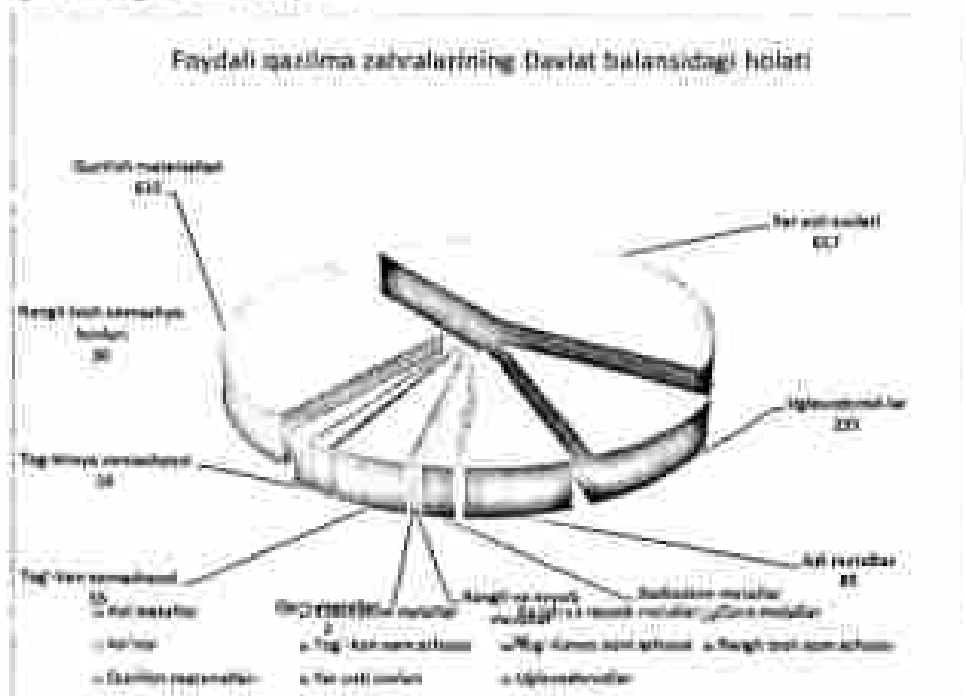
4.1. Mineral xomashyo resurslari hududiy joylashuvining mintaqaviy tarqiqiyatida tuzgan o'ral

Foydali qazilmalar zahiralari va prognoz qilingan resurslarini miqdoriy jihatdan baholash hududiy aspektida amalga oshiriladi, ya'ni o'rganilayotgan hududning tabiiy resurs salohiyati aniqlanadi. Dunyo va ayrim mamlakatlar mineral-xomashyo bazalarida har bir foydali qazilma turi, zahiralarning 70-80 % dan ortig'i yirik va juda katta konlar hisobiga to'g'ri keladi, qolganlari o'rtacha kattalikdagi va ko'plab mayda konlarga jamlangan.

Mineral resurslarini sanoat yo'linida o'zlashtirish ularni baholashga va hajmiga, sanovning o'ziga xos xususiyatlariga va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, xo'jalik mineral-xomashyo sektorining mamlakat iqtisodiyotidagi

roli bilan belgilanadi hamda qazib chiqarish, boyitish va qayta ishlashni o'z ichiga oladi. Respublika mineral xom ashyo bazasida strategik jihatdan muhim bo'lgan metall foydali qazilmalar, neft va gaz, mineral o'g'itlar, yer osti suvlari va qurilish materiallari bo'yicha ijobiy holat kuzatilmoqda.

O'zbekimonda hozirgi kunda 1 ming 300 dan ortiq kon ochilgan. Respublikamiz noyub yoqilg'i-energetika resurslariga ega. Xozirgi paytda 160 tadan ortiq neft konlari kadirib topilgan bo'lib, Respublikamizning 60% hodadi neft va gaz qazib olish uchun istiqbolli hisoblanadi va xom ashyo zahiralarning qiymati 1 trillion Amerika dollariga teng deb baholalanmoqda. Keyingi yillarda qator neft-gaz konlari topildi.

8-rasm. O'zbekiston Respublikasi Davlat balansiga olingan foydali qazilma zahiralari

Farg'ona viloyati hududida yirik konlardan Shimoliy So'x, Chung'ara, Chingun, Shi'rov, Andijon viloyatida Janubiy Olamshuk, Polvontoshni

ko'rsatish mumkin. Farg'ona vodiysidagi konlarda asosan neft uchraydi. Mustaqillik yillarida Namangan viloyatida Mingbuloq neft koni ochildi. Farg'ona nefti asosan engil, olingugurti kam, parafini ko'proq. Janubiy neft konlari Sarxondaryo viloyatida joylashgan.

Neft konlarining katta zahiralari Ustyurtda topilgan. Balandni tashqari neft-gaz kondensat konlari Muborak, SHa'rtan, O'rtabuloqda joylashgan. Qashqadaryodagi Ko'kdumaloq koni ayniqsa istiqbollidir.

O'zbekistonda gazning aniqlangan zahiralari 2 trillion kubmetrni, ko'mirniki 2 milliard tonnadan ziyodroqni tashkil etadi. Mamlakatda topilgan konlarning zahiralari nafaqat ichki ehtiyojlarni qondirishga qodir, balki energiya manbalarini eksport qilish imkonini ham beradi.

Neft va gazga boy beshta mintaqani aniqlangan: Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubiy-G'arbiy Hiobr, Sarxondaryo va Farg'ona. Gazning hozirgi aniqlangan zahiralari mamlakat ehtiyojlarini 15, neftniki 30 yil mobaynida qoplashga etadi. Shu bilan birga O'zbekistonda gaz va neft zahiralariini izlab topish darajasi 30-32 foizdan oshmaydi.

Mamlakatda tabiiy gaz va gaz kondensatini qayta ishlash istiqbollidir. Gazning tarkibida etan, propan va butan bo'lif, ulardan polimiyar materiallari olinadi. Sha'rtan gaz-kimyo majmuasidan olinayotgan propandan nitron tolasi ishlab chiqariladi.

Respublikamizning 5 ta asosiy mintaqalarida (Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubiy-G'arbiy Hiobr, Sarxondaryo va Farg'ona) neft va gaz konlari mavjud. Keyingi yillarda respublikamizda 3 ta neftni qayta ishlash (Buxoro, Farg'ona, Oltariq) va 2 ta gazni qayta ishlash (Shurtan va Muborak) zavodlari ishlab taribdi.

4.3. Tabiiy resurslardan eqliona foydalanish va ularni muhofaza qilish.

O'zbekistonda Mendeleev davriy jadvalining deyarli barcha elementlari mavjud, jumladan, 2900 dan ortiq foydali qazilma konlari va ular namoyon bo'lgan istiqbolli joylar, 100 xilga yaqin mineral-xomashyo qazilib-chamalanagan, shundan taxminan 65 turidan hozirdayoq sanoatda va qishloq xo'jaligida

foydalanilmoqda. 1000 taga yaqin kon, shu jumladan 168 ta neft, gaz va kondensat koni, 51 ta qimmatbaho metallar koni, 41 ta rangli, naft va radioaktiv metallar koni, 3 ta ko'mir koni, 22 ta kon - ma'dun, 14 ta kon - kinyuvit va 24 ta yanqirama tosh xomashyosi koni. 522 ta turli maqsadda foydalaniladigan qurilish materiallari va 151 ta chuchuk va mineral yerosi zavtlari konlari qidirib chamalangan. Hozircha ularning 45 foizi foydalanishga jalb qilingan.

Respublikamizning umumiy mineral-xomashyo salohiyati taxminan 3,5 trillion dollarni tashkil qiladi. Ishlatish uchun tayyorlab qo'yilgan foydali qazilmalar zahiratalari 1025 mlrd. AQSh dollariga baholanmoqda. Shuni qayd qilish kerakki, respublikada nisbatan qisqa muddat ichida 200 mlrd. dollar miqdorida xomashyo qazib olindi.

Tayyorlab qo'yilgan zahiralari nafaqat respublikada 535 ta kon, shueta, karyer, neft-gaz konlari, 420 ta suv olish joylari, balmologik shifoxonalar, shifobaxsh suvlarni qayish shoxobchalari ishlab turibdi.

Har yili respublika konlaridan taxminan 5,5 mlrd. dollar miqdorida foydali qazilmalar olinmoqda va ular o'rtiga 6-7 mlrd. dollarlik yangi zahiralari qo'zilibmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ishga sofinayotgan foydali qazilma konlari boshqa mamlakatlardan o'zining juda katta zahiralari bilanagina emas, balki quyidagi bir qator xususiyatlari bilan ham ajralib turadi:

- birinchidan, tabiiy va mineral-xomashyo zahiralari yirik konlarda to'plangan bo'lib, ularni qazib olingan joyning o'zidayoq kompleks qayta ishlash imkoniyati bor;
- ikkinchidan, foydali qazilmalarning ko'pgina turlari tarkibida foydali komponentlar yuqori darajada bo'libgina qolmay, katta miqdorda yo'ldosh elementlarga ham ega;
- uchinchidan, konlarning ko'pchiligida ochiq usulda ishlash mumkin, rudalarni boyitish texnologiyasi ham nisbatan oddiy;

- ta'rifidan, ko'pgina foydali qazilma konlari yaxshi o'zlashtirilgan, ishlatish uchun qulay transport infratuzilmasi, shu jumladan mayuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun qovur transportiga ega.

Bir qator foydali qazilmalar, chumochi, oltin, uran, mis, tabiiy gaz, volfram, kaliy tuzlari, fosforit, kaolin bo'yicha O'zbekiston taqdirangan mahsulot va ishlab chiqarish jihatidan dunyoda etakchi o'rinlarni egallaydi. Ma'lumki, mineral-somashyo resurslari ham ichki, ham tashqi bozorning iste'mol objekti hisoblanadi. Shu tufayli, tog'-kon sanoati ishlab chiqarayotgan mahsulotlar milliy iqtisodiyotni quyidagi muammolarini echishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim:

• xalq xo'jaligi tabiiy an'anaviy turdagi mineral-somashyolar bilan ta'minlash;

• tashqaridan kiritib kelayotgan mineral-somashyolar o'rnini to'ldirish;

• milliy xo'jalikning yangi sohalarini somashyo bilan ta'minlash;

• ekologik vaziyatni va asoslar-gigienik vaziyatni (yod, brom, shifobaxsh minerallar) yaxshilashini ta'minlash;

• tashqi bozorni o'zlashtirish va jolib savdo balansini ta'minlash.

asos tushunchalar

Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sennada foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'ida tabiiy mineral moddalardir. Ular yer ostidan qazib olingandan keyin mineral xomashyo ko'rinishiga ega bo'ladi. Shunday qilib, yer qazilma qazib olingan, xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lgan foydali qazilmalar mineral xomashyo deyiladi. Mamlakatda muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholangan humda prognoz qilingan foydali qazilmalar esa mineral resurslar deb ataladi.

Nazorat va mubokama uchun savollar

1. Tabiiy resurs, tabiiy sharoit, tabiiy boylik, foydali qazilma tushunchalarini tavsiflang.
2. O'zbekistonning tabiiy resurs sifatini iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali ifodalang.
3. Tabiiy resurslar klassifikatsiyasini sxematik tasvirlang.
4. O'zbekistonning mineral-xomashyo resurslarining hududiy joylashuvini jadval tarzida ifodalang.
5. O'zbekistonda mustaqillik yillarida aniqlangan zahiralat va istiqbolli konlarning hududiy iqtisodiyotdagi o'rnini tavsiflang.

5-hab. MINTAQALAR AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI

5.1. Aholining hududiy joylashuvi, Mamlakat aholisining hududiy tarkibi va mintaqalarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari.

Aholining hududiy joylashuvi uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar, tabiiy-iqlimiy xususiyatlar, iqtisodiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar natijasida shakllanadi.

Aholining hudud jihatidan bugungi tarkibi aholi manfaatlarini rejalashtirish xarakteridagi va bosh rejalari shuningdek, hududlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlariga bog'liq holda amalga oshirilmog'ida.

Har bir o'lkada, hudud, viloyat yoki mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi avvalin, shu joyda yashovchi aholining mehnat faoliyatiga bog'liq. Mahalliy aholining mehnat madaniyati, jama ishlaridagi ijtimoiy faolligi, bilim va malakalari, oilaviy tarkibi, yoshi va jinsi shu o'lkada iqtisodiy taraqqiyotning rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Demografik omilning o'zgarish birligi global muammasi bo'lib, u ko'p jihatdan jamiyatning holati va rivojlanishini bildiradi.

Soyuzimiz aholisining soni 7576951385 kishidan oshdi. Ko'payish sur'ati nisbatan qisqarayotganligiga qaramay, uning o'sish jarayoni davom etmoqda va 2050-yilga borib, 12 milliard kishiga etishi mo'ljallanmoqda.

MDHning Belorussiya, Ukraina va Qozog'iston kabi mamlakatlaridan farqli o'laroq, O'zbekistonda aholi soni oshib bormoqda. Bu yerda tug'ilish, tabiiy ko'payishning nisbatan yuqori ko'rsatkichlari va o'limning past ko'rsatkichi sezilarli qolmoqda. An'anaviy ko'p farzandli oiladan o'rtacha farzandli oilaga o'tishga xos yo'l bilan demografiya o'tish ro'y bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi aholisi 1926 yilda – 4,6 mln. kishini, 1939 yilda – 6,3 mln. kishini, 1959 yilda – 8,1 mln. kishini, 1970 yilda – 11,8 mln. kishini, 1979 yilda – 15,4 mln. kishini, 1989 yilda esa 19,8 mln. kishini tashkil etgan. Markaziy yillarda respublika aholisining joylashuvi bo'yicha tarkibida ham sezilarli o'zgarishlar kuzatilgan, ya'ni 1926 yilda shahar aholisining jami aholi umumiyatidagi ulushi – 21,9 foizni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 1939 yilda – 23,4 foizni, 1959 yilda – 33,6 foizni, 1970 yilda – 36,6 foizni, 1989 yilda – 40,7 foizni,

2017 yil 1 yanvar holatiga kelib esa – 50,6 foizni tashkil etdi. O‘zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni 2018 yil 1 yanvar holatiga 3365,7 ming kishini tashkil etdi.

3-jadval

Hududlar bo‘yicha aholi soni (ming kishi)¹⁾

Hududiy birliklar	Jami aholi	shu jumladan:	
		shahar aholisi	qishloq aholisi
Qorasayitog‘iston Respublikasi viloyatlari:	1 842,30	905,5	936,8
Andijon	1 011,70	1 578,00	1 435,70
Buxoro	1 870,20	698,6	1 171,60
Farg‘ona	1 325,00	622,2	702,8
Qashqadaryo	1 148,40	1 357,50	1 720,90
Navoiy	958	467,6	490,4
Namangan	2 699,60	1 743,70	955,9
Samarqand	3 720,10	1 390,80	2 329,30
Sursatdaryo	2 514,20	891,3	1 620,90
Sirdaryo	815,9	350	465,9
Toshkent	2 861,20	1 411,50	1 449,70
Farg‘ona	3 620,20	2 049,90	1 570,30
Xorazm	1 805,00	601,3	1 203,80
Toshkent sh.	2 464,90	2 464,90	-

XX asrda O‘zbekiston aholisining soni bir tekis oshgani yo‘q. Uning dastlabki ikki hissa ko‘payishi salqam 60 yil davomida, keyingi ikki hissa ko‘payishi esa 20 yil ichida ro‘y berdi.

Aholining uchinchi marotaba ikki hissa ko‘payishi XXI asrning ikkinchi o‘n yilligi oxirida ro‘y berishi kutilmoqda.

Aholi ko‘payishi bilan uning zichligi ham ancha oshmoqda. Hozirgi vaqtda O‘zbekistonning 14 ta hududiy bo‘linmasidan 10 tasi, shu jumladan, Toshkent shahri aholi zich bo‘lgan hududiy bo‘linmalar jumlasiga kiradi. Vaholanki, ular O‘zbekiston hududining taxminan choragini, aholi ancha zich bo‘lmagan to‘rtta viloyat esa to‘rtidan uch qismini egallagan.

¹⁾ O‘zbekiston Respublikasi statistika qo‘mitasi ma’lumotlar asosida tuzilgan.

Aholining zichligi (1 kv.km ga to'g'ri keladigan aholi soni)¹⁴

Hududiy birliklar	2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.
Qoraqalpog'iston Respublikasi viloyatlari:							
Andijon	431,2	441	452,4	464,5	476,9	489	500,4
Buxoro	43,3	43,9	43,6	44,3	45	45,7	46,4
Farg'ona	53,9	56,8	57,8	58,9	60,2	61,3	62,5
Qashqadaryo	97,2	99,1	101,3	103,6	105,9	108,1	110,2
Navoiy	7,9	8	8,1	8,2	8,4	8,5	8,6
Namangan	325,3	330,5	336,6	343,3	349,9	356,5	362,8
Samarqand	198,3	201,6	205,5	209,6	213,7	217,8	221,8
Surxondaryo	110,4	112,5	114,8	117,3	120	122,5	125,1
Sirdaryo	172,8	175,4	178,5	181,6	184,7	187,6	190,8
Toshkent	175,1	176,8	178,7	180,9	183,2	185,5	187,6
Farg'ona	483,3	492,6	501	509,8	518,5	527,3	535,5
Xorazm	369,3	373,4	378,4	383,6	388,7	393,7	398,3
Toshkent sh.	6914	7009	7045	7100	7165,2	7257,9	7380,0

Aholi siyoyatida zich bo'lgan mintaqalarga boshqa aholining mehnat resurslari, iqtisodiy faol va ish bilan band aholi, tug'ilgan bolalar va aholi tabiiy ko'payishining beribdan ko'rit qismi, yalpi mahsulotning 74 foizi, investitsiyalarining 78 foizi va iste'mol xarajatlarining 88 foizi to'g'ri kelmoqda.

3.2. Aholining tahliy harakati va undagi o'zgarishlar.

O'zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni 2018 yilda 32763,7 ming kishini, shu jumladan, shahar aholisi soni 16583,0 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 50,6%), qishloq aholisi soni 16180,7 ming kishini (49,4%) tashkil etdi. Bunda, mintaqalarda amalga oshayotgan tug'ilish jarayonlari muhim ahamiyat kasb etdi.

¹⁴ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'riqlari ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Tug'ilganlar soni (yilda, kishi)¹⁰

Hududiy birliklar	Umumiy	shu jumladan:	
		qiz bolalar	o'g'il bolalar
Qoraqalpog'iston Respublikasi viloyatlari:			
Andijon	67 368	32 418	34 950
Buxoro	37 228	17 813	19 415
Jizzax	30 984	14 797	16 187
Qashqadaryo	76 687	36 897	39 790
Nurotiy	20 563	9 853	10 710
Namangan	61 380	29 267	32 113
Samarqand	89 956	42 879	47 077
Sursatdaryo	64 908	30 973	33 935
Sirdaryo	17 627	8 553	9 074
Toshkent	54 794	26 337	28 457
Farg'ona	75 501	36 149	39 352
Xorazm	37 619	18 095	19 524
Toshkent sh.	43 150	20 715	22 435

Tug'ilish darajasining yuqoriliga ko'ra, Samarqand va Qashqadaryo, Farg'ona viloyatlari ajralib turadi. Tug'ilishning eng past darajasi Sirdaryo va Nurotiy viloyatlarida kuzatiladi.

9-rasm. Aholining umumiy o'sish ko'rsatkichlari

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Aholining tabiiy harakatiga tugʻilish bilan bir paytda oʻlimlar soni ham taʼsir koʻrsatadi, yaʼni tabiiy harakat tugʻilganlardan oʻlganlarni ayirib tashlash orqali aniqlanadi.

Yuqoridagi koʻrinish oʻtilgan ikki koʻrsatkich aholining oʻrtacha umr ushqligiga bogʻliq. Rasmiy statistikada bu tugʻilganda kutilayotgan umr davomiyligi deb beriladi. Bu jihatdan Jizzax va Buxoro viloyatlari peshqadam.

7-jadval

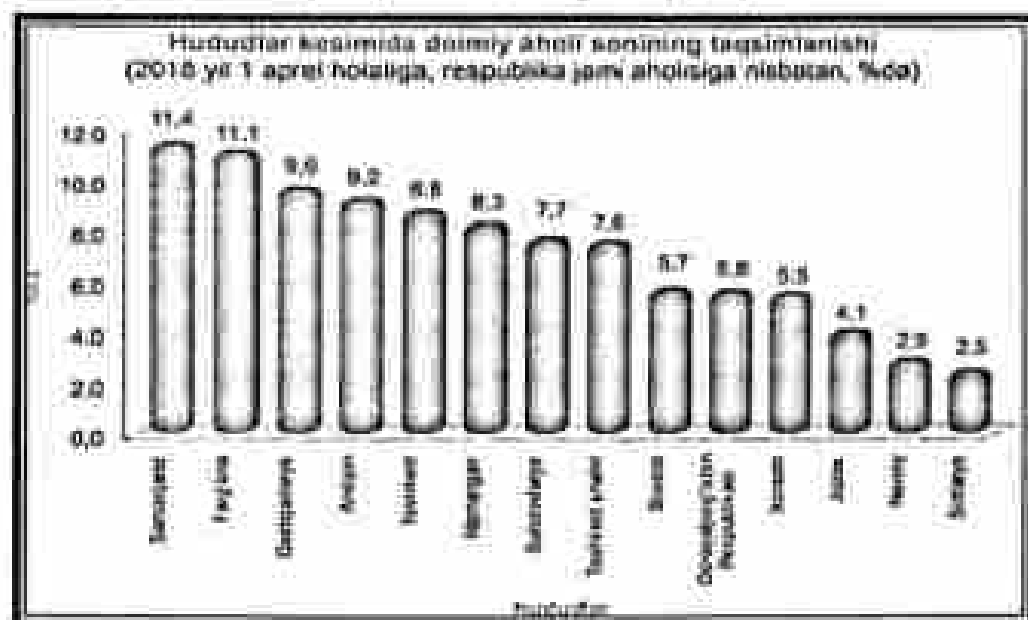
Tugʻilishda kutilayotgan umr davomiyligi (yilda; yosh)¹⁴

Hududiy birliklar	Umumiy	shu jumladan:	
		ayollar	erkoklar
Oʻzbekiston Respublikasi	73,7	76,1	71,3
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	72,7	75,3	70,1
viloyatlar:			
Andijon	72,1	74,2	70,1
Buxoro	75,5	77,4	73,6
Jizzax	75,7	80,3	71,9
Qashqadaryo	74,2	76,3	72,3
Navoiy	74,1	76,1	72,2
Namangʻun	73,1	74,7	71,7
Samarqand	74,0	76,3	71,8
Surxondaryo	73,2	75,3	71,3
Sirdaryo	70,6	72,6	68,5
Toshkent	73,3	76,4	70,3
Fargʻona	74,3	76,2	72,4
Xorazm	72,9	74,9	70,9
Toshkent sh.	74,5	78,1	70,5

Respublika hududlari kesimida tahlillar shuni koʻrsatmoqchiki, 2018 yil 1 aprel holatiga eng koʻp aholi soni Samarqand viloyatida 3733,7 ming kishi

¹⁴ Oʻzbekiston Respublikasi Statistika qoʻmitasi maʼlumotlari asosida hisoblangan.

(respublika aholini sonidagi ulushi 11,4 %) va Farg'ona viloyatida 3631,0 ming kishini (11,1 %), aksincha eng kam aholi soni Sirdaryo viloyatida 818,4 ming kishini (2,5 %) va Navoiy viloyatida 961,3 ming kishi (2,9 %) tashkil etdi.

10-rasm. Doimiy aholi sonining hududlar bo'yicha taqsimlanishi

Davlat statistika qo'mitasining xabariga ko'ra, hududlar kesimida aholining eng yuqori o'sish sur'ati 2017 yilning mo'ljalangan davriga nisbatan Sirdaryo viloyatida 2,1 foizga, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarida 1,9 foizga, Jizzax, Namangan viloyatlarida va Toshkent shahrida 1,8 foizga, aksincha eng kam o'sish sur'ati Toshkent viloyatida 1,1 foizni, Qashqadaryo Respublikasida va Buxoro viloyatida 1,4 foizni tashkil etdi.

5.3. Mehnat resurslari va ularning rivojlanish xususiyatlari

Respublikamizda bozor munosabatlari samarali ta'biq etish, aholini ish bilan ta'minlash va bo'ronqal iqtisodiy-tarqatqiyotga erishish, eng avvalah, mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanishga bog'liq. Mehnat resurslari eng ilg'ing iqtisodiyotni liberallashtirish jarayonlarida muhim salmoqqa ega bo'lib,

uning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi ahamiyatini mikro, mezo va makro darajalarda ko'rish mumkin.

Mehnat resurslarining mikro darajadagi ahamiyati ularning korxonada (tashkilot) faoliyatidagi o'rni hamda ishlab chiqarishdagi ishtiroki bilan selgilanadi. Ma'lumki, mehnat resurslari ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lib, uni yanaga keltiruvchi barcha resurslar bevosita mazkur omil orqali boshqariladi. Hududlar va mintaqalar iqtisodiyotida mehnat resurslarining roli uning mezo darajadagi ahamiyatini ko'rsatadi. Mamlakatning qayal hududida mehnat resurslari yuqori ko'lmakchiga ega bo'lsa, u yerda ishlab chiqarish, sanoat, ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilma va kommunikatsiya rivojlanadi. Mehnat resurslarining makro ahamiyati uning mamlakat yulpi iqtisodiyotidagi o'rni va asosiy boylik sifatida e'tirof etilishi bilan atolanadi. Aynan mehnat orqaligina mamlakatda moddiy va ma'muliy boyliklar yaratiladi. Mazkur mehnatning sub'ekti (muallif va ijrochisi) esa bevosita inson, ya'ni mehnat resurslaridir. Demak, mehnat resurslarining barcha darajadagi ahamiyati uni tadqiq etishning ham ilmiy ham iqtisodiy dolzarbligini belgilab beradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda hozirgacha "mehnat resurslari" tushunchasiga turli xil qarashlar mavjud bo'lib, ularni umumlashtirish va yagona to'xtamga kelish munozarali masala bo'lib qolmoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish borishi natijasida "mehnat resurslari", "ishchi kuchi" kabi iqtisodiy tushunchalarning ma'no va mazmuni birmuncha o'zgarib bormoqda. Bu tushunchalar faqat ilmiy-iqtisodiy adabiyotlarda emas, balki kundalik amaliyotimizda ham keng foydalanila boshlandi.

Ishchi kuchiga iqtisodiyot fanida mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning ijtimoiy va ma'muliy qobiliyatlarining majmua sifatida qaraladi. R.J.Erenberg va R.S.Smit "ishchi kuchi deganda yoshi 16 dan yuqori bo'lgan xodimlar, ish bilan bandlar, faol ravishda ish qidirayotganlar, tashdan bo'shatilgandan keyin ish bilan bandlik xizmatlariga yana murojaat etish niyatida bo'lganlar tushuniladi", deb hisoblagan.

Ingliz siyosiy iqtisodi ashxohlaridan biri A. Smith "iqtisodiy odam" atamasini fanga kiritgan. Uning fikriga ko'ra, "iqtisodiy odam" o'z shaxsiy manfaatini va maqadini ko'zlab, turmushini yaxshilashga intiladi. Shu boisdan, inson bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarilayotgan mahsulotining qiymati yuqori bo'lgan va ko'p foyda keltiradigan faoliyat turini, sohasini tanlashga harakat qiladi. Faqatgina "ko'zga ko'rinmas qo'l", ya'ni erkin raqobat, bozor qonunlarigina o'z maqsadlarini ko'zlab faoliyat yurituvchilarni tartibga solingan tizimga birlashtiradi. Amerikanlik iqtisodchi olimlar K.J. Makkonnell va S.L. Bryuter iqtisodiy o'rishga ta'zir ko'rnatuvchi omil sifatida mehnat resurslarining soni va sifatini alohida ajratib ko'rgan. Ular nazariyasiga muvofiq mehnat resurslarining soni iqtisodiyotda band bo'lgan kishilar soni hamda ularning mehnatga liyoqatli aholi tarkibidagi ulushi bilan belgilanadi. Mehnat resurslarining sifatini ifodalovchi va mehnat umumdorligiga ta'zir ko'rnatuvchi omillar sifatida esa kishilar salomatligining yaxshilanishi, kash tayyorgarligi, bilimi va manfaatdorligining o'rishi ko'ratkichlari keltiriladi.

Ishchi kuchi – mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlarining majmuisidir.

"Ishchi kuchi" atamasi ko'p hollarda uch ma'noli sug'latishda ishlatiladi:

➤ organizm, tirik inson shaxsi ega bo'lgan va har safar u qandaydir iqtisodiy qiymatini yaratish chog'ida ishga soladigan jismoniy va ma'naviy qobiliyatlari majmuisi sifatida;

➤ aholining ishi bilan band bo'lgan yoki ishi izlayotgan qismi – iqtisodiy faol aholining aksorini sifatida;

➤ umumian ishlovchilar yoki muayyan bir korxonada ishchilari sifatida.

Ammo ayri bir vaqtda "mehnat resurslari" so'zi va "ishchi kuchi" so'zi birlashtirilgan turli variantlarga ega bo'lib, ularni qo'llashda ong'it va tegishli izohlar berish kerak bo'ladi.

Shunday qilib, "mehnat resurslari" va "ishchi kuchi" tushunchalari turli manbalarda turlicha ishlatiladi va ko'p hollarda bir-biridan deyarli farqlanmaydi.

"Mehnat resurslari" va "ishchi kuchi" tushunchalarining farqi quyidagilardan iborat:

- ✓ "Mehnat resurslari" va "ishchi kuchi" tushunchalari turli mazmunga ega bo'lib, mehnat resurslarining ishchi kuchiga aylanish jarayoni bir qancha bosqichlarni bosib o'tadi.

- ✓ dastlabki bosqichda mehnat resurslari ishchi kuchining salohiyatli qismi bo'lib, ular mehnat vositalari va qurollari bilan ishlash tajribasini o'ttiradi.

- ✓ Ikkinchi bosqichda esa mehnat resurslari ish joylariga taqsimlanadi. Shu tariqa jirmoniy va aqly qubilyatlarning mehnat jarayonida sarflanishi ro'y beradi. Mehnat resurslari bu jarayonda ishchi kuchiga aylanadi.

- ✓ uchinchi bosqichda ishchi kuchi vaqt sarflab, moddiy ne'mat yaratadi va bu ne'mat iste'mol qiymatiga ega bo'ladi.

- ✓ ishchi kuchi mehnat faoliyatini to'xtatishi bilan yana iqtisodiy nafaqi aholi turini oladi, lekin mehnat resursi tarkibida qoladi.

"Mehnat resurslari" va "ishchi kuchi" tushunchalari o'rtasida o'xshashlik mavjud. Mehnat resurslari va ishchi kuchi tushunchalari o'rtasidagi o'xshashlik ikkala toifaga kiruvchi kishilar ijtimoiy ishlab chiqarishga qatnashadilari uchun o'zlarida mehnat layoqatini mujassamlashtirganligidir. Ushbu tushunchani birinchi marta 1922 yilda rusiyalik olim S.Strumilin tomonidan Senga kiritilgan. U markiz tushunchani markazlashgan rejal iqtisodiyot yuritish tizimi nuqtai nazaridan talqin etgan bo'lib, unga ko'ra mehnat resurslariga rejalashtirilayotchi passiv ishchi kuchi majmua sifatida qo'lgan.

Mehnat resurslariga mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band bo'lgan shaxslar kiradi.

O'zbekistonda mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga:

16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar;

16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar kiradi.

Lekin ushbu yosh guruhidagi barcha aholi ham mehnatga layoqatli aholi hisoblanmaydi.

**Mehnat resurslarining iqtisodiy faol va nafaol aholi bo'yicha taqsimlanishi
(ming kishi)¹⁾**

	2016 y.	2017 y.
Jami mehnat resurslari	18488,8	18666,3
shahar	9843,3	9949,5
jamiga nisbatan foizda	53,2	53,3
qishloq	8645,6	8716,8
jamiga nisbatan foizda	46,8	46,7
Iqtisodiy faol aholi	14022,4	14357,3
shahar	7363,3	7474,4
jamiga nisbatan foizda	54	52,1
qishloq	6456,9	6882,9
jamiga nisbatan foizda	46	47,9
Iqtisodiy nafaol aholi	4466,5	4309,0
shahar	2277,8	2475,1
jamiga nisbatan foizda	51	57,4
qishloq	2188,7	1833,9
jamiga nisbatan foizda	49	42,6

Mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi bu yoshdagi I va II guruh nogironlari, shuningdek, imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Mehnat resurslari va aholi bandligi (ming kishi)²⁾

Hududiy birliklar	Son		
	mehnat resurslari	iqtisodiy faol aholi	iqtisodiyotda bandlar
O'zbekiston Respublikasi	18666,3	14357,3	13520,3

¹⁾ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

²⁾ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi	1054,6	688,8	647,2
viloyatlar:			
Andijon	1722,2	1404,1	1319,2
Buxoro	1073,1	874,6	826,5
Jizzax	758,2	491,6	468,2
Qashqadaryo	1784,6	1296,6	1218
Navoiy	587,2	445,7	422,4
Namangan	1549,5	1099	1034,9
Samarqand	2079,6	1629,8	1523,1
Sarsondaryo	1421,9	1062,7	991,7
Sirdaryo	475,2	371,9	353,1
Toshkent	1623,9	1360,9	1289,6
Farg'ona	2031,1	1630,5	1523,7
Xorazm	1080,6	773,3	729,3
Toshkent sh.	1544,6	1226,8	1171,4

Mehnat resurslariga kiradigan ikkinchi toifa bular mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band bo'lgan shaxslardir. Ishga qabul qilishga o'n olti yoshdan yo'l qo'yiladi. O'n besh yoshga to'lgan shaxslar ota-onasidan birining yoki ular o'rnini bosuvchi shaxsning yozma ravishdagi roziligi bilan ishga qabul qilinishi mumkin (O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksining 77-moddasi). Demak, o'n besh yoshga to'lib ishlayotgan o'zmirilar mehnatga layoqatli yoshdan kichik yoshdagi mehnat bilan band bo'lgan shaxslar toifasiga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra mehnatga layoqatli yoshdan katta yoshdagi aholiga 55 yosh va undan yuqori yoshdagi xotin-qizlar, 60 yosh va undan yuqori yoshdagi erkaklar kiradi.

Yoshga doir pensiyani rasmilashtirib, mehnat faoliyatini davom ettirayotganlar ham mehnat resurslari tarkibida o'tiradi.

Mamlakatning mehnat resurslari iqtisodiy faol va iqtisodiy nofaol aholiga taqsimlanadi.

Iqtisodiy faol aholi soni - bu ish bilan band aholi va ishsizlar soni yig'indisidan iboratdir.

Ish bilan ta'minlanish - fuqarolarning qonun hujjatlariga zid kelmaydigan, o'z shaxsiy va ijtimoiy ehtiyoqlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan, ularga ish haqi (mehnat daromadi) keltiradigan faoliyatidir.

Iqtisodiyotda ish bilan band aholi soni iqtisodiy faoliyat turlarining turli sohalarida ish bilan bandlar yig'indisidan tashkil topadi.

Ishsizlar - qonun hujjatlariga muvofiq rasman ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar, shuningdek, haq to'lanadigan ishga yoki daromad keltiruvchi mashg'ulotga ega bo'lmagan, muntazil ravishda ish izlovchi va bunday ish taklif etilsa, ishga joylashishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli yoshdagi vaqtincha mehnat bilan band bo'lmagan shaxslardir.

Iqtisodiy nafansi aholi - bu mehnat bilan band va ishsizlar deb hisoblanmaydigan shaxslardir. Ularga ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan o'quvchilar va talabalar, bolalarni parvarish qilayotgan ishlamaydigan ayollar, uy bekalari va ixtiyoriy ravishda mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar, shuningdek ko'char va ko'chmas mulkdan daromad oladigan ishlamaydigan shaxslar kiradi.

Mehnat resurslaridan foydalanishga quyidagi omillar ta'sir etadi:

1. Geografik va tabiiy omillar. Respublikamiz mintaqalari turli tabiiy va geografik xususiyatlarga ega bo'lib, bu holat hududiy mehnat bozorlarining tabiiy sharoitga yuqori ta'sirchanligini anglatadi. Masalan, Orofbo'yi mintaqasidagi ishsizlikning yuqori darajasi ekologik vaziyat bilan asoslanadi. Bundan tashqari, iqtisodiyotda qishloq xo'jaligi tarmug'ining yuqori ulushi respublikada ish bilan bandlikning mavsumi va iqtisodiy omillariga yuqori darajada bog'liqligini keltirib chiqaradi. Noqulay kelgan ob-havo sharoiti qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirishga salbiy ta'sir ko'rsatib, hosilning keskin kamayishiga sabab bo'ladi. Ushbu holat esa sanoat, jumladan, qayta ishlash, oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlari korxonalarining to'la quvvatda ishlamasligi, ishchilarning bo'sh qolishi va qisqartirilishiga olib keladi. Respublikamizning qishloq joylarida mavjud yuqori darajadagi mavsumiy ishsizlik holati ham aynan mavsum va ob-havo sharoiti bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, qishloq xo'jaligida mehnat qilayotganlar

manmendan talqini vaqtda ishni qilmoqda yoki munosabati, vaqtinchalik va bir martalik ishlar bilan shug'ullanishga majbur bo'lishga.

2. Mavjud xom ashyo resurslari. Xom ashyo resurslari hududiy iqtisodiyot tarmoqlarining o'ziga xosligini keltirib chiqaradi. Masalan, tabiiy xom ashyo resurslariga boy bo'lgan Navoiy, Toshkent, Buxoro va Farg'ona viloyatlarida sanoat va ishlab chiqarish tarmoqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, ushbu mintaqalar ishchi kuchining qimmatli qismi ushbu tarmoqlarda banddir.

3. Demografik omillar. Bunda, demografik omillar ishchi kuchining tabiiy harakati va ish bilan bandlik tarkibidagi tabiiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Aholi, jumladan, ishchi kuchining o'lim ko'rsatkichi ish bilan bandlikka sezilarli bo'lsa-da ta'sir qiladi. Agar ushbu ko'rsatkich yuqori darajada ro'y berna, u holda mamlakat ishchi kuchi tarkibining sifat va miqdor jihatdan qisqarishiga olib keladi. Shu bilan birga kasalliklarning ko'payishi, ayriqcha, kasb kasalligi va jarohatlari natijasida ham ish bilan band fuqarolar o'z ish joylarini yo'qotib qo'yishlari va ishchi kuchi safidan chiqib ketishlari mumkin. Shuningdek, demografik jarayonlar ichida tug'ilish ko'rsatkichi ish bilan bandlikka katta ta'sir ko'rsatadi. Chunki, farzand dunyoga kelishi natijasida ayollar vaqtinchalik ishchi kuchi safidan chiqadi va iqtisodiy nafasi aholi tarkibiga qo'shiladi. O'zbekistonda ayollar farzandi 2 yoki 3 yushga etguncha tug'ruq ta'vili bo'ladi. Demak, bu holatda ayollar kamida 2 yildan so'ngina yana iqtisodiy faol aholi tarkibiga qaytishi mumkin bo'ladi. Shu sababli mamlakatda tug'ilishning yuqori ko'rsatkichi ayollar ish bilan bandligiga ta'sir qiluvchi bosh omillardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda respublikada yiliga o'rtacha 700 ming nafardan ortiq cheklangan tug'iladi, bu esa, o'z navbatida, shuncha miqdordagi ayollarning mehnat bozorida qatnashishiga mu'ajam muvofiq bo'lishi chek qo'yadi.

Mehnat resurslaridan samarali foydalanishga ta'sir etuvchi hamda uning darajasi o'zgarishiga sabab bo'luvchi demografik omillardan biri mehnat migratsiyasidir. Mehnat migratsiyasi ishchi kuchining mehnat daromadi keltiradigan ish topish maqsadida bir hududdan boshqa hududga ko'chish harakatidir. Markaziy tashqi migratsiya mavjud bo'lgan holda uning asosiy motivi bo'lib

fiqarularning yuqori miqdordagi ish haqi va qulay mehnat sharoiti ilinjidagi harakatlari hisoblanadi. Mamlakat aholisini ish bilan ta'minlashda mehnat migratsiyasi quyidagicha ta'sir ko'rsatadi: ishchi kuchining hududlararo va tarmoqlararo qayta taqsimlanishi ro'y beradi; aholining ishsiz qatlami ish bilan ta'minlanadi; ishlovchilarning mehnat daromadi oshadi va tuzumli darajasi yanahilanadi; ishlovchilar yangi kasb va ko'nikmalarga ega bo'lib, ularning ish tajribalari ortadi.

4. Ta'lim tizimi. Ushbu tizimning mehnat resurslaridan foydalanishga ko'rsatadigan ta'sirini quyidagilarda ko'rish mumkin:

- ✓ aholi, jumladan yoshlar savodsizlik darajasining yuqori ko'rsatkichi malakali ishchi kuchi bozorini vujudga keltiradi;
- ✓ mehnat bozorida raqobat ko'rinishining paydo bo'lishiga olib ketadi;
- ✓ ishchi kuchi tarkibining sifat tarkibini takomillashtiradi;
- ✓ ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan yoshlar sunining ko'payishi mehnat resurslari tarkibida iqtisodiy nafaqi aholi ulushining ortishiga sabab bo'ladi;
- ✓ iqtisodiyot tarmoqlarining tegishli yo'nalishlardagi malakali kadrlarga bo'lgan talabini optimal qondirishni ta'minlaydi.

5. Ish haqi. Ish haqi va ijtimoiy transferlarni ta'limlari miqdorini munosabat oshirib berish siyosati aholi bandligi muammolarini bartaraf etish, farovonlikni oshirish va ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining hozir munosabatlarga o'tishi, shuningdek, qator ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal etish mehnat resurslaridan samarali foydalanishni talab qiladi. Bu esa shaxslarning manfaatlari, yashash tarzi, taraqqiyoti va istiqbolini bilan chambarchas bog'liq. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash jarayonlari jadal amalga oshirilayotgan bugungi kunda mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashda mehnat resurslarining o'rni va ahamiyati oshib bormoqda. Mamlakatda mehnat resurslaridan samarali foydalanish aholi farovonligini oshirishga va iqtisodiy yuksalishga zamin yaratadi.

5.4. Mehnat bozori shakllanishining mustaqilvi xususiyatlari

Mehnat bozori shakllanishi va rivojlanishining hodisaviy jihatlari

Hozirgi vaqtda o'lish davri iqtisodiyotining oldida turgan dolzarb muammolardan biri mehnat bozorini samarali shakllantirish va rivojlantirishdir. Buning uchun, avvalo ijtimoiy va iqtisodiy tizimlar rivojlanishining ob'ektiv qonunlaridan savodli foydalanish zarur.

Mehnat bozori bozorning boshqa tizimchalari bilan uzviy bog'langan. Haqiqatan ham talabga ega bo'lish uchun ishchi kuchi jismaniy, aqliy va kasbiy qobiliyatlarining belgilangan majmuaiga ega bo'lishi kerak. Ishlab chiqarish jarayoniga bu qobiliyatlarni tahtiqlik eta tarzib, u o'z iste'mol sifatlarini yo'qotmasligi uchun dolimo qayta ishlab chiqarilishi lozim. Nafaqat o'zini qayta ishlab chiqarish, balki mehnat resurslari va butun aholining sifat ko'rsatkichlarini ham yaxshilashini eshirib yuki pasaytirib, ushbu tengsizlikni yo'q qilishi mumkin. Ishchi kuchiga jami talab - investitsiya va ishlab chiqarish hajmlari bilan tartibga solinadi.

Mehnat bozori - bu, mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band bo'lgan va band bo'lmagan qismlari va ish beruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi kontraktlar (mehnat kelishuvlari) asosida "mehnatga qobiliyatlarni" xarid qilishi - sotishni amalga oshiruvchi hamda ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi, bozor iqtisodiyotining murakkab, ko'p aspektli, o'zuvchi va ochiq ijtimoiy-iqtisodiy tizimchasi.

Mehnat bozori tarkibiy qismining asosiy elementlariga quyidagilar kiradi: ishchi kuchiga talab va uning taklifi, qiymati, bahosi va yollashidagi raqobat. "Mehnat bozori" tushunchasining ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va uni tarkibiy qismlarining hismlik tadqiqoti mazkur bozor o'lish davrida bajariladigan asosiy vazifalarni ham aniqlashga imkon beradi:

- ✓ ishchi kuchiga talab va taklifning hajmi, tarkibi va nisbatini shakllantirish;
- ✓ bozor uslubida xo'jalik yuritishining iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy mezonlari yordamida ishchi kuchiga talab va taklifni tartibga solish;

✓ mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlashga bevosita ta'sir ko'rsatish;

✓ ishsizlar ish topishiga, ularning malakaviy va taqabot qobiliyatini oshirishga ko'maklashish;

✓ ishlab chiqarish harajatlari qisqartirish va mehnat taqsimotini o'zgartirish.

O'zbekiston mehnat bozori quyidagi jadvalda keltirilgan ma'lumotlar orqali tavsiflanadi.

10-jadval

Iqtisodiy faol aholi, bandlar va ishsizlar soni¹⁹

Mintaqalar	Iqtisodiy faol aholi jami, ming kishi	ulardan:		Aholi-ning iqtisodiy faollik darajasi, foizda	Aholining bandlik darajasi, foizda	Ishsizlik darajasi, foizda
		Iqtisodiyotda bandlar	Ishsizlar			
O'zbekiston Respublikasi	14357,3	13520,3	837	73,5	69,2	5,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	688,8	647,2	41,6	62	58,3	6
viloyatlar:						
Andijon	1404,1	1319,2	84,9	77,7	71	6
Buxoro	874,6	826,5	48,1	76,7	72,3	5,3
Jizzax	492,6	468,2	24,4	83,1	60	5
Qashqadaryo	1296,6	1218	78,6	69,6	65,4	6,1
Navoiy	445,7	422,4	23,3	76,4	72,4	5,2
Namangan	1099	1034,9	64,1	67,3	63,4	5,8
Samarqand	1629,8	1523,1	106,7	74,6	69,7	6,5
Surxondaryo	1062,7	991,7	71	71,3	66,6	6,7
Sirdaryo	371,9	353,1	18,8	74,9	71,1	5,1
Toshkent	1360,9	1289,6	71,3	79,4	75,2	5,2
Farg'ona	1630,5	1525,7	104,8	74,7	69,9	6,4
Xorazm	773,3	729,3	44,0	71,0	66,9	5,7
Toshkent sh.	1226,8	1171,4	55,4	84,6	80,8	4,3

Mehnatning erkinligi va ixtiyoriyligi - mehnat bozori shakllanishining asosiy sharoiti yubod shartidir. Shu bilan bir qatorda mehnat bozorining shakllanishiga

¹⁹ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

bevosita ta'ir ko'rsatayotgan bir qator iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, tabiiy- iqlimiy va huquqiy shart-sharoitlar va umillar mavjudki, ularni his qayida batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Mehnat hoziri (MH) shakllanishining asosiy iqtisodiy shart-sharoiti bo'lib, yollanma xodimlarni o'z ishchi kuchlariga nisbatan shaxsiy mulkchiliklari va ish beruvchilarning ish joylariga jamoa yoki xususiy mulkchiligi xizmat qiladi. Bu yerda shuni nazarda tutish kerakki, mazkur sub'ektlarni o'zaro almashuv munosabatiga kirishiga ularning shaxsiy manfaatlari majbur qiladi, uning orqasida shaxsiy iqtisodiy mulkchilik yotadi. Ular ham o'z navbatida qayta takror ishlab chiqarishda aholi ijtimoiy-iqtisodiy turmushining faqat kerakli ijtimoiy ehtiyojining ifodalanishi bo'ladi.

MHning vujudga kelishi ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi muvozanatga erishish uchun o'zaro raqobat qilishga tayyor erkin va teng huquqli shaharlar iqtisodiy munosabatlarda bo'lishlarini taqozo etadi. Bozorda yollanma xodim va ish beruvchi shaxsiy erkinlik va iqtisodiy zarariyat nuqtai nazaridan o'zaro bog'langan hamda bir-birlariga qarim bo'lsalar ham bir-birlariga qarshi tashdilar.

Ishchi kuchi talab va taklif o'rtasida bozori muvozanatiga erishish MHning shakllanishida hal qiluvchi iqtisodiy shartlardan biri hisoblanadi. Ammo bunday muvozanat mavjud emas. Buning asosiy sababi - taklif qilingan mehnatga layoqatli aholi sonining unga talab miqdoriga nisbatan tez o'sishi.

Mehnat hoziri ko'nyukturnal shakllanishining ijtimoiy shart-sharoitlari ichida yollanma xodimlar va ish beruvchilarning sifat ko'rsatkichlari oshishi etakchi o'rin egallaydi.

Ish beruvchi va yollanma xodim o'rtasida tuzilgan mehnat shartnomasi (kontrakt) mehnat bozorida ishchi kuchining sotish, sotib olishning hal qiluvchi huquqiy shart-sharoiti hisoblanadi.

Ishchi kuchiga talab va taklif nisbatan yocshilanishiga tabiiy-iqlim sharoitlari muhim ta'irlanuvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Yuqori umumdor qishloq xo'jaligi yerlarida va etarlicha sov bilan ta'minlangan yashash joylarida ishchi

kuchi ko'proq jamlanadi va ishchi joylari ushbu faoliyat ko'rsatadi. Yangi ish joylarini yaratish va ishlab turgan korxonalarni kengaytirish yo'li bilan ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi maydonlarni ta'minlashga ma'lum darajada imkoniyatlar vujudga kelinadi. Bu esa mehnat resurslarining ortiqchilik darajasini, demak, ishlatish miqdorini ham kashfi kashaytirishga bevosita ta'sir etadi. Shu bilan birga ortiqcha mehnat resurslariga ega respublikamiz hududlarida ishchi kuchiga talabning oshishi va uning taklifi pasayishiga bevosita ta'sir etuvchi omillarni tadqiq qilish eng muhim ijtimoiy-ijtimoiy ahamiyat kash etadi. Ishchi kuchiga talabning oshishini ustuvchi omillarga quyidagilar kiradi: noqatliq xo'jaligi tarmoqlarida yangi ish joylarini yaratish, mehnat qo'llaniladigan amaldagi mintaqalarni texnik qayta jihozlash, modernizatsiyalash, qayta ta'mirlash, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, yangi yerlarni o'zlashtirish, qayta ishlab san'atli xizmatlar ko'rsatish va shaxsiy mehnat faoliyatini ko'lamini kengaytirish, kichik va o'rta biznes hamda xususiy ta'biykorlikni rivojlantirish va boshqalar. Shu bilan bir vaqtda ishchi kuchi taklifini va ish joylariga ehtiyojni pasaytiruvchi omillar vujudga keladi va ular ta'sir qila boshlaydi: shaxsiy yordamchi xo'jalik, yakka mehnat faoliyati, xususiy ta'biykorlik va o'z-o'zini band qilishning boshqa shakllarini rivojlantirish, bandlikning egiluvchan va ustuvchi shakllarini kengaytirish, ishlab chiqarish va mehnatni ta'biy qilishning boshqa usullarini ta'biy etish, inflyatsiya va ishsizlikni pasaytirish, mahalliy kadrlarning mobilligini (safarbarligini) hamda malakasini oshirish va boshqalar.

Mehnat resurslari bilan kam ta'minlangan hududlarda esa bir qator omillar ishchi kuchiga talabning pasayishiga ko'maklashadi. Xususan, bo'ljara va xususiy mulkchilikni rivojlantirish, ta'lab qobiliyatiga ega bo'lmagan yoki ekologik zararli korxonalarni yopish, yangi yerlarni o'zlashtirish ko'lamini qisqartirish, moddiy-texnikaviy va moddiy resurslar ta'minotini yaxshilash, intensiv texnologiyani qo'llash, mehnat ustuvchiligini oshirish va hokazo. Bundan tashqari, ma'zur hududlarda ishchi kuchi taklifini oshiruvchi omillar mavjud: kadrlarning malakali, ma'lumot, mobillik va eksploatatsiya darajasining pastligi, mehnat resurslari soni o'sish sur'atining ish joylari miqdoriga nisbatan yuqoriligi,

qishliq xo'jaligida ishlovchilarni ish joyidan ozod etishning ko'payishi, mehnatni qo'llash mintaqalarining e'tiborlanishi va boshqalar. SHu bilan birga shunday omillar ham boriki, ular kompleks holda ishchi kuchi taklifining shakllanishi holatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ularga quyidagilar kiradi: ishlabni xohlovchilar, yollangan xodimlar va ish beruvchilarning tabiiy va mexanik harakatlari; turmush uchun zarur bo'lgan mahlag'lar jum'urmasi; yollangan xodimlarning pul daromadlari; nafaqasozlar va bolalik ayollarining mehnat va ijtimoiy pensiyalari, imtiyozlari va kafolatlari; kasbiy tayyorlash yoki qayta tayyorlash va malakasini oshirishga zaruriyati bo'lgan shaxslarni mahlag'lar bilan ta'minlovchi davlat korxonasi va oilaning moliyaviy imkoniyatlari; shaxsiy yordamchi xo'jaligida va yollanmasdan "ay mehnati"da band bo'lganlar soni; Qunfli kasblarda xizmat qiluvchilar soni va ularda xizmat qilish muddati; muqobil va malakali kasbiy xizmatlarni takomillashtirish va boqara.

Ishchi kuchiga talabning o'sishi yoki kamayishi (dinamikasi) quyidagi miqdor va sifat ko'rsatkichlarining o'zgarishi bilan aniqlanadi: mavjud bo'lgan va yangidan yaratiladigan ishchi joylari; investitsiya salohiyati va uning takror ishlab chiqarish hatilishi; iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar; mulkiylik shakllarining turli-tamanligi; korxonalar va tashkilotlarning in'lovga qodir emasligi (bankrotligi) va hokazo.

3.5. Mehnat bozorini tartibga solish va uni takomillashtirish yo'llari.

Mehnat bozorida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimida shoirning ish bilan bandligi va mehnat shaxsillarini belgilash, u yoki bu ijtimoiy muammolarni hal qilish, ijtimoiy-mehnat mejarularini bartaraf etish bo'yicha ish beruvchilar bilan yollanma xodimlar o'rtasidagi munosabatlar markaziy o'rin egallaydi. Mehnat bozorida markaziy munosabatlar jamoaviy, shaxsiy va huquqiy usullar asosida tartibga solinadi. Jamoaviy bitimlar tuzilayotganda O'zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi», Xalqaro Mehnat Tashkilotining Konvensiyasi va tavsiyalariga asoslanadi. Xalqaro Mehnat Tashkilotining Konvensiyasida (24-bandida) ta'kidlanganidek, "Jamoaviy muzokaralar, bir

tomondan, tadbirar, tadbirkorlar guruh bilan, boshqa tomondan esa, mehnatkashlarning bitta yoki bir necha tashkiloti o'rtasida a) mehnat sharoiti va bandlikni belgilash; b) tadbirkorlar va mehnatkashlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish; v) tadbirkorlar yoki ularning tashkilotlari va mehnatkashlarning tashkiloti yoki tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadlarida olib boriladigan barcha muzokaralarni bildiradi".

Mehnat haqoridagi bunday tartibga solishni qo'llanishning eng muhim afzalligi shundaki, unda qabul qilinadigan qarorlar nihoyatda qayishqoq (egiluvchan, mo'lashuvchan) bo'ladi, ularni na qonunchilik, na sud va na ma'muriy usullarga qiyoslab bo'lmaydi.

Aholini ish bilan ta'minlash va bandlik masalalari davlat hamda jamiyat uchun ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy ahamiyatga ega bo'lib, mamlakatning taraqqiyot darajasi, barqarorlik, fuqarolar eng muhim huquqlarining amalga oshirilishi ushbu muammo erolda qanday hal etilganligiga bog'liqdir.

Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risidagi qonun hujjatlari O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashab kelayotgan chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga ta'diq etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 4-moddasida ta'kidlanishicha, quyidagi ishlar:

- harbiy yoki muhoq xizmat to'g'risidagi qonunlar asosida;
- favquloddi holat yuz bergan sharoitlarda;
- sudning qonuniy kuchga kirgan hokimiga binoan;
- qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda bajarilishi ixtim bo'lgan ishlar

majburiy mehnat deb hisoblanmaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonunning 10-moddasiga binoan, fuqarolarning ishga joylashish huquqi ta'minlanadi. Bunga ko'ra, har kim ish beruvchiga bevosita murojaat qilish yoki mehnat organlarining bepul vositachiligi orqali ish joyini erkin tanlash huquqiga ega. Ish qidirayotgan va mehnat organlariga murojaat qilgan fuqarolar ish turini,

ish joyini va mehnat rejimini erkin tanlash maqsadida kasbga doir bepul maslahatlar olish hamda tegishli axborot olish huquqiga ega. Mehnat bo'limlarining maslahatlariga murojaat bo'lgan fuqarolar ularning yashash joylari qayrda bo'lishidan qat'iy nazar, istalgan mehnat bo'limiga murojaat qilishlari mumkin. Ularni ro'yxatga olishda yoshi va boshqa jihatlari bo'yicha cheklashlar belgilanmaydi. Ayni vaqtda fuqarolar mahalliy mehnat organlarining yo'llanmalari asosida kasbga tayyorlash, qayta tayyorlanishdan o'tish, malakasini oshirish huquqiga ham egadirlar. Mazkur qomonda ilk bor O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining mamlakat tashqarisidagi hamda chet el fuqarolarining O'zbekiston Respublikasida mehnat sohasida faoliyat ko'rsatish tartibi joriy qilindi. Bunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari respublika hududidan tashqarida mehnat faoliyati bilan shug'ullanish, mustaqil ish qidirish va ishga joylashish huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasiga ko'ra: "o'n olti yoshdan boshlab to'rtinchi sinf bilan ta'minlanish huquqini olishgacha bo'lgan yoshdagi, ishga va ish haqiga (mehnat daromadiga) ega bo'lmagan, ish qidiruvchi shaxs sifatida mahalliy mehnat organida ro'yxatga olingan, mehnat qilishga, kasbga tayyorlash va qayta tayyorlanishdan o'tishga, malakasini oshirishga tayyor mehnatga qobiliyatli shaxslar ishsiz deb e'tibor etiladi".

O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasiga asosan davlat ishsiz shaxslarga quyidagilarni kafolatlaydi:

- ishsizlik nafaqasi to'lash;
- mehnat organlarining yo'llanmasi bo'yicha kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash yoki malaka oshirish davrida stipendiya to'lanishi hamda shu davrni umumiy mehnat stavjiga qo'shish;
- ishsiz shaxsning qaramog'ida o'lganlarini hisobga olgan holda moddiy yordam berishi;

-haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish imkoniyati; mehnat organlarining taklifiga binoan ishlash uchun ixtiyoriy ravishda boshqa yerga ko'chish bilan bog'liq xarajatlarini qoplash;

5.6. Mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish hamda ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisoblash amaliyoti

O'zbekiston Respublikasining mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish hamda ishga joylashtirishga muhtoj, band bo'lmagan aholini hisoblash, ushlabiyoti ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan aholi sonini hududlar bo'yicha hisoblab chiqish, aholi bandligi bo'yicha o'rganish va mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish tartibini belgilaydi, shuningdek, mazkur metodika xalqaro standartlarga muvofiq shakllanadigan statistika metodologiya hisoblab, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish va hisoblab chiqish, hamda har bir navbatdagi kalendar yilga band aholi sonini baholash uchun qo'llanadi.

Ishga joylashtirishga muhtoj, band bo'lmagan aholi soni va mehnat resurslari balansini hisoblab chiqishda idoraviy statistik ma'lumotlar va bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar natijalaridan foydalaniladi.

Ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar (ishsizlar) soni mehnat resurslari sonidan mehnat bilan bandlar sonini va iqtisodiy faol bo'lmaganlar sonini chiqarib tashlagan holda quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$U = LR - K - EIP, \text{ bunda:}$$

U - ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar (ishsizlar);

LR - mehnat resurslari;

E - mehnat bilan band bo'lgan fuqarolar;

EIP - iqtisodiy faol bo'lmagan aholi.

Mehnat resurslari sari mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni va mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi ishlovchilar soni yig'indisi sifatida quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$LR = WAPM - WTP, \text{ bunda:}$$

LR - mehnat resurslari;

WAPM - mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi;

WTP - ishlayotgan o'zmlar va pensionerlar.

WAPM sari mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar) sonidan mehnatga layoqatli yoshdagi I va II guruh nogironlari, shuningdek, imtiyozli shartlarda pensiya olmayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi:

$$WAPM = Mp_{(16-59)} + Wp_{(16-54)} - Ip - PP, \text{ bunda:}$$

$Mp_{(16-59)}$ - 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar;

$Wp_{(16-54)}$ - 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar;

Ip - mehnatga layoqatli yoshdagi I va II guruh nogironlari;

PP - imtiyozli shartlarda pensiya olmayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi pensionerlar.

Axborot manbai:

$Mp_{(16-59)}$, $Wp_{(16-54)}$ - statistika organlarining ma'lumotlari;

Ip - byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari;

PP - byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari;

WTP - statistika organlari va byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari.

Mehnat bilan bandlar soni quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$E = EOs + EIs + LM, \text{ bunda:}$$

Eos - iqtisodiyotning rammiy sektorida mehnat bilan bandlar;

EIs - iqtisodiyotning nonrammiy sektorida mehnat bilan bandlar;

LM - migrant mehnatchilar — chet e'larda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet e'lardagi O'zbekiston Respublikasi vakolatxonalarida ishlovchilardan tashqari.

Axborot manbai:

Eos - statistika organlari ma'lumotlari;

EIs - Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining bandlik ma'mulalari bo'yicha o'rganishlar ma'lumotlari;

LM - Ichki ishlar, boshqa organlarining haroda mehnat organlari tomonidan bandlik ma'mulalari bo'yicha o'tkaziladigan o'rganishlarning ma'lumotlari.

Iqtisodiyotning rasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar soni davlat statistika hisoboti, davlat ijtimoiy sug'urta baddali to'lovchilarning davlat soliq hisobi hamda O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadi.

Iqtisodiyotning rasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

• davlat ijtimoiy sug'urta baddali to'lovi bo'yicha ko'xona, muassasa va tashkilotlarning soliq hisobotlarida qayd etilgan shaxslar;

• harbiy xizmatchilar, ichki ishlar organlari xodimlari hamda qonunchilikda muvofiq davlat ijtimoiy sug'urta baddali to'lovidan ozod etilgan tashkilotlar xodimlari;

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar jumlasiga soliq organlarida hisobga turmagan quyidagi shaxslar kiradi:

✓ davlat ijtimoiy sug'urta baddali to'lamandan haqiqiyda debqon xo'jaliklarida mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan debqon xo'jaliklari a'zolari;

✓ uyda pulli xizmatlar ko'rsatish bo'yicha mehnat munosabatlari rasmiylashtirmagan tadbirkorlarda (magazlar, uy xizmatchilari, uy oshpazlari, avtomobil haydovchilar, qorovchilar va bombqalar) yollanib utulish bilan mustaqil band bo'lgan shaxslar;

✓ tadbirkorlarga yollanib ishlovchi shaxslar, shu jumladan ularning oila a'zolari hamda davlat ijtimoiy sug'urta baddali to'lovsiz va mehnat munosabatlari

amlylashtirilmagun jisimiy shaxslar (quruvchilar, yuk tashuvchilar, fəroshlar, ishchilar va boshqalar).

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida bandlik maʼmurlariga quyidagilar kiradi:

✓ haftasiga kamida ikki soat iqtisodiyotning norasmiy sektorida haq toʻlanadigan har qanday faoliyat turi bilan bandlik;

✓ bandlik muntazamligi - iqtisodiyotning norasmiy sektoridagi bandlikdan tashqari har haftalik daromadning mavjudligi;

✓ 18 sutka yer maydonida shaxsiy yordamchi soʻjaligini yuritish uchun foydalaniladigan uy soʻjaligi boshqartiruvdagi yer maydonining mavjudligi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band boʻlganlar soni markaz metodika-ning ilovasiga muvofiq bir yilda toʻrt marta mehnat organlari tomonidan oʻtkaziladigan bandlik maʼmurlari boʻyicha tanlab oʻrganishlar (keyingi oʻrinlarda oʻrganish deb ataladi) asosida aniqlanadi.

Oʻrganish maʼlumotlari asosida iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band aholi sonini aniqlash uchun:

a) iqtisodiyotning norasmiy sektorida markaz metodika-ning ilovasiga muvofiq faoliyatning tegishli turlari bilan shugʻullanuvchi shaxslar sonining mehnatga layoqatli yoshdagi soʻrab chiqilganlarning umumiy sonidagi salmogʻi quyidagi formula boʻyicha aniqlanadi:

$$RDH = NI : NI * 100, \text{ bunda:}$$

RDH - iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shugʻullanuvchi soʻrab chiqilganlar salmogʻi;

NI - iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shugʻullanuvchi soʻrab chiqilganlar soni;

NI - mehnatga layoqatli yoshdagi soʻralganlar soni, jami;

b) olingan salmoq koʻratkichi boʻyicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shugʻullanuvchi aholi sonining hissi qiyidagi formula boʻyicha aniqlanadi:

$$Ehi = WAP * RDH : 100, \text{ bunda:}$$

Els - iqtisodiyotning norasmiy sektorida iqtisodiy faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchilar soni;

WAP - mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni.

v) iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan bandlarning umumiy sonini aniqlash uchun iqtisodiy faoliyatning har bir turi bo'yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan bandlar soni to'g'risidagi ma'lumotlar jamlanadi:

$$Els = E^1, E^2, \dots, E^k, \text{ bunda:}$$

E^k - iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan bandlar soni, hissasiz.

Mehnat resurslarini hisoblab chiqishda mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet elga ketgan shaxslar soni hisobga olinadi. Ularning soni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet elarga ketayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini hisobga olishni takomillashtirish to'g'risida» 2007 yil 15 maydagi 97-son qarori bilan tasdiqlangan Sozma to'yicha, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi integratsiyalashgan asboblarda moduli asosida miqqlanadi:

a) chet elga ketganlarning soni va maqsadi to'g'risida bejxona deklaratsiyasining takomillashtirilgan shakli asosidagi har choraklik statistika hisoboti ma'lumotlari;

b) aholi hisobini yuritish bo'yicha ichki ishlar organlari ma'lumotlari;

v) mehnat faoliyatini chet elda amalga oshirish uchun fuqarolarga Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi tomonidan berilgan ruxsatnomalar ma'lumotlari;

g) chet eldagi konsullik muammasalaridan olingan ma'lumotlar;

d) uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar;

Iqtisodiy faol aholi soni quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$EP = U + E, \text{ bunda:}$$

EP - iqtisodiy faol aholi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$EIP = PS + IW + VUP, \text{ bunda:}$$

EIP - iqtisodiy faol bo'lmagan aholi;

PS - ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotgan o'quvchilar va talabalar;
IW - bolalarni parvarish qilyotgan ishlamaydigan ayollar;

VUP - uy bekulari va mustaqil ravishda ish bilan band bo'lmagan shaxslar, shuningdek, ko'chma va ko'chmas mulkidan daromad utadigan ishlamaydigan shaxslar;

Axborot manbalar:

PS - statistika organlarining ma'lumotlari;

IW - statistika organlarining hisoblangan ma'lumotlari;

VUP - mehnat organlari tomonidan mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar ma'lumotlari.

Mustaqil ravishda ish qidirayotganlar soni ishga joylashtirishga ehtiyoj sezadigan aholining hisoblangan sonidan hisobot davri oxiridagi holati bo'yicha tumon va shaharlar Bandlikka ko'maklashish markazlarida rasman ishsizlar sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$US = U - UO$, bunda:

US - ish bilan band bo'lmaganlar, mustaqil ravishda ish qidirayotganlar;

U - ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholi (ishsizlar);

UO - ishga joylashtirishga muhtoj bo'lganlarni aniqlash paytida rasman ro'yxatdan o'tkazilgan ishsizlar.

Bandlikka ko'maklashish tumon (shahar) markazlari ma'lumotlari rasman ro'yxatdan o'tkazilgan ishsizlar bo'yicha axborot olish manbai hisoblanadi.

Aholining ish bilan bandligini o'rganish tashabbusi uy xo'jaliklar a'zolaridan so'rovnomma o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnomma o'tkazish Bandlikka ko'maklashish tumon (shahar) markazlari xodimlari tomonidan hamda ma'murat bo'lgan holatlarda Bandlikka ko'maklashish jang'atma mahlag'lari hisobiga ko'lov shartnomasi asosida Respublika aholi bandligi va mehnatni muhofaza qilish ilmiy markazi va boshqa

tashkilotlarning maxsus tayyorlangan mutaxassislarini jalb etgan holda amalga oshiriladi.

Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnoma o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan kelishilgan holda taqdirlanadigan maxsus anketa so'rovnomasi orqali amalga oshiriladi.

Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnoma o'tkazishning sifati uchun javobgarlik uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovni o'tkazgan xodimga yuklanadi.

So'rovnoma o'tkazish, ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish Qozg'alg'iston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahri bandlik hosh bo'luqarmalari tomonidan quyidagi muddatlarda amalga oshiriladi:

✓ uy xo'jaliklari bo'yicha anketa so'rovnomasi o'tkazish - bir yilda to'rt marotaba (har chorakda);

✓ ma'lumotlar bazasini shakllantirish - hisobot choragining oxirgi oyidan keyingi anketa so'rovnomasi o'tkazish oyining 1-kunigacha;

✓ anketa so'rovnomasi natijalarini qayta ishlash va tahlil qilish - hisobot choragining oxirgi oyidan keyingi anketa so'rovnomasi o'tkazish oyining oxirigacha;

✓ o'rganish natijalari bo'yicha tahliliy ma'lumotnoma va jadvalarni tayyorlash - hisobot davridan keyingi oying 3-kunigacha.

Mamoiakat amaliyotiga muvofiq ishlab chiqilgan ma'lumotlar va hisob-kitoblar asosida mehnat resurslari, aholi bandligi va ishga joylashuvish baholash (hisob-kitob), hisobot va prognoz balanslari tomonidan ishlab chiqiladi.

Baholash (hisob-kitob) balansi O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan birgalikda har chorakda shakllantiriladi.

Baholash (hisob-kitob) balansi asosida aholi bandligini ta'minlash, zarur holatlarda ish o'rinlari tashkil etish parametrlariga nazoratlar bo'yicha aniq choratadbirlar ishlab chiqiladi.

Mehnat resurslarining hisobot balansini O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan birgalikda har yil ishlab chiqiladi.

Mehnat resurslarining prognoz balansini O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi tomonidan Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi bilan birgalikda kelgusi davrga ishlab chiqiladi.

Mehnat resurslarining prognoz balansini ishlab chiqishda quyidagilar hisobga olinadi:

➤ mehnat resurslari sonini va iqtisodiy faol bo'lmagan aholi turli toifalarini shakllantiradigan kelgusidagi demografik jarayonlar dinamikasi;

➤ ishga joylashtirishga muvofiq bo'lgan mehnat bilan band bo'lmagan aholining (ishsizlarning) amaldagi va kutayotgan soni;

➤ ishlayotganlar sonining belgilangan parametrlari, ish bilan bandlikning o'zishi va investitsiya dasturlari, tarmoqlar va hududlarni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirishning mo'ljallangan natijalari munosabati bilan ish bilan bandlikning o'zishi va uning tarkibiy o'zgarishi;

➤ kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish;

➤ mehnat resurslari, aholi bandligi va ishga joylashtirish balansining prognoz ko'rsatkichlariga muvofiq ta'lim muassasalarida kadrlarni kasbga tayyorlash yo'nalishlarini qayta belgilashni takomillashtirish.

Mehnat resurslarining prognoz balansidan hududlarning demografik xususiyatlarini hisobga olgan holda yangi ish o'rinlari tashkil etishga ehtiyojlarni va kelgusida hududiy aholini bandligi dasturlari parametrlarini aniqlashda mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan foydalaniladi.

Ucha xulosalar

Mehnat bo'limlarining maslahatlariga muvofiq bo'lgan fuqarolar ularning jihatli joylari qayinda bo'lishidan qat'iy nazar, istalgan mehnat bo'limiga murojaat qilishlari mumkin. Ularni ro'yxatga olishda yoshi va boshqa jihatlari bo'yicha cheklashlar belgilanmaydi. Ayni vaqtda fuqarolar mahalliy mehnat

organlarining yo'llanmalarini asosida ko'chga tayyorlash, qayta tayyorgarlikdan o'tish, malakasini oshirish huquqiga ham egadirlar. Mazkur qonunda ilk bor O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining mamlakat tashqarisidagi hamda chet el fuqarolarining O'zbekiston Respublikasida mehnat sohasida faoliyat ko'rsatish tartibi joriy qilindi. Bunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari respublika hududidan tashqarida mehnat faoliyati bilan shug'ullanish, mustaqil ish qidirish va ishga joylashish huquqiga egadirlar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholining tabiiy va mexanik harakati va u bilan bog'liq tashvishlarni tavsiflang.
2. Aholi tabiiy harakatining milliy va mintaqaviy iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyatini bering.
3. Statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston Respublikasi aholisining mustaqillik yillaridagi dinamikasini tavsiflang.

№	Yillar	Jami aholi	Shundan	
			Shaharlarda	Qishloq joylarda
1	1991			
2	1992			
3	1993			
4	1994			
5	1995			
6	1996			
7	1997			
8	1998			
9	1999			
10	2000			
11	2001			
12	2002			
13	2003			
14	2004			
15	2005			
16	2006			
17	2007			
18	2008			
19	2009			
20	2010			
21	2011			

22	2013			
23	2013			
24	2014			
25	2015			
26	2016			
27	2017			
28	2018			

4. Statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston Respublikasi mehnat resurslarining mustaqillik yillaridagi dinamikasini tasvirlang.

№	Yillar	Jami aholi	Shundan	
			Shaharlarda	Qishloq joylarda
1	1991			
2	1992			
3	1993			
4	1994			
5	1995			
6	1996			
7	1997			
8	1998			
9	1999			
10	2000			
11	2001			
12	2002			
13	2003			
14	2004			
15	2005			
16	2006			
17	2007			
18	2008			
19	2009			
20	2010			
21	2011			
22	2012			
23	2013			
24	2014			
25	2015			
26	2016			
27	2017			
28	2018			

5. Statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston Respublikasi mintaqalarining mehnat

resurslarining mustaqillik yillaridagi dinamikasini tavsiflang²⁹

№	Yillar	Jami aholi	Shundan mehnat resurslari		
			Jami	Shu jumladan	
				Shaharlarda	Qishloq joylarda
1	1991				
2	1992				
3	1993				
4	1994				
5	1995				
6	1996				
7	1997				
8	1998				
9	1999				
10	2000				
11	2001				
12	2002				
13	2003				
14	2004				
15	2005				
16	2006				
17	2007				
18	2008				
19	2009				
20	2010				
21	2011				
22	2012				
23	2013				
24	2014				
25	2015				
26	2016				
27	2017				
28	2018				

²⁹ Qashqadaryo Respublikasi, Toshkent shahri va viloyatlar kumitisi

4-bob. MINTAQALARDA SANOAT TARMOG'INI RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

1.1. Mamlakat sanoat tarmoqlari taraqqiyotining hududiy jihatlari

Tarmoqlar orasida asosiy bo'g'in sanoat ishlab chiqarishi hisoblanadi. Sanoat ko'p tarmoqli va kooperatsiyaga asoslanganligi sababli u yashit majmas tarzida ifodalalanadi. Sanoat ishlab chiqarishi majmasining muhim xususiyati shundaki, uning barcha tarmoqlarida mehnat vositalari va iste'mol tovarlari, milliy daromadning katta qismi yaratiladi, ilmiy-tehnika taraqqiyotiga erishiladi. Sanoat - ishlab chiqarishning moddiy asosi hamda uni tashkil etish omili bo'lib, tabiat ne'matlarini o'zlashtirish jarayonini anglatadi.

Sanoatning shakllanishi bir necha ming yillik tarixga ega bo'lib, uning rivojlanishi turli bosqichlarni bosib o'tgan. Dastlab u tabiat ne'matlarini qazib olish va uni hirlaschi, sidda ishlov berish orqali namoyon bo'lgan bo'lsa, keyinchalik Angliyadagi sanoat inqilobi bir necha bosqichli sanoat ishlab chiqarishga asos soldi. Shu bois, ilmiy maqolalarda sanoat o'nlab tarmoqlarni o'z ichiga olgan ikki turkumga - qazib olish va qayta ishlashga ajratiladi.

Sanoat majmasining rivojlanishini o'rganishda tarmoq, hududiy va texnologik yondoshuvdan foydalaniladi.

Sanoatning tarmoq va hududiy tarkibidagi o'zgarishlar bir-birini to'ldiradi.

Naravilashgan mamlakatlarda tarmoq texnologik jihatdan quyidagi 4 ta guruhga ajratib ko'riladi:

1. Yuqori texnologik;
2. O'rta darajadagi yuqori texnologik;
3. O'rta darajadan past texnologik;
4. Texnologik darajasi past sanoat tarmoqlari.

Mamlakatda sanoat ishlab chiqarishining bugungi holati uni to'rtta bosqichga ajratishga asos bo'ladi.

1-bosqich qo'l mehnatiga asoslangan oriq ovqat va asosan pastani tayyorlash va birlamchi tozalash manfakturalari hamda mayda ishlab chiqarish bilan xarakterlanadi.

2-bosqich mulk, sanoat korxonalarini natsionalizatsiya qilish, mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan kichik sanoat tarmoqlarini shakllantirish va soliq ittifoq, markaz manfaatiga xizmat qiladigan sanoat ishlab chiqarishiga asos soldi.

3-bosqich soliq ittifoqning evropa qismidagi Nemislar tomonidan boshib olingan hududlardan zavod-labrikalarni O'zbekistonga ko'chirib keltirilishi bilan izohlanadi.

4-bosqich mustaqillik yillarida mamlakat sanoslining tarmoq va hududiy jihatdan takomillashuviga asos soldi.

Mamlakatimiz sanosatida 173 tarmoq, 1300 ga yuqin yirik va o'rta sanoat korxonalari mavjud, uning industrial qiyofasini energetika, ko'm-ruda, o'lgin qazib oluvchi va avtomobilsozlik sanoslari, elektotexnika va elektron sanoat, mashinasozlik va qurilish materiallari sanosi belgilab bormoqda. Bugungi kunda O'zbekistonda yuzdan ortiq sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda. Bunday ulkan ishlab chiqarish salohiyati mustaqillik yillarida tubdan o'zgardi va ma'lum hadagi mahsulotlar bo'yicha har qanday xarjda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan bema'lol raqobatlasha oladi. Mustaqillik yillarida mamlakat yalpi ichki mahsulotida sanoat mahsulotlarining ulushi muttasil o'sib bormoqda.

11-jadval

**O'zbekistonning Yalpi tarkibida sanosating ulushi
(foiz hisobida)²¹**

Tarmoq/yil	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2018	2030 ²²
Iqtisodiyot jami	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Sanoat	14,2	20,7	24,0	24,0	24,0	24,2	24,1	33,5	40

²¹ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

²² Ma'lumotlar prognoz.

O'zbekiston sanoatining bazaviy tarmoqlari - neft-gaz, oltin qazib chiqarish, rangli metallurgiya, kimyo va neft-kimyo sanoatining jadal rivojlanishi makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qildi. Natijada O'zbekiston sanoatining tarmoq tashkilida sezilarli sifat o'zgarishlari ro'y berdi. Xususan, iqtisodiy o'sishning lokomotivi hisoblangan sanoatning ulushi muntazam o'tib bormoqda. "Iqtisodiyotdagi tizimli o'zgarishlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi joriy yilda 35 foizdan 37 foizga o'tishi kutilmoqda"²⁹.

Avtomobilsozlik, shu jumladan, dvigatellar hamda ehtiyot qismlar ishlab chiqarish, zamonaviy qishloq xo'jaligi mashinasozligi, qurilish materiallari sanoati, maishiy elektronika asboblari ishlab chiqarish, farmatsevtika va mikrobiologiya, oziq-ovqat, to'qimachilik, chirm-poyabzal sanoatida mutlaqo yangi tarmoqlarning yo'lga qo'yilishiga zamin yaratildi.

Mamlakat sanoat ishlab chiqarishidan tamarali foydalanish va ishlab chiqarish kuchlarini oqilona tashkil etish maqsadida sanoatning o'zaro bog'liq tarmoqlari majmu'a tarzida rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Sanoat taraqqiyotida yoqilg'i-energetika majmuasi gaz, neft qazish va ularni qayta ishlash, ko'mir qazish va elektr quvvati ishlab chiqarishdan iborat bo'lib, uning mamlakat sanoat ishlab chiqarishidagi hissasi 26,3 foiz. O'zbekiston jahondagi 10 ta yirik gaz ishlab chiqaruvchi mamlakatlar jumlasiga kiradi.

Neft sanoati. Respublikada ilk bor neft koni 1904 yilda (Farg'ona vodiysidagi) ochilgan.

Mamlakat neft zahirasi 5 mlrd tonna, qazib olib hajmi yiliga 3,5 mln tonnani tashkil etadi. Shuning 1,561 mln tonnasi mamlakat hududida qayta ishlanmoqda. Farg'ona, Oltiariq va Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodlarining umumiy quvvati 11,1 mln tonna bo'lib, hozirda 60 foiz quvvatda ishlanmoqda. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodida 60 turdagi Oltiariqda 75 turdagi neft mahsulotlari ishlab chiqariladi.

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning O'zB Oliy majlisiga murojaatnomasi. 2018 yil, 28-dekabr.

Gas sanoati. Tarmoqling respublikada qazib olinayotgan yoqilg' balansidagi hissa 87,2 foizni tashkil etadi. Gazni sanat usulida qazib chiqarish o'lgan aarning 50-60 yillarida boshlandi. Farg'ona, Surxondaryo, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston respublikasi gaz qazib olish hududlari hisoblanadi. Mamlakat hududidagi aniqlangan gaz zahirasi 5 trillion kubometrni tashkil etadi. Hozirda 1,504 mln tonna gaz kondensati, 62,9 milliard kubometr gaz qazib olinmoqda.

Bugungi kunda siqilgan gaz ishlab chiqarish o'rtacha yillik hajmi 273,6 ming tonnani, mayuq og'levodorodlar hajmi 8 mln tonnani, aholiga etkazib berilayotgan tabiiy gaz hajmi 66 milliard kubometrni tashkil etmoqda.

Energetika sanoati. O'zbekistonda dastlabki isloqik energetikasi dizel va uncha yirik bo'lmagan bog' turbinalariga moslashgan elektr stantsiyalarida yaratilib, u Farg'ona va Kattaqo'rg'on yog'-moy zavodlarida qurilgan. Ik GES 1926 yilda Chirchiq-Bo'zov traktida harpo etildi.

Taxiatosh, Navoiy, Sirdaryo, Toshkent IESlari tabiiy gaz, Angren IESi ko'mir asosida ishlaydi. Mamlakatda yiliga o'rtacha 52-53 milliard kVI mat elektr energiya ishlab chiqariladi.

Respublika elektr iste'mol hajmi 46,1 milliard kVI soat. Energetika sanoati hozirgi davrda 19 ming sanoat 80 ming qishloq xo'jaligi, 10 ming kommunal va 3,5 mln. maishiy iste'molchilarni energiya bilan ta'minlamoqda.

Ko'mir sanoati. O'zbekistonda 1832,8 mln tonna aniqlangan ko'mir zahirasi mavjud bo'lib, uning 1786,5 mln tonnasi qo'ng'ir va 46,3 mln tonna tosh ko'mir tashkil etadi.

Qo'ng'ir ko'mir Angren havzasidan, toshko'mir Shurg'an va Boyun konlaridan qazib olinadi. Bugungi kunda 3,8 mln tonna ko'mir qazib olinadi va uning 85 foizi energetika sanoatiga etkazib beriladi.

Metallurgiya majmuasi tarkibiga ma'dan xom ashyosini, qora va rangli metallarni qazib chiqaruvchi, boyituvchi va qiyta ishlab chiqaruvchi korxonalar kiradi. Mamlakatda o'lin, kumush, mis, qo'rg'oshin, ruz, volfrum, molibden, litiy, uran, nafir metallarning yirik zahiralar mavjud.

O'zbekistonning o'rtacha yillik oltin ishlab chiqarish hajmi 90 tonnani tashkil etadi.

Mamlakat hududida 41 ta oltin konlari aniqlangan bo'lib, ularning umumiy zahirasi 3,35 ming tonna tashkil etadi.

Oltin ishlab chiqarish hiron Navoiy va Olmaliq tog' metallurgiya kombinatlari shug'ullanadi. Ishlab chiqarilayotgan jami oltining 2/3 qismi Olmaliq TMKga to'g'ri kelib uning tarkibida Navoiy, Zarafshon, Uchquduq, Zamin va Marjonbuloq oltin ajratish fabrikalari faoliyat olib bormoqda.

Uraning baholangan zahirasi 185,8 ming tonna tashkil etadi. MAGATE ma'lumotiga ko'ra unun zahirasiga O'zbekiston dunyoda etinchi, qazib olish bo'yicha besinchi o'rinda turadi. Navoiy TMK uran ishlab chiqaruvchi yagona tashkilot bo'lib, uning yillik quvvati 3,5 ming tonnaga teng.

Qora metallurgiya sanoati Bekobod shahrida II - jahon urishi davrida shakllangan bo'lib, 1936 yildan ishki ehtiyojlar uchun temir prokat mahsulotlari ishlab chiqarish boshlagan. Bugungi kunda 730-730 ming tonna metallni qayta ishlab chiqarmoqda.

Rangli metallurgiya sanoatining etakchi korxonasi Olmaliq tog' metallurgiya kombinati bo'lib, u mamlakatda ishlab chiqariladigan misning 100, kumushning 90, oltinning 20 foizini etkazib beradi. Kombinat tarkibida 2 ta qazib olish korxonasi, 2 ta boyitish fabrikasi va 2 ta metallurgiya zavodi faoliyat ko'rsatmoqda. Bundan tashqari kombinat molibden, rux va boshqa rangli metallar ishlab chiqarish quvvatiga ega. Kombinatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yillik qiymati 300 mln AQSh dollari miqdoriga teng.

Volfren Chirchiq shahrida joylashgan O'zbekiston engil va o'tiga chidamli mahsulotlar kombinatida ishlab chiqariladi.

Mashinasozlik sanoatining dastlabki korxonalari o'tgan asrning 20 yillarda shakllandi. Xususan, 1927 yilda Toshkent mexanika zavodi (hozirgi «Qishloqmasb») ishga tushirildi. Unda pasta tozalash zavodlari uchun asbob uskunalar ishlab chiqariladi. 1932 yil Ekskavator zavodi, «Komunars» (Andijon) «Kobrocchi» (Samarqand), «Ilsharvik» (Qo'qon) zavodlari ishga tushirildi.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi mahalliy ehtiyoj uchun mashina, asbob uskuna va jihozlar etkazib beradi.

Avtomobilsozlik. Bugungi kunda Andijon, Samarqand va Namangan viloyatlarida avtomobil zavodlari faoliyat ko'rsatmoqda. Davlat statistika qo'mitasi hisobotiga ko'ra, 2017 yilda O'zbekistonda 140 ming 306 dona engil va yuk avtomashinasi hamda avtobus ishlab chiqarilgan bo'lsa, o'tgan yili 3778 dona avtobus, 1057 dona yuk avtomobili ishlab chiqarildi.

Engil sanoat. Atr boshlarida Respublika engil sanoat sohasi asosan paxtani qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, yalpi sanoat mahsulotining 4/5 qismi shu sohaga to'g'ri kelgan. Hozirgi kunda tarmoq tarkibida paxta tozalash zavodlaridan tashqari to'qimachilik, trikotaj, shoyi to'qish, tikuvchilik, ko'nyopayzal, g'iamchilik, chinni-fayans buyumlari va afforlik mollari ishlab chiqarish sohaslarida 142 korxonalar mavjud, jami sanoat mahsulotining 17,6 foizi berilmoqda.

Paxta tozalash sanoati engil sanoat tarmog'ining asosiy bo'g'ini bo'lib, ishlab chiqarilgan mahsulot - paxta tolasal jahanning 40 dan ortiq mamlakatlarga eksporti qilinadi. O'zbekistonda 130 ta paxta tozalash zavodi bo'lib ularda har yili 1,5 mln tonnadan ortiq paxta tolasal, 100 ming tonnadan ortiq lint, 2,5 mln tonna chig'it, 200 ming tonna urug'lik chig'it ishlab chiqariladi.

Oziq-ovqat sanoati. Tarmoqda asosan mahalliy xom-ashyo qayta ishlanadi. Unda umumiy sanoat mahsuloti hajmining 9,8 foizi ishlab chiqariladi. Tarmoq tarkibida go'sht-sut, yog'-moy, mi-yorma, baliq mahsulotlari, makaron, mevasabzavot konservalari, qandolat, choy qadoqlash, uzum va shampan vinozi, spirt, araq tamaki, piyo, chanqoqbozar ichimliklar, sovun va boshqa mahsulotlar mavjud.

Go'sht sanoati. O'zbekiston aholisini 1936 yilgacha qadar go'sht bilan miyda va tarqoq qasobxonalar va qashxonalar ta'minlab kelgan. Go'sht sanoati respublika xalk xo'jaligi rejasiga alohida tarmoq sifatida 1932 yilda kiritilgan.

Yog'-moy sanoati. Bu tarmoqda hozirgi kunda yillik quvvati 3 mln.t. moyli o'simlik urug'larini qayta ishlaydigan 19 ta korxonalar ishlab turibdi. Bu korxonalarda yog', mayonez, muryarin mahsulotlari, kirsovun, utirovun, texnika moyi va boshqalar ishlab chiqariladi. Xom-ashyo sifatida chig'it, raps, zig'ir

manzar urug'li, soya, meva dunaklari ishlatiladi. Tarmoqda ezliq-ovqat sanoati umumiy mahsuloti xajmining 40foiziga yeg'in beradi.

Konserva sanoati. Tarmoq korxonalari hozir asosan «O'zbekmevasabzavotazimnatsionalkolfini» kompaniyosi tarkibiga kiradi. Konserva mahsulotlari ishlab chiqarishda «O'zbekbielashuv»ning ulushi ham salmoqli. Mamlakatimizda har yili 16 million tonnaga yaqin meva va sabzavot etishtirilmoqda. Aholi jon boshiga qariyb 300 kilogramm sabzavot va 44 kilogramm uzum ta'g'ri kelmoqda. Bu optimal, ya'ni maqbul deb hisoblanadigan nisbatni ta'minlashdan uch barobar ko'pdir. Shu bois ularni sanoat maslaha qayta ishlash lozim. Tizimda 28 ta konserva zavodi bor.

Konserva mahsulotlari Polsha, Germaniya, Italiya, Yaponiya, Malayziya kabi mamlakatlarga eksport qilinadi. Respublika sanoati korxonalari yiliga 12 ming shartli banka mahsulot ishlab chiqarish qiyvatiga ega.

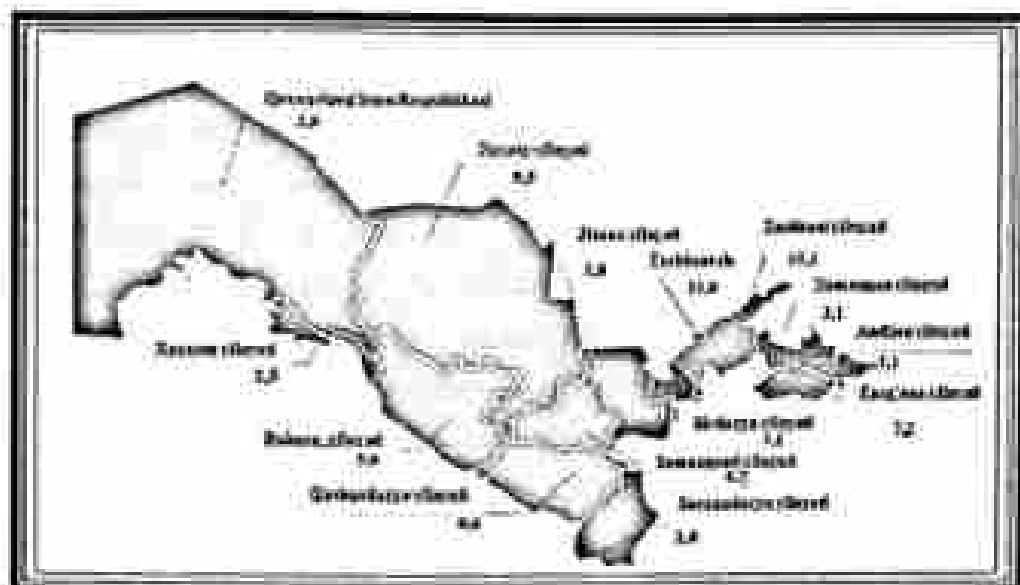
6.1. Strategik ahamiyatga ega tarmoqlarning milliy va mintaqaviy iqtisodiyotdagi roli.

O'zbekiston sanoati ayni vaqtda o'z tarmoqlari va boshqa ijtimoiy tarmoqlar uchun moddiy-texnik vositalar hamda xalq ehtiyojiga kerak bo'ladigan mahsulotlarni ham ugliksiz tayyorlab bermoqda. Shu boisdan ham sanoat ishlab chiqarishi darajasi va samaradorligining o'sishini ta'minlash lozim. Chunki sanoat ishlab chiqarishi darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, respublikamizning iqtisodiy poydevori shuncha mustahkam, aholining tumush sharoiti ham shuncha yaxshi bo'ladi.

Sanoat tarmoqlarini isloh qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiyalash dasturlarining amalga oshirilishi, moddiy-texnika bazasini mustahkamlanishi, respublika sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga zamin yaratdi. 1995 yilda sanoat ishlab chiqarishining hajmi 1990 yilga nisbatan 0,2 foizga kamayguniga 2018 yilda esa 1995 yilga nisbatan 4,6 martaba oshdi.

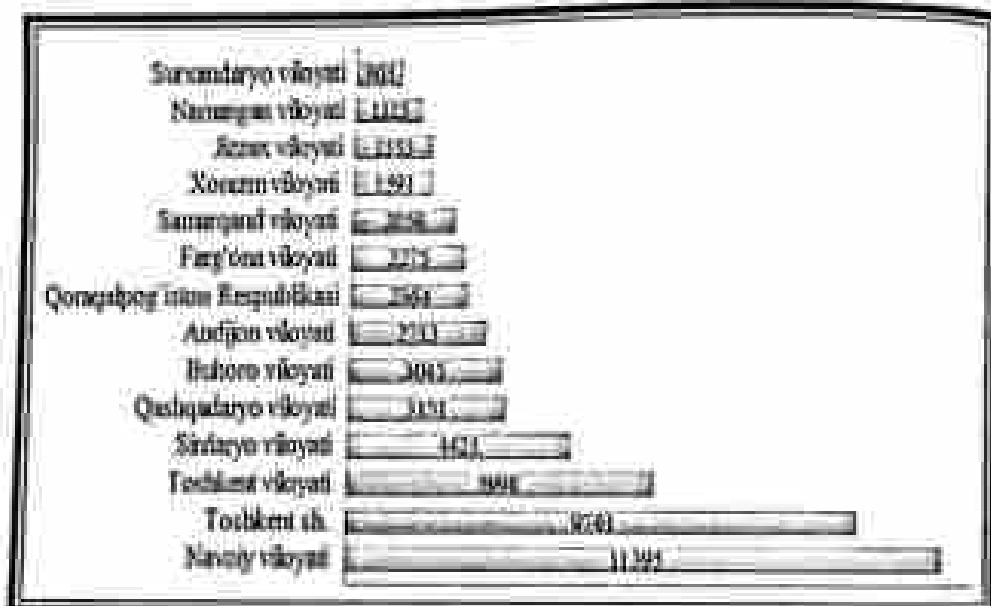
Sanoat tarmoqlari faoliyatiga baho berganda, sohalaridagi iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari bilan birga, ulardagi rimbellek ko'rsatkichlari ham tahlil qilinadi.

Rentabellik sotilgan mahsulot tannarsiga nisbatan olingan yalpi foyda miqdori bo'lib, korxonalar faoliyatining samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlardan biridir.

11-rasm. O'zbekiston Respublikasida jami sanoat ishlab chiqarish hajmida hududlarning ulushi (jumiga nisbatan foyda, 2018 y.)

Ayrim tarmoqlar davlat tomonidan hayotiy muhim investitsion va iste'mol tovarlari ishlab chiqarishdagi ahamiyatidan kelib chiqib qo'llab-quvvatlanadi. Bazar mexanizmi esa qaysi tarmoqlar tezroq rivojlanishi mumkinligini belgilab bermoqda. Har ikki holat ham oxir oqibatda sanoat ishlab chiqarishining hududiy tarkibini namoyon qiladi. Masalan, respublikaning jami sanoat ishlab chiqarilishi hajmi asosan Toshkent shahri (21,0%), Toshkent (15,1%), Navoiy (9,5%), Qashqadaryo (8,6%), Farg'ona (7,2%), Andijon (7,1%) va Samarqand (6,7%) viloyatlari hisobidan shakllangan bo'lib, juda katta bo'lmagan ulushi esa Jizzar (1,8%), Surxondaryo (2,0%) va Xorazm (2,5%) viloyatlariga to'g'ri kelmoqda.

12-rasm. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sanoat ishlab chiqarish hajmida (jamiya nisbatan fikrda, 2017 y.)¹⁴

Mintaqalar kesimida sanoat ishlab chiqarishning aholi jon boshiga hajmi Navoiy viloyatiga (11395 ming so'm), Toshkent shahriga (9761 ming so'm), Toshkent (5998 ming so'm), Sirdaryo (4421 ming so'm) va Qashqadaryo (3151 ming so'm) viloyatlariga to'g'ri keladi. Aholi jon boshiga sanoat ishlab chiqarishning eng past hajmi esa Surxandaryo (903 ming so'm) va Namangan (1323 ming so'm) viloyatlarida kuzatilmoqda.

6.3. Mintaqalarda sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish yo'nalishlari

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha muhim vazifalarni bajarish iqtisodiy siyosatimizning hal qiluvchi yo'nalishi sifatida katta o'rin egallaydi. Barchamiz bir o'zbek haqiqatini yaxshi anglab qolmoqdamiz. Jahon bozorida raqobat tubora keskinlashib birmayotgan

¹⁴ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlar asosida tuzilgan.

hali sharoitda mavjud korxonalarini rekonstruksiya qilmasdan, zamonaviy, ilg'or va yuqori texnologik uskunalar bilan jihozlangan korxonalar tashkil etmay, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni muntazam yangilamay turib iqtisodiyotimiz yuksaltirishni ta'minlash mumkin emas.

«Lokomotiv tarmoqlari» - kimyo, qora metallurgiya, rangli metallurgiya korxonalarining, avtomobil, engil hamda chirm sanoati va b'ning istiqbolli rejalari ishlab chiqildi hamda tashqilandi. Bundan ko'zlangan maqsad - eksportni kengaytirish hamda ishlab chiqarishni lokalizatsiya qilish syuqqa, korxonalarini energiyani iqtisod qiluvchi yangi texnologiya va mahsulot turlariga o'tishga yo'naltirilgan engil sanoatni modernizatsiya qilish jadal amalga oshirildi.

Sanoatning etakchi tarmoqlarini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash, xom-ashyo va yarim tayyor mahsulotlarni qayta ishlashning zamonaviy texnologiyalarini joriy etish hisobiga qayta ishlash sanoatining ulushi 73,8 foizdan (2019 yil) 80,3 foizga (2018 yil) o'zdi.

Sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmida yuqori qo'shimcha qiymat bilan mahsulot ishlab chiqarish hajmi oziq-ovqat, tekstil, kimyo, farmatsevtika preparatlari sohaslarida o'zdi. Faqat o'tgan yilning o'sida, o'tgan yilga nisbatan mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi, qayta ishlash sanoatida - 6,4 foizni, shu jumladan, asosiy farmatsevtika mahsulotlari va preparatlar ishlab chiqarish bo'yicha - 40,3, kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlar - 34,4, boshqa nonmetall mineral mahsulotlar - 20,9, oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki mahsulotlari - 10,8, bo'qimachilik mahsulotlari, kiyim-kechaklar, chirm mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha - 9,0 foizni tashkil etdi.

Tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishga ixtisoslashuv ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi, korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo'lgan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni o'sishining va import tovarlari qisqarishining omillaridan biri hisoblanadi.

Mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqarish o'tgan yil erishilgan darajaga nisbatan 29,5 foizga oshdi. Rivojlanishning jadal sur'atlari avtomobil sohasida

kuzuldi (30,3%). Bu avtomobil ishlab chiqarishning jismoniy hajmining oshishi natijasida (27,6 %). Ham ichki bozorda, ham tashqi bozorda yuqori talabga ega markalar ishlab chiqarilishi erdi: bu «Matiz» avtomobili (28,8 %), «Damas» (22,5 %), «Lacetti» (194,6 %). Mamlakatimiz avtomobilsozlik sohasi rivojida yanada takomillashgan tavalifga ega assortimentdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishining kengayishi muhim qadam bo'ldi.

Iste'mol bozoridaq iqtisodiy nafayli sanosi tarmoqlari ligarigiga nisbatan keng ko'lamda xalq iste'moli mollari ishlab chiqarishga yo'naltirilmoqda hamda xususiyashtirilmoqda. Iste'mol mollarini ko'plab ishlab chiqarish, ayniqsa, chetga xomashyo emas, balki tayyor mahsulot chiqarish hamda qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish aslafaq sanosi ishlab chiqarishining ahamiyatini oshiradi, balki jahon bozorida O'zbekiston iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchini ham mustahkamlaydi.

2015-2019 yillarda O'zbekistonda mintaqalar sanosi kooperativlarini rivojlantirishning ustivor yo'nalishlari quyidagilar:

1. Resurs tejaydigan bug'-gaz qurilmasi va quyosh energiyasidan foydalanish.

2. Neft-gaz va neft-kimyoo sanosida tabiiy gaz va gaz kondensatini chuqur qayta ishlash.

3. Kimyoo sanosida ishlab chiqarish va eksportni murakkab mineral o'g'itlar, polimyerlar, sintetik kauchuk, metanol va keng turdagi maishiy-kimyoo tovarlari ishlab chiqarish.

4. Texnologik etakchi korxonalar bilan hamkorlikda import o'rini bosadigan qishloq xo'jaligi texnikasi, yuk avtomobillari hamda burlavochi qismlar ishlab chiqarish.

5. Mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash anorida ichki va jahon bozorida xaridorgir bo'lgan moqabulmasidish tayyor mahsulotlar hamda yarim fabrikatlar, jumladan, bo'yalgan ip, mato, ishlov berilgan teri, trikotaj, tikuvchilik, poyalzal va atterlik-charm buyumlari ishlab chiqarish hisobidan to'qimachilik hamda charm-poyalzal sanosi tuzilmasini yanada yanashilash.

6. Elektr texnika uskunalari tayyorlash bo'yicha yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni jadal rivojlantirish va o'zlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari uchun uskuna va ehtiyot qismlar ishlab chiqarish bo'yicha yangi korxonalar tashkil etish.

7. Jahondagi etakchi kompaniyalarning litsenziya va patentlari asosida farmatsevtika sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi va turini kengaytirish, mahalliy ixtisamlar hamda xomashyo asosida tibbiyot preparatlari ishlab chiqarishni ko'paytirish.

scha xulosalar

O'zbekiston sanoati ayni vaqtda o'z tarmoqlari va boshqa ijtimoiy tarmoqlar uchun moddiy-texnik vositalar hamda xalq ehtiyojiga kerak bo'ladigan mahsulotlarni ham uzluksiz tayyorlab bermoqda. Shu boisdan ham sanoat ishlab chiqarishi darajasi va samaradorligining o'sishini ta'minlash jorim. Chunki sanoat ishlab chiqarishi darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, respublikamizning iqtisodiy poydevori shuncha mustahkam, aholining turmush sharoiti ham shuncha yaxshi bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishining bugungi tarmoq tarkibi va uning shakllanish bosqichlarini ajrating.
2. Sanoatning tarmoq, hududiy va texnologik tarkibini yoriting.
3. Mamlakat sanoat ishlab chiqarishining YaIMdagi ulushi va undagi o'zgarishlarni yillar kechida jadval ko'rinishida tasvirlang.
4. Yil yakunlari ko'ra YaIM tarkibidagi sanoatning ulushi bo'yicha mintaqalarni guruhlarga ajrating.

7 bab. QISHLOQ XO'JALIGINING HUDUDIY IXTISOSLASHUVI

7.1. Qishloq xo'jaligi taraqqiyotida mintaqalar tabiiy-iqlim sharoiti va reliefning ahamiyati.

Tabiiy omillar har qanday hudud taraqqiyotining asosini, ya'ni poydevorini tashkil etadi. Ularga joylarning reliefi, geologik tuzilishi, iqlimi, suvlari, tuproqlari, o'simlik va hayvonot dunyosi kiradi. Har bir omil ma'lum darajada xalq xo'jaligining u yoki bu tarmog'iga katta ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonning markaziy, janubiy va sharqiy qismlari yer yuzasi sharqqa – tog' oldi va tog'larga tomon asta-sekin ka'tarilib boradi. G'arbiy qismi esa cho'ldan iborat. Joy bahallashgan sayin tuproq-o'simliklar o'zgarib dastga o'tiladi. O'zbekistonning markaziy va sharqiy qismlarida xalq xo'jaligi uchun juda muhim bo'lgan Zarafshan, Qashqadaryo va Surxondaryo, Sirdaryo, Chirchiq va Ohangaron daryolari vodiylari va nihoyat tog'lar o'rtasidagi Farg'ona vodiysi bor. O'zbekistonning qolgan qismi tekislik-cho'ldan iborat. Respublikaning chekka shimoliy-g'arbida Qoraqalpog'iston Respublikasi yerida Orol dengiziga taqalib kelgan cho'l va muvazir keng Ustyurt platosi joylashgan.

Mamlakatimiz hududini tabiiy sharoiti va xo'jalikdagi ahamiyatiga ko'ra cho'l, adir, tog', yaylovlarga bo'lish mumkin. Dengiz sathidan 400 m balandlikgacha bo'lgan joylar cho'l mintaqasi hisoblanadi. Bu yerlardan yaylov chorvachiligida foydalaniladi, ammo cho'lning oruqa boyligi juda kam. 1 ta qo'y uchun 2-3 gektar o'tloq talab etiladi. SHu hisobdan O'zbekiston cho'llarida 10 mln boshgacha qorako'l qo'y boqsa bo'ladi. Cho'l yaylovlarini yaxshilash va kengaytirish hisobiga qorako'l qo'ylarini soni 11-12 mln boshga etkazish mumkin.

O'zbekiston iqlimi keskin kontinental, yozli issiq, qishi ancha sovuq. Mamlakat ichida esa chekka shimol va shimoli-g'arbda mo'tadil, qolgan tekislik hududlarda subtropik xarakterga ega. Yillik o'rtacha harorat shimoldagi +8,9 janubdagi +18 darajagacha farqlanadi.

Respublikaning boy agroiqlim resurslari qishloq xo'jaligini rivojlantirishda muhim omildir. Agroiqlim resurslari issiqsavar texnika ekinlari (paxta, kanoq, tamaki, zig'ir), don ekinlari (sholi, makkajo'xori) uzum, ayershira mevalar (jumladan, subtropik mevalar) va poliz ekinlari ko'plab etishtirish imkonini beradi.

O'zbekiston ichki suvlariga daryo, ko'l, yer osti suvlari, muzlik suv omburlari, kanal va ariqlardagi suvlar kiradi. Mamlakat yer maydonining 71 foizini to'g'ri qilgan tekislik qismida va tog'larda mavjudga kelgan suvlar va shindilish natijasida sarflanib ketadi. Chunki tekislik qismida yog'in juda kam, aksincha bolutsiz jazirama issiq kunlarning uzoq davom etishi tufayli mumkin bo'lgan bug'lanishning ko'pligi oqibatida daryolar juda kam, yer osti suvlari nisbatan chuqurda joylashgan, tekislik qismida tranzit daryolarini hisobga olmaganda doimiy oqimga ega bo'lgan daryolari yo'q hisobi.

O'zbekistonning umumiy yer resurslari 44,9 mln ga atrofida, uning 58-60 foizi qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqli.

11-jadval

O'zbekiston respublikasi yer fondi²⁸

Egallik qilish va foydalanish turlari	Umumiy maydoni	Shundan sug'oriladigan yerlar	Qishloq xo'jalik yerlarining turlari	Qishloq xo'jaligida foydalanil-maydigan yerlar	Umumiy maydoniga nisbatan, %
Qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlar JAMI	32239,6	4162,6	25593,2	6646,4	72,0
Devlat yer zahirasi	4632,0	-	616,0	4016,0	10,3

²⁸ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

O'rmon xo'jaliklari yerlari	5243,2	17,8	1223,0	4020,2	11,7
Sanoat yo'li, dam olish, qo'riqxonalar va qishloq xo'jaligida foydalanilmay-digan boshqa yerlar	1818,3	15,5	61,7	1754,6	4,9
Suv inshootlari va boshqa gidroteknik qurilmalar	635,0	3,4	10,8	624,2	1,4
Qishloq yerlari (shahar va qabulog'lar)	215,4	38,9	9,9	205,5	8,5

Sug'orma dehqonchilik maydonlari 4,3 mln gektarga yaqin, uning yarimidan ko'prog'i tekislik hududlarga, qolgan qismi tog' va tog' olib hududlarga to'g'ri keladi. Lalmikor yoki tabiiy holda namlanib dehqonchilik qilinadigan yerlarning umumiy maydoni 750 ming ga, ularning 3/5 qismi tabiiy namgarchilik bilan to'liq ta'minlangan. Tabiiy yaylovlar 22 mln ga yaqin respublika umumiy maydonining teng yarmiga yaqinini tashkil qiladi.

O'zbekiston yer fondining 1/10 qismi foydalanilmoqda. Mutaxassislar hisobiga ko'ra, o'zlashtirish mumkin bo'lgan hali anchagina maydonlar bor. Respublikaning mavjud suv resurslaridan to'liq va to'plama foydalanilgan, 5 mln gektar yerni sug'orish mumkin. O'zbekiston hududida yer osti suvlari hajmi 6-7 km³ ga teng.

7.2. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining hududiy xususiyatlari va kattalashtiruvlari

Respublikamiz uchun qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. U mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning deyarli uchdan bir qismini beradi. O'zbekistonda ish bilan band bo'lgan barcha aholining 16 foizidan ortiqrog'i qishloq xo'jaligi sohasiga to'g'ri keladi.

O'tgan qishloq xo'jaligi yilida 8,2 million tonnadan ortiq don, shu jumladan, 6 million 935 ming tanna bug'doy etishtirilmoqda, 2,938 ming tanna pasta xomashyosi tayyorlanmoqda, 12 million tonnaga yaqin sabzavot va kartoshka, 1 million 850 ming tanna poliss mahsulotlari, 1 million 556 ming tanna umum, 2

million 731 ming tonna meva etishtirildi. O'zbekiston 1,3 million gektar sug'oriladigan yerlarga g'alla ekib, 7 million tonnadan ortiq bug'doy etishtiradi. Shunga qaramasdan, mahalliy ularning xarajatlariga bog'liq holda cheidan juda katta miqdorda ushbu mahsulotni import qilishga majburmiz.

Keyingi yillarda paxta va g'alla maydonlarining o'zgarishi kuzatilmoqda. Bu qishloq xo'jaligidagi ixtisoslashuv va yerlardan foydalanish samaradorligiga bog'liq holda amalga oshirimoqda. Chumanochi, bir gektar yerdan 40 sentner bug'doy olinsa - daromad jaban bozor narxlarida 800 dollarni tashkil etadi. Shu maydondan olinishi mumkin bo'lgan 7-8 tonna atuning qiymati taxminan 8 ming dollarga teng. Farq - 16 baravar. G'allani o'rniga 300 ming gektarda yuqorida ko'rsatilgan ekinlar joylashtirilsa, 5 yildan keyin eksport hajmi qo'shimcha 10 milliard dollarga ko'payadi.

13-jadval

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi ekinlari yalpi hosili¹

Ekin turlari	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Donli ekinlar JAMI	7404,1	7034,0	7519,5	7807,8	8050,0	8173,3	861,3
shu jumladan:							
Beshoqli don	6873,6	6619,7	6794,2	7018,2	7182,0	7303,3	7189,4
shundan Bug'doy	6657,3	6444,9	6612,2	6842,0	6956,0	6964,7	6914,9
Arpa	173,9	136,1	141,4	135,8	139,6	151,6	167,4
Sholi	244,8	118,4	325,7	340,2	356,1	425,7	452,0
Makkajo'xori	230,4	255,3	328,1	360,1	411,6	439,6	481,9
Trukkakli don	38,7	38,5	46,7	62,4	70,7	76,4	98,4
Boshqa don	16,6	22,1	24,8	26,9	29,1	28,3	29,6
Paxta	3404,0	3500,0	3460,1	3361,2	3400,2	3361,3	2959,0
Kartoshka	1694,8	1862,6	2057,1	2250,4	2422,4	2696,9	2958,4
Sabzavotlar	6346,3	6994,0	7787,4	8318,4	9286,7	10129,3	11275,8
Qizilg'och polid	1182,4	1294,8	1418,4	1558,3	1696,1	1853,6	2044,9

¹ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

O'ziga 2018 yilda 1 million 71 ming gektardan ortiq maydonga paxta etishtirildi. Bu 2017 yilga nisbatan 135 ming gektarga, 2016 yilga nisbatan esa 184 ming gektarga kamdir.

14-jadval

ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИҚИ ЗОНЛАРИНИ МАЙДОНИ							
Зона майdonлари/zonalar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Жами зона майdonи	3708,4	3601,6	3628,1	3658,6	3678,2	3694,2	3706,7
бу зоналар:							
- цон зоналари	1679,4	1607,4	1628,1	1643,9	1655,6	1671,1	1689,4
- танаби зоналари	1417	1386	1372,4	1380,1	1372,3	1368,8	1333,9
- буғдай паста	1342,5	1329,2	1308,3	1308,8	1301,5	1298,1	1263,1
картошка ва сабзавот паста зоналари	291,7	293,1	313,7	318,9	324,6	327,3	349,9
булар:							
- картошка	70,7	73,6	76,1	78,1	80,3	80,6	84,6
- сабзавотлар	173	175,4	183,8	189,4	192	194	206
- танаби паста	47,9	45,9	53,7	50,6	51,5	52	58,8
- буғдай зоналари	320,4	313,1	313,9	315,7	325,7	327	333,5

Tabiiy sharoiti, iqlimi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan O'zbekiston sharoitida qishloq xo'jalik tarmoqlari eng muvaffaqiyatli, paxtachilik tarmog'ini milliy va mintaqaviy ishlab chiqarish tarmoqlari bilan muvofiqlashtirishga o'tibor qaratilmoqda. Xususan, "—keyingi yilda klaster usulida paxta etishtirishini kamida 52 ta'rga otkazish va huning uchun 48 ta paxta-to'qimachilik klasterini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi. Shu bilan birga, g'alla va meva-sabzavot klasterlari faoliyatini har tomonlarna rivojlantirish kerak. Bu soha biz uchun nisbatan yangi ekanini isohatga olib, uni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, jumladan, kredit tizimini soddalashtirish, xarajatlarni subsidiyalash, yer ajratish bilan bog'liq tartiblarni qayta ko'rib chiqish talab etiladi"²⁷.

²⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning O'zR. Oliy majlisiga murojaatnmasi. 2018 yil, 28 dekabr.

Qishloq xo'jaligi okida turgan muhim vazifa – suvni tejaydigan sug'orish texnologiyularini keng qo'llashdan iborat. Binobarin, mavjud yerlarning 72 foizi qishloq xo'jaligida turli yo'nalishda foydalaniladi hamda respublika suv limitining 86 foizi agrar sektorda ishlatiladi. Shuni ham qayd etish lozimki, sug'oriladigan yerlar maydoni 4,2 mln. gektarga teng bo'lib, umumiy yer maydonining 15 foizini tashkil etadi, xolos. O'zbekiston yaylovlarning katta qismi sahro va chala sahrolardan iborat.

7.3. Mamlakat agrosanoat majmumi va uning rivojlanishidagi mintaqaviy xususiyatlar

Agrosanoat majmumi (ASM) – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan band xalq xo'jaligi tarmoqlarining jamlanmasi hisoblanadi.

Agrosanoat majmumasi murakkab va ko'p tarmoqli bo'lib, uning ishlab chiqarish tuzilmasida qishloq, suv va o'rmon xo'jaligi muhim ahamiyatga ega. Chunki, aytim mana shu tarmoqda ishlab chiqariladigan mahsulotlar agrosanoat majmumasi korxonalarida qayta ishlanadi, tashiladi, saqlanadi va iste'molga olib chiqiladi.

Mutaxassislar agrosanoat majmumasi 4 ta sohaga ajratishni ma'qul ko'radi.

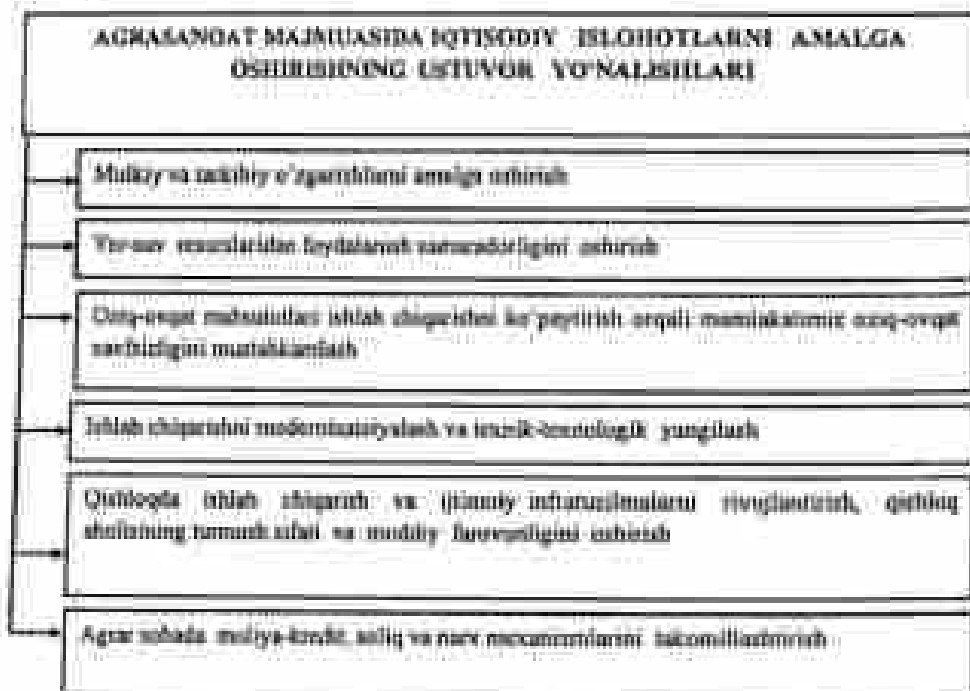
1-soha. Agrosanoat majmumasi tarmoqlari uchun ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi soha. Bu sohaga agrosanoat majmumasi uchun mashina, traktor, kombayn, stanoklar, ishchi mashinalar ishlab chiqaradigan mashinasozlik, mineral o'g'it va ximikatlar ishlab chiqaruvchi kimyo sanoati, chorvachilik uchun muhtaj em ishlab chiqaruvchi korxonalar, qishloq xo'jaligi ekintari va chorva mollari uchun deri darmon ishlab chiqaruvchi ixtisoslashgan korxonalar kabilar kiradi.

2-soha. Qishloq xo'jaligining o'zi. Bu soha agrosanoat majmumasiining asosini tashkil etib, u dehqonchilik va chorvachilik, shuningdek, piltuchilik, asalarichilik, o'rmonchilik hamda baliqchilikka ajratiladi.

3-soha. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlovchi, qayta ishlovchi va tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga etkazib beruvchi tarmoqlar – paxta

zavodlari, go'sht, sut zavodlari, meva sharbatlari chiqaruvchi zavodlar, yog'-moy zavodlari, jun, kanop, pillani qayta ishlash zavodlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va qayta ishlangan mahsulotlarni saqlash, ularni sotish bilan shug'ullanuvchi korxonalar shu sohaning tarkibini tashkil etadi.

Asos: Agrosanoat majmuasi infratuzilmasi. Infratuzilmaning o'zi ikkiga bo'linadi. Birinchi qismini ishlab chiqarish infratuzilmasi bo'lsa, ikkinchi qismini ijtimoiy infratuzilma hisoblanadi.

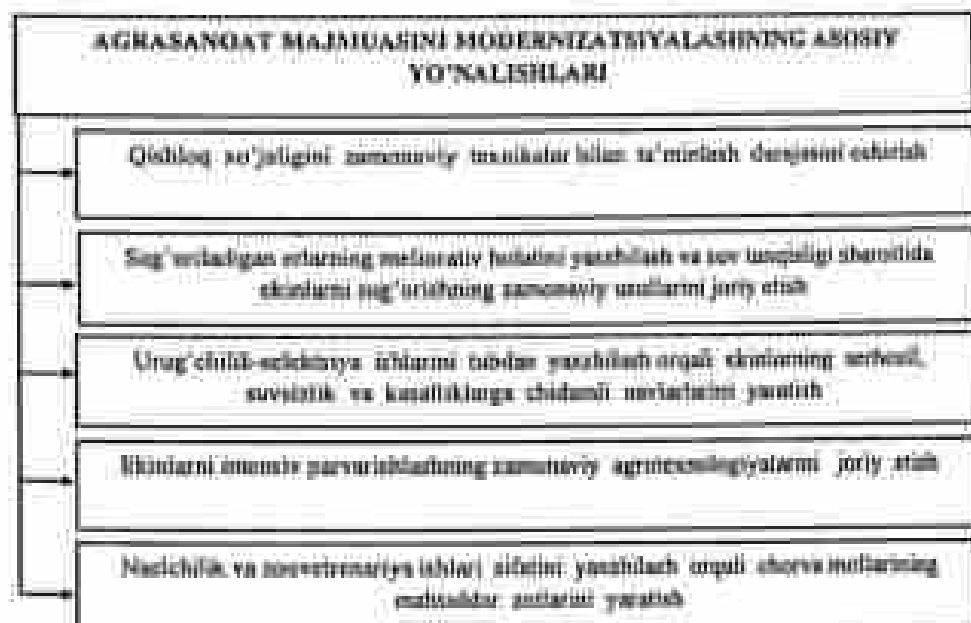
14-rasm. Agrosanoat majmuasida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlari.

O'zbekistonda agrosanoat majmuasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini birinchi qayta ishlaydigan sohalar – un-yorma, yog'-moy, go'sht, sut, meva-kon'yerva, vinochilik hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ikkinchi qayta ishlaydigan sohalar – non, makaron, konditer, pasta moyi, go'sht-sut

konservasi va mahsulotlari, oziq-ovqat konsentratlari ishlab chiqarish sohalaridir. Bu ikki yo'nalish birgalikda oziq-ovqat sanoatini tashkil etadi.

Texnika ekintlarini birinchi qayta ishlash, ya'ni paxta, lub ekintlari va tamaki ishlab chiqarish va ikkinchi qayta ishlash, ya'ni ip gazlama, to'qimachilik, lub tolalari, tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish sohalari engil sanoatni tashkil etadi. Agrosanoat majmuasida paxtasanoat majmuasi, meva-sahzavot majmuasi, choychilik majmuasi hamda don ishlab chiqarish majmuasining ahamiyati yuqori hisoblanadi.

Respublikamiz agrosanoat majmuasida bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarda tarmoqni modernizatsiyalash va raqobatbardoshligini oshirish masalalariga ustuvor ahamiyat berilmoqda.

15-rasm. Agrosanoat majmuasini modernizatsiyalashning asosiy yo'nalishlari

Qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash orqali mamlakatimiz oziq-ovqat zarfiazligini mustahkamlash borasida, bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Jamladan, qishloq xo'jaligini texnika vositalari bilan jihozlash, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va bosqichlar.

acha xulosalar

Mamlakatimiz hududini tabiiy sharoiti va xo'jalikdagi ahamiyatiga ko'ra cho'l, adir, tog', yaylovlarga bo'lish mumkin. Dengiz sathidan 400 m balandlikgacha bo'lgan joylar cho'l mintaqasi hisoblanadi. Bu yerlardan yaylov chorvachiligida foydalaniladi, ammo cho'lning ozoqqa boyligi juda kam. 1 ta qo'y uchun 2-3 gektar o'tloq talab etiladi. Shu hisobdan O'zbekiston cho'llarida 10 mln boshgacha qorako'l qo'y boqsa bo'ladi. Cho'l yaylovlarini yaxshilash va ko'paytirish hisobiga qorako'l qo'y larini soni 11-12 mln boshga etkazish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqalarda qishloq xo'jaligi tarmoq tarkibining shakllanishida tabiiy-iqlim sharoitining roli haqida asoslab bering.
2. Mamlakat mintaqalari taraqqiyotida qishloq xo'jaligining tutgan o'rnini iqtisodiy nazariya orqali asoslab bering.
3. Qishloq xo'jaligi iditlab shikastlanishining iste'mol bozoridaagi o'rnini aniq mahsulotlar miqdorida asoslab bering.
4. O'zbekiston agrar tarmoq majmuasining rivojlanishidagi mintaqaviy xususiyatlarini tavsiflang.
5. O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirishda klasterlashning ahamiyatini yoritib bering.

8 bob. TRANSPORT VA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA INFRATUZILMASINING MINTAQAVIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

8.1. Yo'l-transport kommunikatsiyalari rivojlanishidagi haddiy xususiyatlar.

O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri transport sohasi hisoblanadi. Transport iqtisodiyotning ijtimoiy va moddiy ishlab chiqarish tarmog'i bo'lib, iqtisodiyot real sektorida ishlab chiqarilgan yuklarni, shuningdek, yo'lovchilarni bir joydan ikkinchi joyga olib borib, mamlakat hududlari o'rtasida korxonalar va iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida ayirboshlash va kommunikatsiy ta'minlaydigan sohadir.

O'zbekiston iqtisodiyotining jahon hamjamiyatiga jadal va samarali integratsiyalanib borishida transport sohasi faoliyatining ta'siri yuqori baholanadi.

Mamlakat transport tizimining rivojlanishiga bir qancha ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularga tabiiy-geografik sharoit, yer yuzasining tuzilishi, hududning o'zlashtirilganlik darajasi, aholi manzilgohlari orasidagi masofa, hudud tabiiy-iqtisodiy salohiyatidagi foydalanish darajasi, hududning xalqaro tranzituzilmalaridagi o'rnini va boshqalarni kiritish mumkin.

Transport sohasi ham funksional vazifalariga ko'ra yer usti va yer osti transportiga ajratiladi.

Yer usti transporti o'z navbatida temir yo'l, avtomobil, qovur transporti, nar transporti (dengiz va daryo transporti), havo transportiga (aviasiya) ajratiladi.

Yer osti transporti bu metropoliten tizimi bo'lib, uning iqtisodiy ahamiyati asosan passajir tashish oboriti bilan belgilanadi. Shu bois, transport tizimi iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra yuk va yo'lovchi transportiga ajratilib o'rganiladi.

Hududiy xarakteriga ko'ra ichki va xalqaro transport yo'nalishlari ajratiladi.

Foydalanish darajasiga ko'ra umumiy foydalaniladigan va umumiy foydalanilmaydigan transport turlariga bo'linadi.

Umumiy foydalaniladigan transport turi iqtisodiyotning va aholining o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida foydalanadigan transportdir.

Umumiy foydalanilmaydigan transportga maxsus transport turlariga alohida olingan tarmoq, korxonada hisobida nisbat ko'rsatadigan transport turlari kiritiladi.

O'zbekistonda transport turlari orasida etakchi va muhim o'rinni temir yo'llar egallaydi. Mamlakatda tashiladigan yuklar-ning 55 foizi temir yo'l zimmasiga to'g'ri keladi. Eksport va import qilinadigan yuklarning qariyb 80 foizi ham temir yo'l transporti orqali amalga oshiriladi. Ushbu yo'l yordamida tashilgan yo'lovchilar soni 13 mln kishini tashkil etadi.

Temir yo'l transportining boshqa transport turlariga nisbatan afzalligi atrof muhitga kam zarar etkazadi, uning yuk va yo'lovchilar tashish qobiliyati juda yuqori bo'lib, muntazam ravishda harakanda bo'ladi.

Temir yo'llarning yillik yuk o'tkazmasi 28428,6 mln. tonna-kilometr, yo'lovchi o'tkazmasi 4,2 mln. yo'lovchi-kilometrni tashkil etadi.

Temir yo'llarda yuk tashishning linnard avtomobillarga yuk tashishga nisbatan 15 marta, havo transportiga qaraganda esa 1215 marta arzon tushadi.

Mamlakatimizda ilk temir yo'l 1888 yilda qurilgan. Bugungi kunda temir yo'llarining umumiy uzunligi 6700 km bo'lib, uning 4201,7 km kismi «O'zbekiston temir yo'llari aksionerlik jamiyati» taqdiri ostida. Shu jumladan, elektrlashtirilgan temir yo'llar uzunligi 587 km ni tashkil etadi.

Muntazam ravishda 223 kilometrlik «Toshguzar–Boysun–Qumqo'rg'ona» yangi temir yo'l liniyasi, 342 kilometrlik «Navoiy–Uchquduq–Sulton Uvaystug'–Nukus» temir yo'l liniyasi ishga tashirildi.

Ekimbankning (Xitoy) 350 mln dollar haqida Jahon banki 195 mln dollar mablag'i doirasida Pop-Angren yo'nalishida 124 kilometrlik bir belli temir yo'l tarmog'i qurildi. Tarmoq 19,2 kilometrlik Qamchiq dovoni orqali o'tuvchi tunnelni o'z ichiga oladi.

Afg'onistonda ham binyodkorlik ishlari amalga oshirilib, «Hayratno – Muzari Sharif» yo'nalishida 106 kilometr po'lat linalar yo'tqizildi.

O'zbekistonda avtomobil yo'llari tarmog'ining zichligi har 1000 km² maydonga 210 km ni tashkil etadi. Uning umumiy uzunligi 115 ming km.

Mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida Katta O'zbek avtomobil trakti, Toshkent-O'sh, Samarqand-Ashxobod-Turkmanboshi, Nukus-G'uzor, Qo'ng'irot-Beynov, Toshkent xalqa yo'li katta shariyat kash etadi.

Keyingi yillarda Toshkent-O'sh yo'lining Qanchiq (uzunligi 890 m) va Rezak (uzunligi 368 m) devonlarida avtomobil harakati yo'lga qo'yildi. Anudaryoda qurilgan (umumiy uzunligi 1260 metr) ko'priklari daryoning 600 qirg'oqlari birbiriga uladi.

O'zbekiston avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 183347 km dan oshadi. Shundan:

42667 km – umumiy foydalanishdagi magistral yo'llar;

3237 km – xalqaro shariyatdagi yo'llar;

18772 km – davlat shariyatidagi yo'llar;

21458 km – mahalliy, ya'ni viloyatlar darajasidagi yo'llar;

102880 km – ichki xo'jalik va xo'jaliklar o'rtasidagi singalarni bog'laydigan yo'llar.

Mamlakatda daryo transporti sohasidagi munosabatlar O'zbekiston avtomobil va daryo transporti agentligi tomonidan boshqariladi. Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan yo'lovchi tashish xizmatlarining 95% hamda yuk tashish xizmatining 85% avtomobil yo'llari orqali amalga oshiriladi. Bu avtomobil yo'llarining O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hayotida o'ta muhim o'rin tutishidan dalolat beradi.

O'zbekiston avtomobil yo'llari 30 dan ortiq xalqaro konvensiya, bitim va shartnomalarning lahitirokchisi, shuningdek, ESKATO, BMTning Evropa Iqtisodiy komissiyasi, Xalqaro yo'l federatsiyasi, Sharqiy Hamkorlik Tashkiloti, TRACECA, Transalq'on xalqaro yo'lagini rivojlantirish bo'yicha davlatlararo muvofiqlashtirish kengashi kabi muhim tashkilotlar hamda mintaqaviy integratsiyalash tuzilmalari bilan hamkorlik qilib kelmoqda.

O'zbekiston hududi orqali Osiyo va Evropaning turli tomonlari bilan bog'lovchi 44 ta transport tranzit yo'nalishlari o'tgus. Ular jahon shariyatiga muallik yo'laklarning urviy qismi bo'lib, muhim iqtisodiy, ijtimoiy va strategik

vazifalarni bajaradi, ishlab chiqaruvchi bilan xaridorini, davlatlar va qit'alarni birbiriga bog'laydi.

Bugungi kunda O'zbekistonda avtomobil yo'llari tarmog'ining zichligi har 1000 km² maydonga 210 km ni yoki umumiy uzunligini 90 ming km tashkil etadi.

Mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida Katta O'zbek avtomobil trakti, Toshkent-O'sh, Samarqand-Ashxobod-Turkmanboshi, Nukus-G'uzor, Qo'ng'ir-Bevon, Toshkent xalqa yo'lli katta ahamiyat kasbi etadi. Keyingi yillarda Toshkent O'sh yo'lining Qanchiq (uzunligi 390 m) va Rozak (uzunligi 358 m) dovonlarida avtomobil harakati yo'lga qo'yildi. Amudaryoda qurilgan (umumiy uzunligi 1260 metr) ko'priklar daryoning ikki qog'og'ini birbiriga uladi.

Xalqaro avtomobil yo'llari bilan bog'laydigan Andijon-O'sh-Ergashim-Qashqar va TRASEKA (Evropa-Osiyo-Kavkaz oqsidagi transport yo'lli) loyihasi asosida avtomobil yo'llari qurilishi amalga oshirilmoqda.

Umumiy uzunligi 116 kilometrni tashkil etadigan yangi yo'nalish-Gulistan-Ohangaron avtomobil yo'lining qurilishi natijasida Farg'ona vodiysi bilan yurtimizning janubiy, g'arbiy va shimoliy hududlari o'rtasidagi yo'l masofasi 61 kilometrga qisqardi. Yangi yo'l transport vositalari vaqtini qariyb bir soatga kamaytirgani holda, bir kecha-kunduzda o'rtacha 40 tonna yonilg'i iqtisod qilishiga olib keldi.

O'zbekistonning Markaziy Osiyoni markazida, Evropa bilan Osiyo qit'alari o'rtasida joylashganligi uning xalqaro transport tizimidagi o'rni belgilab beradi.

Xitoy o'lgan uning oxirgi choragidan o'z imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida transkoridorlar tashkil etishga e'tibor qaratgan.

Dastlab, Buyuk ipak yo'lli loyihasi ba'qariyatini boshlagan bo'lsa, XXI asrning boshlarida quyidagi sochia trans Evra-Osiyo iqtisodiy yo'lagiga ams soldi:

- Xitoydan Markaziy Osiyo, Rossiya orqali Evropaga (Bo'tliq dengizga qadar);

- Xitoydan Markaziy Osiyo va G'arbiy Osiyo orqali Fors ko'rfazi va O'rtaer dengizga qadar;

- Xitoydan Janubi-Sharqiy Osiyo, Janubiy Osiyo va Hind okeaniga qadar iqtisodiy yo'lak harpi etishni taklif qilgan.

Buyuk ipak yo'li loyihasining shartli davami, Euro-Osiyo iqtisodiy yo'lgi-trankoridorni to'liq shakllantirish maqsadida 2017 yil may oyida Xitoy rasmiy respublikasida bo'lib o'tgan «Bir makon, bir yo'l» forumi o'tkazildi.

«Bir makon, bir yo'l» forumida Markaziy Osiyoni Xitoy va Rossiya orqali Janubiy, Janubiy-Sharqiy Osiyo va Evropa mamlakatlari bozorlari bilan bog'laydigan transport-logistika yo'nalishlarini ochish bo'yida hamkorlik yuzasidan kompleks harakatlar dasturi ishlab chiqildi. «Bir makon - bir yo'l» 60 dan ortiq mamlakada 900 ga yaqin turli infratuzilma loyihalarini o'z ichiga oladi. Uni hayotga tatbiq etish uchun zarur investitsiyalarni ekspertlar 3 trilliondan 3,3 trillion dollargacha baholamoqda.

Hozirgi paytga kelib, XXR «Bir makon - bir yo'l» doirasida Yengriya, Mo'g'uliston, Rossiya, Tojikiston va Turkiya bilan hamkorlik to'g'risidagi ikki tamonlama bitimlarni imzolagan. Sharqiy Xitoyni Eron va Evropa mamlakatlari qadar bog'lovchi temir yo'l tarmoqlarining kengaytirilishi haqida e'lon qilindi. XXRdan Laos va Tailandga, Efiopiya-Jibuti, Vengriya-Serbiya yo'nalishidagi temir yo'l, Indoneziyaga mayun magistralar qurilishi, XXR-Pokiston, Xitoy-Mo'g'uliston-Rossiya, Bangladesh-Xitoy-Hindiston-Mianma iqtisodiy yo'laklarini shakllantirish, Gvadar (Pokiston) va Pirey (Gretsiya) portlarini modernizatsiya qilish to'g'risidagi kelishuvlarga erishilgan.

«Xitoy-Qirg'iziston-O'zbekiston» temir yo'li qurilishi milliy iqtisodiyotning muhim sohalariga investitsiyalar jalb qilish, logistik imkoniyatlarini yanada to'liqroq amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Respublika havo transporti o'z ishini birinchi marta 1924 yili boshlagan edi. O'sha yilning 12 may kuni Toshkent-Bishkek-Ornautu shaharlari orasida havo transporti aloqasi yo'lga qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Milliy aviakompaniyasi 1992 yil 28 yanvarda tashkil etilgan.

Hozirda «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasi Nyu-York, London, Tokio, Pekin, Parij, Istanbul, Dehli, Tel Aviv, Seul, Kuala Lumpur, Jidda, Uruschi kabi jahonning 100 dan ortiq shaharlari bilan havo transporti qit'asvi amalga oshirilmoqda.

Mamlakatning 12 aeroporti («Tashkent», «Buxoro», «Samarqand», «Nukus», «Qashqad», «Termez», «Urganch», «Andijon», «Farg'ona», «Navoiy», «Namangan» aeroportlari xalqaro maqomiga ega. Aviakompaniya tomonidan har yili o'rtacha 25 ming qit'asvi amalga oshiriladi, 3-3,5 mln. yo'lovchi va 45-50 ming tonna yuk tashiladi.

O'zbekiston hududida yirik tabiiy gaz, neft konlarining topilishi va ishga tashilishi tabiiy qazuv transporti rivojlandi, muhim ahamiyatga ega bo'lgan gaz qazuvlari vujudga keldi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi gaz transport tizimi 13,6 ming kilometr dan ortiqroq magistral gaz qazuvlaridan tashkil topgan. Magistral gaz qazuvlari orqali gazni transportini amalga oshiradigan turli xil raunda 252 gaz haydovchi agregatlar eksploatatsiya qilinadi.

O'zbekiston respublikasi iste'molchilariga tabiiy gazni etkazib berish hamda uni eksporti va tranzitini, sharqiy, shimoliy va janubiy yo'nalishlarda gazni yer orida saqlash imkonatlari va magistral gaz qazuvlari boshqarmasi amalga oshiradi. U:

- tabiiy gazni aholiga va sanoat iste'molchilariga sotish;
- magistral gaz qazuvlariga bevosita chiqish imkoniyati bo'lgan sanoat korxonalariga tabiiy gazni sotish;
- tabiiy gaz eksporti;
- tabiiy gazni yer osti omborlariga haydash bilan shug'ullanadi.

Respublikada elektr tizimi tashkil topishi va rivojlanishi transportning yangi turidagi transportining vujudga kelishini taqozon etdi. Hozirgi vaqtda transportning bu turi yordamida O'zbekiston O'rta Osiyo elektr tizimiga ulangan.

Elektr va gaz tarmog'ini harpo etish bo'yicha strategik investitsiya loyihalarining mamlakatimizda amalga oshirilishi natijasida:

✓ mamlakatimizda yagona elektr va gaz tarmog'i tizimlarini tashkil etish ishlari yakunlanib, ulardan uzuksez va tojantli foydalanishni ta'minat qilish va ta'minlandi;

✓ Farg'ona vodiysi va O'zbekiston janubida yashovilgan aholini tabiiy gaz va elektr energiyasi bilan ishonchli ta'minlandi;

✓ me'yordagidan ortiqcha yoki kam quvvat bilan ishlayotgan 283 ta transformator podstantsiyalarini yangilariga almashirildi (ushbu ta'dirlarga 2,9 mlrd. so'm mahlag' sarflandi);

✓ me'yordagidan ortiqcha quvvat bilan ishlayotgan 308 km elektr tarmoqlarini almashirish ishlari amalga oshirildi (1 mlrd. so'm).

8.2. Axborot-telekommunikatsiya tizimlari tashkil va rivojlantirish tarmoqlari.

Jahonda globallashuv jarayonlarining kuchayishi, sulqan maydonda tovar va xizmatlar ayirboshlash, turli jihatlardagi bankarlikning tubora kengayib borishi bugungi kunda yuqori texnologik telekommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirishni muhim strategik vazifaga aylantirdi. Kompyuter texnikasi, axborot texnologiyalari, Internet, mobil telefon aloqalari shabarlari nisbi ko'rsilagan darajada taraqqiy etmoqda.

Aloqa turli vositalar yordamida axborot va ma'lumotlarni uzatish va qabul qilishni bildirib, ushbu vazifalar iqtisodiyotning pochta, telefon, telegraf, radio, televidenie kabi yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Telekommunikatsiya turli signal, belgi, matn, tasvir va ovozlarni orqali uzatiladigan axborotlarni qayta ishlash tizimlari majmua sifatida faoliyat yuritadi. Tor ma'nodu bir yoki bir necha turdagi telefon, telegraf, faksimil axborotlar almashiruv, televidenie va radio dasturlarni uzatishga mo'ljallangan texnika vositalari to'plarni telekommunikatsiya tarmog'i deb yuritiladi.

"Transport tarmoqlari va kommunikatsiyani rivojlantirish masalalari, Respublikaning geografik joylashuvi, dengizga chiqish imkoniyati yo'qligi, avtomagistralni qurilishini ustivor, ishonchli va hayotiy ahamiyatga ega

masalalarda hali qilib qo'ya'di. Kommunikatsiya tarmoqlari rivojlanmasa, O'zbekistonning kelajagi bo'lmaydi. Biz buni aniq anglab olishimiz kerak".

Prezidentimiz o'z ma'ruzasida «Ushbu dasturlarni amalga oshirishda ko'zlangan pirovardi maqsad – Erropa va Qariy o'rtasidagi savdo oqimining ma'lum qismini mamlakatimizdagi tranzit yo'nalishlariga burish va shu asosda yurimlarda transport va tranzit xizmati hajmini oshirish, mavjud infraqurilma sohasida loyihalarni markazlarini tashkil etish, minglab odamlarni ish bilan ta'minlashdan iborat», deb ta'kidlab o'tdi. Quyida keltirilgan loyihalarning tashari, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qaramasdan, 2009-2014 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha muhim loyihalarni amalga oshirishga dair chora-tadbirlar dasturiga kiritilganligini qayd etish kerak. Ushbu dasturga umumiy qiymati 42,5 milliard dollardan ziyod 127 ta loyiha kiritilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi bo'yicha moliyalash manbasini aniq belgilangan va investorlar konsortiumlari shakllantirilgan.

Respublikamiz iqtisodiyotiga ham AKTni bosqichma-bosqich joriy qilish, axborotlashtirish jarayonlarini jadallashtirish bo'yicha lozimi ishlar olib borilmoqda. Iltiqib yillarda shuning huquqiy asosi yaratilib, "Axborotlashtirish to'g'risida"gi, "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi, "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi, "Elektron hukumat to'g'risida"gi qonunlar, "Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada joriy etish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hamda "Mamlakatimizning dasturli ta'minot vositalari ishlab chiqaruvchilarini rag'batlantirishni yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari bunda dasturlanma bo'layapti.

Bu boradagi bugungi dolzarb vazifa iqtisodiyotning barcha sohalarini raqamli texnologiyalar asosida yangilashni nazarda tutadigan Raqamli iqtisodiyot milliy konseptsiyasini ishlab chiqishdan iborat. Shu asosda "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturini hayotga tatbiq etishimiz zarur. Raqamli iqtisodiyot yalpi ichki

mahsulotni kamida 10 foizga o'zlashtirish, korrupsiyani keskin kamaytirish imkonini beradi²⁸.

Internet tezkor axborot olish, shiflash va unga ishlav berish manbai hisoblanadi. Shu bois undan foydalanuvchilar soni tobora ko'payib bormoqda. Ayni paytda mamlakatimizda ushbu tarmoqdan foydalanuvchilar 12 million, mobil aloqa abonentlari esa 22 million kishidan oshdi.

"Internet Live State" internetda foydalanadigan aholi soni bo'yicha 201 ta davlatning reytingi tuzib chiqildi. Markuz reytingda O'zbekiston 37 o'ringa qayd etildi. Unda yurtimizning 51 foiz aholisi ya'ni 15453227 kishi dumsiy ravishda internetdan foydalanishi yozib o'tilgan.

O'zbekistonda bir yilda internetdan foydalanuvchilar soni 6,1 foizga ya'ni 893596 kishiga oshgan.

Internetdan foydalanish bo'yicha Xitoy (721 million), Hindiston (462 million), AQSh (386 million), Braziliya (139 million) va Yaponiya (115 million) dastlabki o'rinni band etgan. MDH davlatlari orasida Rossiya 6-o'rin, Ukraina 34-o'rin, Qozog'iston 47-pog'ona, Belorus 61-o'rin, Qirg'iziston 106 o'rin, Tojikiston va Turkmaniston 114 va 134-pog'onalarida qayd etilgan.

8.3. Transport, axborot kommunikatsiya korxonalarini rivojlantirish istiqbollari.

Mamlakatimizda keyingi yillarda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhda tashqi siyosat yuritish, xorijiy davlatlar, birinchi navbatda, qo'shni mamlakatlar bilan do'stona va o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirish borasida sezilarli natijalarga erishilmoqda.

"O'zbekistonning tashqi siyosatida Markaziy Osiyo-bosh ustuvor yo'nalish" tamoyili asosida mintaqada mutlaqo yangi siyosiy muhit yaratilib, o'zaro ishonch va yaqin qo'shnichilik aloqalarni mustahkamlanmoqda. Bu esa, o'z navbatida savdan ogilona foydalanish, chegara, transport qatnovini qayta tiklash va, milliy va

²⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga munajatnomasi, 2011 yil 28 dekabr.

mintaqaviy logistika xizmatlarini kengaytirish kabi ko'plab muhim masalalarni zamana e'chimiqa ams bo'lmoqda. O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Evropa savdo va hamkorlik tashkiloti, Ialom hamkorlik tashkiloti, Shansay hamkorlik tashkiloti, Mintaqaviy Davlatlar Hamdo'stligi kabi xalqaro tuzilmalar va boshqa xususi xo'ra tashkilotlar bilan sheriklik munosabatlarida hamda Rossiya va boshqa MDH mamlakatlari, Xitoy, AQSh, Janubiy Koreya, Turkiya, Evropa va Qshyodagi bir qator davlatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlikning sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilganligi so'zimizning isboti bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, O'zbekistonning jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish bo'yicha munosabatlarni qaytadan boshlash istiyochi mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatini yanada takomillashtirish zaruriyatini ko'tirib chiqaradi.

Ta'kidlash joizki, tashqi iqtisodiy ahvolda hali ishga sofinmagun katta imkoniyat va zahinlar mavjud, borada biz Markaziy Osiyo mamlakatlari va yirik sheriklarimiz – Xitoy, Rossiya, Janubiy Koreya, AQSh, Turkiya, Evropa ittifoqi mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarini kengaytirish talab etiladi. O'zbekiston Respublikasining tashqi savdo yuklarini jahondagi va mintaqadagi asosiy bozorlarga olib chiqadigan ishrochli transport va tranzit yo'laklarini tashkil shakllantirishga alohida e'tihor qaratish lozim. Jumladan, milliy yuk tashuvchilarni qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlik sub'ektlariga qo'shimcha sharoitlar yaratish maqsadida «Milliy logistika portalini tashkil etish, tadbirkorlik sub'ektlari ushbu portal orqali dunyoning barcha noqtalarida milliy yuk tashuvchilarning transportlari haqida ma'lumotlarni voolayin» rejimida tezkor olishi va buyurtma berish imkoniyati yaratilishi, xalqaro logistika kompaniyalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish nazarda tutilgan. Shuningdek, bugungi kunda "...transport-logistika hismini takomillashtirish ham eng dolzarb masaladir. Chunki dengizga chiqish imkoniyatimiz cheklangani uchun mahsulotni eksport qilishda ko'plab qiyinchiliklar paydo bo'lmoqda. Shu hisla, "O'zbekistan Eyrveys" va "O'zbekiston temir yo'llari" kompaniyalari tovarlarimizni eksport qilish bo'yicha zamanaaviy logistika yo'nalishlarini yaratishlari zarur.

Vazirlar Mahkamasini eksport yuklarini qoʻshni davlatlardan temir yoʻl orqali imtiyozli narxlarda oʻtkazish boʻyicha muzokaralar olib borishi kerak. Shu bilan birga, Jahon bankining "Logistika samaradorligi indeksi"dagi mamlakatimiz oʻrnini yuqori pozitsiyaga koʻtarish choralarini koʻrish lozim.

Kelgusi yilda bojxona tartiblarini keskin soddalashtirish, bojxona nazorati punktlari hamda yuklarni rasmiylashtirish postlarini tubdan isloh qilish zarur²⁸.

Xitoy davlatining tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan "Bir makon, bir yoʻl" loyihasi doirasida mamlakatimizning transport-kommunikatsiya infrastrukturamali sohasidagi imkoniyatlarini oshirish lozim. Transzit davlatlar, xususan, Turkmaniston, Eron, Qozogʻiston, Rossiya, Ozarbayjon va Gruziya hududlaridan asosiy eksport yuklarini tranzit shaklida tashishda preferentsiyalarga ega boʻlish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Hukumat tomonidan qoʻshni Afgʻoniston Islom Respublikasi bilan oʻzaro manfaatli hamkorlik yoʻlida muhim kelishuvlar amalga oshirildi, yangi iqtisodiy loyihalar boʻyicha amaliy ishlar boshlandi. Shuningdek, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, AQSh va Evropa Ittifoqi davlatlari, muvofiq munisakattalar bilan ham samarali bitim va kelishuvlarga erishildi. Oʻtgan yilda 200 dan ortiq xalqaro shartnomalar, shuningdek, savdo-iqtisodiy va investitsiya sohaslarida qiymati qariyb 60 milliard AQSh dollariga teng kelishuv va bitimlar imzolandi. Markaz hujjatlar ijrosini taʼminlash maqsadida respublika hukumati tomonidan innovatsion gʻoyalar, texnologiyalar va loyihalarni ishlab chiqish va joriy qilish sohasiga investitsiyalarni keng jalb qilish, ichki va tashqi bozorlarda jamoat va xususiy sektorlardan ilgʻor va ilmiy hujsdor texnologiyalarni faol tarqatish, boshir ishlovchilarni oʻrtasida hamkorlikni kengaytirish, tarmoq korxonalarining jadal rivojlanishiga koʻmaklashadigan mintaqaviy va xalqaro aloqalarni rivojlantirish, ilmiy-tadqiqot muassasalari, xususiy tadbirkorlik va investidor oʻrtasida

²⁸ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasi, 2018 yil 28 dekabr.

kooperatsion aloqalarni rivojlantirish, yaqin qo'shnilar bilan ishlab chiqilish aloqalarini tiklash bo'yicha keng ko'lumli tadbirlar amalga oshirilmoqda²⁰.

Bugungi kunda transport sohasida yagona davlat siyosatining shakllantirilishi va uning mintaqadagi qo'shni davlatlar bilan o'zaro manfaatli aloqalarga yo'naltirilishi O'zbekistonda Evrosiyoning muhim transport tuguniga va Buyuk Ipak yo'lini yangi shaklda tiklanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, O'zbekiston va Xitoy davlat chegaralarida yangi logistika markazlarini ochish bo'yicha amalga oshirilayotgan o'zaro kelishuvlar bu boradagi ijroiy qadam bo'lib xizmat qiladi. Yaqin kelajakda ichki temir yo'llarning jadal rivojlanishi tufayli O'zbekiston va Xitoy temir yo'llarini o'zaro bog'lash imkoniyati paydo bo'ladi.

Transkavkaz avtomagistralidan foydalanish va Ruminiya, Bolgariya, Rossiya portlariga chiqish masalalari bo'yicha Kavkaz bo'yi davlatlari bilan o'rnatilgan hamkorlik O'zbekistonda qisqa yo'llar orqali savdo-sotiq olib borish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Joriy yilda Amudaryo orqali Turkmanobod-Farob temir yo'li va avtomobil ko'priklari ochilishi Turkmanistonning tranzit yo'llaridan o'tuvchi yuk oqimlari hajmini bir necha marotaba oshirishga imkon beradi va Kaspiy, Qora va O'rta yer dengizlari, Evropa, Kavkazni, Yaqin va O'rta Sharq davlatlariga to'g'ridan-to'g'ri chiqishga yo'l ochadi.

Milliy iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lgan transport va logistika sohasi boshqa tarmoqlarda amalga oshirilayotgan islohotlar, barcha transport turlarining ichki rivojlanishini va mamlakatimizning xalqaro transport va logistika xizmatlari bozoridaagi nafuzini oshirish, iqtisodiyotimiz barcha tarmoqlari uyg'un rivojlanishiga va mamlakat ekaporti salohiyatining kuchayishiga yordam beradi²¹. O'zbekistonning geografik joylashuvi jihatidan Buyuk Ipak yo'lining bog'lovchi

²⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 apreldagi PQ-3882-sonli "Imkonatidan foydalanib, tarmoqlar va tashkilotlarni amaliy joriy qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori.

²¹ Logistika. *ISSN 2542-0320*. Xorazm. 2017 y., 144 str.

markazida ekanligi uning savdo infratuzilmasi logistika markazlari tarmog'ini rivojlantirishning strategik muhim jihati va rag'batlantiruvchi omili hisoblanadi. Buningdek, "Afg'onistonda transport va logistika, energetika, savdo va ta'lim sohalarida yirik qo'shma loyihalarni hamda "Termiz-kargo" logistika markazini amalga oshirishga kiritishdik"¹¹.

O'zbekistonning transport tarmoqlari va kommunikatsiya-larini rivojlantirish borasidagi xalqaro hamkorligi tobora rivojlanib bormoqda. Bunday o'zaro manfaatli hamjihatlik taraqqiyotiga xizmat qiladigan haqiqiy amaliy yaratilmoqda. Xususan, mamlakatimiz tomonidan transport va tranzit masalalariga doir 100 dan ortiq xalqaro kelishuvlar va bayonlar, shu jumladan, 50 ga yaqin Konventsiyalar imzolandi. Bundan tashqari, O'zbekiston Xalqaro temir yo'llari ittifoqi, Temir yo'llari hamkorlik tashkiloti, Xalqaro ekspeditrlar uyushmasi federatsiyasi, ESKATO, TRASEKA va boshqa bir qancha xalqaro tashkilotlar a'zosi hisoblanadi. Hozirgi paytda mamlakat hududidan avtomobil transporti orqali yuklarni olib o'tuvchi xorijiy avtotashuvchilar uchun respublika tomonidan umumiy uzunligi 37 ming kilometrga teng bo'lgan 44 ta yo'nalish belgilangan.

Mamlakat va mintaqalarning dengiz va okean portlariga bevosita chiqish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun ishlaboldi quyidagi transport koridorlari xizmat qiladi:

- Toshkent - Ashg'obod - Turkmanboshi porti - Boku porti.
- Olma ota - Toshkent - Istanbul avtomagistrali.
- Markaziy Osiyo mamlakatlari - Sharqiy Xitoyning portlaridan birigacha.
- Markaziy Osiyo mamlakatlari-Todjen-Serxet-Mashhad-Bandar Abbas porti (Eron).

- Markaziy Osiyo mamlakatlari - Eron Islom Respublikasi - Turkiya Istanbul porti. Bugungi kunda xalqaro yuk tashuvlari bilan shug'ullanayotgan tashki iktisodiy faoliyat karnashchilari quyidagi transport koridorlaridan foydalanib kelmokdalar:

¹¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga manjamonasi. 2018 yil 28 dekabr.

1-yo'lak-Bollitiguyi davlatlari portlari yo'nalishida (tranzit bilan Kozog'iston va Rossiya orqali)-Klyepeda (Litva), Riga, Liepaya, Ventpils (Latviya), Tallin (Estoniya);

2-yo'lak-Belarus va Ukraina orqali (tranzit bilan Qozog'iston va Rossiya orqali) - Chop (Ukraina) va Brest (Belarus) chegara utishlari, keyinchalik Evropaga;

3-yo'lak-Ukrainaning Ilichevsk portiga (tranzit bilan Qozog'iston va Rossiya orqali), Kora dengizga chiqish bilan;

4-yo'lak- TRASEKA yo'li deb nomi olgan Grazyaning Porti va Bahimi portlariga (tranzit bilan Turkmaniston va Ozarbayjon orqali), Qora dengizga;

5-yo'lak-Ermoning Bandar-Abbas portiga (tranzit bilan Turkmaniston orqali) Fori kufaziga chiqish bilan;

6-yo'lak-Sharqiy yo'nalishda Xitoy orqali (tranzit bilan Qozog'iston orqali) Sariq dengizga;

7-yo'lak-sharqiy yo'nalishda Uzoq Sharqning Naxodka va Vladivostok portlari orqali (tranzit bilan Qozog'iston va Rossiya orqali) Sariq dengizga;

8-yo'lak-Turkiya va Evropaga ("Boku-Axalkalaki-Kars" yangi timir yo'li) tranzit bilan Turkmaniston va Ozarbayjon orqali).

Hozirgi kunda yana quyidagi yo'nalishlar rivojlantirilmoqda:

- Evropa va Janubi-sharqiy Osiyo yo'nalishida (Turkiyaning Myersin porti, Turkmaniston va Eron orqali tranzit yo'nalish);

- Xitoy portlariga (tranzit bilan Qirg'iziston orqali) Sariq, Sharqiy - Xitoy va Janubiy-Xitoy dengizlariga chiqish bilan.

Xalqaro ekspertlarning baholariga ko'ra, keyincha amalga oshirilgan yo'lakning o'tkazish koeffitsiyenti 12-14 mln. tonnani (ichki tashishlarni hisobga olmayanda) tashkil etadi hamda Shanxaydan Lissuhongacha uzluksiz yer asti yo'nalishi shakllanadi. Tomonlar Andijon, O'sh va Qashg'ar o'rtasidagi silikaro avtomobil yo'li qo'ya kurish va rivojlantirish bilimini amalotlagan.

Afg'on muammasi tartibga solinishi munosabati bilan tranzit bilan

Afg'oniston orqali Eronning Bandar-Abbas va Chahbahar portlariga chiqadigan jambiy muqobil transport yo'liklarini ishlab chiqish bo'yicha yangi istiqbollar ochilmoqda.

Qamchiq davosi orqali o'lgan "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasining ishga tushirilishi transport-logistika xizmatlari ko'rsatish va yo'llovchilarni tashish sohasida erishilgan katta yutuq bo'ldi. Bu bilan Xitoy – Markaziy Osiyo – Evropa yangi xalqaro tranzit temir yo'l koridorining eng muhim bo'g'ini harpo etildi. Shu bilan birga, multimodal transport-logistika markazlari tarmog'ini shakllantirish ham tashqi bozorga chiqadigan, eksportga yo'naltiriladigan mahsulotlarni taqish, qayta ishlash va realizatsiya qilish bo'yicha transport-logistika markazlarini, shuningdek mamlakatimiz tranzit infratuzilmasini rivojlantirish imkonini kengaytiradi.

O'zbekiston Respublikasida hajmi va nomenklaturasal tomonda ko'payib borgan mahalliy mahsulotlarning xorijiy bozorlarga eksportini ta'minlash uchun mahsulot ishlab chiqaruvchilar, yuk taqilovchilar, transport, transport-ekspeiditilik, logistik va boshqa xizmatlar ko'rsatuvchi tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida zamonaviy bozor munosabatlari shakllantirishning yangi mexanizmlari va ko'rinishlarini tatbiq etish zaruriyati tug'illmoqda.

Mamlakatimizda yaxlit temir yo'l tarmog'ini shakllantirish va chet davlatlarga, avvalo, Transafg'on temir yo'l koridori orqali Hind okeani, Jambiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari portlariga chiqish, respublikaning tranzit rolini kengaytirish strategiyasiga asoslanib uzunligi 700 kilometrga yaqin "Navoiy-Uchquduq-Nukus", "G'uzor–Boysun–Qumqo'rg'on", 125 kilometrlilik "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l qurilishi amalga oshirildi.

acha xabarlari

Aloqa tili vositalari yordamida xabarot va ma'lumotlarni uzatish va qabul qilishni hisoblab, ushbu vositalar loqibodiyotning pochta, telefon, telegraf, radio, televideni kabi yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Telekommunikatsiya tili signal, belgi, matn, tasvir va ovozlari orqali uzatiladigan xabarotlarni qayta ishlash tizimlari majmua sifatida faoliyat yuritadi. Tur ma'noda bir yoki bir nechta turlidagi telechi, telegraf, faxsimil xabarotlar almashinuvi, televideni va radio dasturlarini uzatishga mo'ljallangan texnika vositalari to'plami telekommunikatsiya tarmog'i deb yuritiladi.

Ma'murat va mahkama uchun savollar

1. Axborot kommunikatsiyalari tushunchasi va uning mazmun mohiyatini yoritib bering.
2. Yo'l-transport kommunikatsiyalari va uning tarkibiy tuzilmasini tasvirlab bering.
3. Transport firmaning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni tavsiflang.
4. O'zbekistonning xalqaro ekspeditorlar uyushmasi federatsiyasi, ESKATCI, TRASEKA va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarini tavsiflang.

**9 bob. O'ZBEKISTONNING RESPUBLIKA, MINTAQA, VA
MAHALLIY BOSHQARUV ORGANLARI O'RTASIDAGI
VAKOLATLARNI TAQSIMLASH MEKANIZMI**

**9.1. Davlat hokimiyatining turli pog'onalari o'rtasida vakolatlarni
taqsimlashning vazifalari va tamoyillari**

Turli miqyosdagi hokimiyat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirib, iqtisodiy rivojlangan davlat qurish, jamiyatda siyosiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish maqsadli, "Davlat boshqaruvi", "Mintaqaviy boshqaruvi" va "Mahalliy boshqaruvi" tizimlarini mustakab tizimni (davlat boshqaruvi faoliyatining o'zaro bog'liq tarkibiy qismlari majmui)ni tashkil etadiki, odanda, boshqaruvi maqsadlari, vazifalari, printsiplari, vazifalari, usullari, shakllari, sub'ektlari va ob'ektlari mazkur tizimning asosiy usullari hisoblanadi.

O'zbekistonda Respublikaviy mintaqa va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni o'zaro manfaatli asosida taqsimlash zarurati - mahalliy tuzilmalar faoliyatining quyidagi muhim muammolari bilan belgilanadi:

- a) mahalliy tuzilmalar va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining O'zbekiston Respublikaviy Konstitutsiyasida belgilangan huquqlarini himoya qilish;
- b) davlat mulkini respublika, mintaqa va mahalliy mulklarga taqsimlash;
- v) mahalliy mulkning barcha shakllarini muhofaza qilish mexanizmini ishlab chiqish;
- g) mahalliy tuzilmalarning xususiyatidan kelib chiqib, minimal byudjet bilan ta'minlash normativlar asosida belgilanadigan mahalliy byudjetlarning minimal zarur xarajatlarni qoplash uchun daromad manbalarini mustahkamlash yo'li bilan mahalliy byudjetlarning minimal miqdorini ta'minlash;
- d) mahalliy tuzilmalar iqtisodiy faoliyatining barqaror normativ-huquqiy negizini ta'minlash;
- e) mamlakatdagi mahalliy tuzilmalarning negizini tashkil etuvchi mahalliy o'zini-o'zi boshqarish qayt organlarining mustaqil faoliyatini ta'minlash;

1) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining sud tashkida himoyalashga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash;

2) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining davlat hokimiyat organlari tomonidan qabul qilingan qarorlar natijasida yuzaga kelgan qo'shimcha xarajatlarning qoplanishi bilan bog'liq konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash;

3) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari berilgan alohida davlat vakolatlarini amalga oshirishlari uchun zarur moddiy va moliyaviy resurslarning berilishini ta'minlash;

4) boshqarish kompleks sohasi ulatida mahalliy huquqni shakllantirish, mahalliy qurilish va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish sohasida qonunchilik faoliyatini takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqish.

9.1. Boshqaruv organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash zaruriyati

Mahalliy boshqaruv organlariga davlat tomonidan kafolatlar berish hamda davlat hokimiyati va mintaq boshqaruv organlari tomonidan mahalliy hokimiyat organlariga old qonun hujjatlariga riya qilinishi va mahalliy boshqaruv sohasida amalda bo'lgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning ijro etilishini ta'minlash respublika, mintaq va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni samarali taqsimlashning muhim shartidir.

O'zbekistonda respublika mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlashning quyidagi asosiy tamoyillariga asoslanadi:

- davlat, mintaqaviy va mahalliy siyosat maqsadlari, yo'nalishlari, vazifalari hamda vakolatlarni taqsimlash mexanizmlarining yagonaligi prinsipi;
- Respublika, mintaq va mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda mahalliy boshqaruv organlari o'rtasida o'zaro hamkorlik va aloqa o'rnatish prinsipi;
- mahalliy boshqaruv organlarining vakolatlarga davlat hokimiyati yuqori organlarining amalashmasligi prinsipi va h.k.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni yanada aniq taqsimlash davlat hokimiyatining mazkur bo'g'inlarini boshqarish mexanizmining samaradorligini oshirish, har birining mustaqilligini kengaytirish imkonini beradi.

O'zbekistonda respublika mahalliy so'zlash amaliyoti jahon tajribasidan kelib chiqib, mahalliy hokimiyat organlari tomonidan konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirishning quyidagi samarali shakllarini qo'llashni nazarda tutadi:

1) mahalliy boshqaruv organlariga mahalliy sharoitga moslik quyidagi masalalarni mustaqil hal qilishi uchun shart-sharoitlar yaratish:

a) mahalliy mulkka, shu jumladan yerga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish;

b) mahalliy byudjetlarni shakllantirish, tasdiqlash va ijro etish, mahalliy soliqlar va yig'imlarni belgilash;

v) jamoat tartibini saqlash bilan bogliq chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish;

2) fuqarolarning: turar joyga ega bo'lish; sog'lig'ini saqlash; tibbiy yordam olish; bilim olish huquqlarini ta'minlash uchun sharoitlar yaratish;

3) soliq va byudjet islohotlari doirasida mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning moliyaviy-iqtisodiy negizini shakllantirishni nihoyaniga etkazish, avvalambor, quyidagilar hisobiga byudjet va soliqlarni tartibga solish tizimini tabomillatlash:

a) davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'zaro hamkorligi, shu jumladan mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga beriladigan alohida davlat vakolatlarining amalga oshirish va davlatning minimal ijtimoiy standartlarini belgilash prinsiplarini ishlab chiqish;

b) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish moliyaviy-iqtisodiy negizining muhim tarkibiy qismi – mahalliy mulkni faol shakllantirish;

g) ko'chmas mulk bozorini rivojlantirish va shohi daromadlarini jalb etish harada kichik va o'rta biznes vakillarining ishtirokini ta'minlaydigan investitsiya siyosatini amalga oshirish;

d) respublika, mintaqaviy, mahalliy davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari o'rtasida vakolatlarni hamda tegishli moddiy va moliyaviy resurslarni taqsimlash;

e) mahalliy boshqaruv va mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv organlarining O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga rioya qilishlari ustidan samarali davlat nazorati tizimini shakllantirish;

jj) mintaq, respublika va xalqaro miqyosda o'zaro hamkorlik uchun shart-sharoitlar yaratish;

z) mahalliy boshqaruv organlarining faoliyatini davlat tomonidan ilmiy-uslubiy, tashkiliy-uslubiy va axborot bilan qo'llab-quvvatlash;

q) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarida ishlash uchun kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va kadrlarning malakasini oshirish samarali davlat tizimini tashkil etish.

5.3. Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik va aloqalarning samaradorligini oshirish yo'llari

Devlatning vakolatlarni taqsimlash muammolarini hal qilish bo'yidagi faoliyati mahalliy boshqaruvni yanada rivojlantirish, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlangan kuchli demokratik davlat qurishning zarur shart sifatida mahalliy boshqaruvning samaradorligi, roli va maqomini oshirishga yo'naltirilgan davlat boshqaruv) sohasidagi yagona davlat siyosati doirasida amalga oshirilishi lozim.

Hozirgi vaqtda 64 ta litsenziya turi mavjud bo'lsa, shundan 21 tasi Vazirlar Mahkamasini va 43 tasi markaziy idoralar tomonidan beriladi. Bu litsenziyalarning uchtasini viloyat hokimliklari va faqatgina bittasi tumani hokimliklari vakolatiga tegishlidir. Xususan, ruxsat berishga oid 220 ta hujjatdan faqatgina 11 tasini tumani yoki shaharlarda olish mumkin. Qolgan 209 tasi uchun respublika va viloyat organlariga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Maaslan, Sberot tumanida nusxasi bug'cha ochishga litsenziya olish uchun to'rtbittar ming kilometr manfaatli bo'lib,

Toshkentga kelib-ketishga, 3-4 oylab kuzishga majbur bo'lmogda²³. Shuningdek, qurilish sohasida ruxsat berishga oid 17 ta tartib mavjud bo'lib, ularni olish uchun o'rtacha 246 kun sarflanadi, ushbu tartiblarni belgilash yuqori tashkilotlar tomonidan amalga oshirilib, mahalliy hokimliklar vakolatini chegaralab qo'yilmogda²⁴. Bu esa o'z navbatida, respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash sohasidagi siyosatni qayta ko'rib chiqish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Boshqaruv aloqalarining aniq turfa jumlisiga quyidagilar kiradi:

- vakolatlarni taqsimlash;
- vakolatlarni o'zaro o'tkazish (berish);
- mahalliy hokimiyat organlariga ko'maklashish (davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash);
- turli boshqaruv bo'g'inlari o'rtasidagi faoliyatni mavoqlashtirish;
- turli hokimiyat organlarining faoliyat usidan davlat nizamini o'rnatish.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan respublika, mintaqaviy va mahalliy organlarning o'zaro munosabatlari tamoyillarini umumlashtirib, mintaqaviy boshqaruv organlari yuqorida s'z etilgan maqsodlarga erishish tegishli hokimiyat berish zarur. Buning uchun, respublikamiz prezidenti ta'kidlagunidek, "mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas'uliyatini qayta ko'rib chiqishimiz, ularning mustaqilligini yanada oshirishimiz lozim.

Hududlarni rivojlantirishga oid masalalarni hal etishda akzariyat hokimlarda mas'uliyatni o'z zimmasiga olib, mustaqil qaror qabul qilish va tashabbuskorlik etishmayapti. Ma'lumki, 2018 yilda Toshkent shahrida eksperiment tariqasida davlat boshqaruvining yangi tartibi joriy etilib, shahar hokimi va tuman hokimlariga moliya, iqtisodiyot, investitsiya, qurilish, uy-joy va kommunal xizmat xohulari rahbarlarini tayinlash vakolati berildi. Natijada 30 dan ortiq kaminsiya va kengashlar to'g'atilib, ularning vakolatlari tegishli hududiy organlarga berildi.

²³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnisi, 2017 yil 22 dekabr.

²⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnisi, 2018 yil 28 dekabr.

Samarasiz ishlayotgan 12 ta davlat unitar korxonasi tugatildi. Davlat byudjetiga tushadigan mablag'larning bir qismini mahalliy byudjetlar hisobida qoldirish tartibi o'rnatilganini ta'layli Toshkentda soliq tushumi prognozga nisbatan 2 trillion so'mga ko'paydi. Davlat boshqaruvi sohasida ijobiy natija berayotgan ana shu eksperimentni endi boshqa hududlarda ham joriy etishimiz zarur¹⁴².

asha xalosalar

Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni yanada aniq taqsimlash davlat hokimiyatining mazkur bo'g'inlarini boshqarish mexanizmining samaradorligini oshirish, har birining mustaqilligini kengaytirish imkonini beradi. Mahalliy boshqaruv organlariga davlat tomonidan kafoliatlar berish hamda davlat hokimiyati va mintaqa boshqaruv organlari tomonidan mahalliy hokimiyat organlariga oid qonun hujjatlariga rioya qilinishi va mahalliy boshqaruv sohasida amalda bo'lgan ma'yoriy-huquqiy hujjatlarining ijro etilishini ta'minlash respublika, mintaqa va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni samarali taqsimlashning muhim shartidir.

Nazorat va mahkama uchun savollar

1. Davlat boshqaruvi bilan mahalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi farq nimada deb o'ylaysiz?
2. O'zbekistonda respublika mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash tamoyillari.
3. Mahalliy o'zini-ozini boshqarish sohasiga oid huquqiy hujjatlar xronologiyasini tuzing.
4. O'zbekistonda Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasida mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlariga berilishi nazarda tutilgan vakolatlarni tavsiflang.

¹⁴² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi, 2018 yil 28 dekabr.

10 bah. MINTAQAVIY IQTISODIY SIYOSAT

10.1. Mintaqaviy iqtisodiy siyosatning mohiyati va vazifalari

Mintaqaviy siyosat hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bi-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hokumatning boshqiruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilish lozim. Mintaqaviy siyosatning maqsadi mamlakatning yanali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga halaqat beradigan, ijtimoiy kelishmovchiliklarning paydo bo'lishi xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishdan avval, birinchi navbatda, mamlakatdagi hududiy notengliklarning sabablari o'rganiladi. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tabiiy-iqlim sharoitidagi keskin tafovutlarning mamlakatning ayrim hududlari aholisining bormush sharoiti va tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri;
- mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifat va ulardan foydalanish darajasi;
- mintaqalarning chekka hududlarda joylashganligi natijasida transport xarajatlari ko'payishi, mahsulot narxlarining o'rishi. Bu esa o'z navbatida bozorning torayishiga olib keladi. Transport va kommunikatsiya aloqalarining yomonligi chetda joylashgan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini qiyinlashtiradi;
- u yoki bu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnologik rivojlanish bosqichi (xomashyo resurslari, oraliq mahsulotlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar);
- mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari, rivojlanish tarixi va h.k.;

- ishlab chiqarish infratuzilmasi: aeroportlar, transport tarmoqlari, sanoat maydonlari, telekommunikatsiya tizimlari va h.k. bilan ta'minlanishi;

- ijtimoiy-madaniy omillar: shaharlashuv darajasi, aholining ma'lumoti, ilmiy markazlarning mavjudligi va h.k.

Mintaqaviy siyosatning o'rganish ob'ekti turli ko'rinishdagi hududiy notengliklar - aholining turmush darajasi va yashash sharoitidagi, ixtisotik va bandlikdagi, aholida hududlarning iqtisodiy o'sish sur'atlaridagi va ta'biy resurslar sharoitidagi farqlar bo'lib hisoblanadi.

Mintaqaviy siyosat hududlar darajasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadbirlar majmuasini anglatib, u mohiyatiga ko'ra hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishida namoyon bo'ladi.

Mintaqaviy siyosatning maqsadi - mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xalaqat beradigan, ijtimoiy munosimolarning paydo bo'lishiga xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosat ichki imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakat hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy se'ma taqsimotidagi hududiy farqlarni eng kam darajaga keltirish, markaziy hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirish, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilishi lozim.

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida mintaqaviy siyosatning quyidagi 2-xil usuli keng qo'llaniladi:

"Adolati" usul - ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning shunday turki, unga ko'ra mamlakat fuqarolari qaysi hududda yashashlaridan qat'iy nazar, ularning turmush darajasi deyarli bir xil sharoit va imkoniyatlarda bo'lishi ko'zda tutiladi. Masalan, iqtisodiy salohiyati katta, rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan AQSH, Kanada, Yaponiya va G'arbiy Evropa mamlakatlari mintaqaviy siyosatida "adolati" usul keng qo'llaniladi.

"Samarali" usul - umumdavlat manfaatlari yo'lida har bir mintaqaning mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan oqilona foydalanishga qaratilgan usuldur.

Ushbu usul G'arbiy Yevropa mamlakatlarida, shuningdek, O'zbekistonda ham keng qo'llanilmoqda.

10.2. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat bo'yicha xorijiy tajribalar

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mintaqaviy siyosat kapital qo'yilmalar qayta taqsimlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan quyidagi 3 yo'nalishda olib borilmoqda:

Birinchi yo'nalish - kam rivojlangan va sanoat taraqqiyoti past mintaqalarda infrazavliqa obektlarini turpo etish va ularning boshqa rayonlar bilan aloqalarini yaxshilashdan iborat. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat bevosita ishlab chiqarishga aralashmaydi, lekin tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishlari uchun iqtisodiy va huquqiy sharoitlarni yaratish davlatning birinchi darajali vazifasi hisoblanadi. Avtomobil va temir yo'llar, elektr tarmoqlari, gaz va suv quvurlari, aloqa tarmoq mavjudligi bunday hududlarda tadbirkorlikning rivojlanishiga katta yordam beradi. Hozirda mamlakatimizda qishloq aholi manzilgohlarini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta'minlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Ikkinchi yo'nalish - yuqori darajada rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan, yirik shaharlarga nisbatan cheklash amillarini qo'llash (ma'muriy yoki moliyaviy cheklashlar orqali amalga oshiriladi). Bunday mintaqalarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishga chek qo'yish orqali hududiy tafovutlar kuchayishining oldi olinadi. Mazkur usul dunyoning deyarli barcha taraqqiy etgan mamlakatlarida aglomeratsiya markazlariga nisbatan keng qo'llaniladi. O'zbekistonda yirik va katta shaharlarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishning oldini olish, kichik shaharlar, shahar perimetri va qishloq aholi manzilgohlarini rivojlantirish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Uchinchi yo'nalish - muammoni mintaqalarga sanoat korxonalarini joylashtirish maqsadida xorijiy va xususiy samoyularni jalb etishni rag'batlantirishdir. Mazkur yo'nalish iqtisodiyotning turli tarmoqlariga mansub

korxonalarini joylashtirishda davlat tomonidan muhim eʼtibor beriladigan anʼanaviy yoʻnalish hisoblanadi.

Xoʻjay adabiyotlarini oʻrganish shuni koʻrsatadiki, hududlarni rivojlantirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish boʻyicha turli mamlakatlarda xilma-xil yoʻnalishlar mavjudligiga qaramay, ular oʻrtasida tafovutlar kam, mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishdagi maqsadlari esa quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan:

- iqtisodiy qoloch mintaqalar rivojlanishini ragʻbatlantirish;

- markaziy hokimiyat vazifalarining katta qismini mahalliy davlat organlari zimmasiga yuklash;

- yirik shaharlarda anʼanaviy ishlab chiqarishni toʻplashini cheklash;

- yangi oʻrnatilgan hududlarda ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlantirishni ragʻbatlantirishdir.

Koʻplab mamlakatlarda mintaqaviy siyosat ikki imkoniyatlari va shart-sharoitlarida kelib chiqib, turli hududlar uchun turlicha qoʻllanilishi mumkin. Masalan, tugʻilishni kamaytirish siyosati nihoyatda qatʼiy yoʻlga qoʻyilgan Xitoyning zichlik koʻrsatkichlari ancha past boʻlgan Uygʻur-Syangan avtonom okrugi va Tibet uchun oʻlajada bolalar soni cheklanmagan.

Rivojlangan mamlakatlar orasida Yaponiyaning bu sohadaagi tajribasi alohida aʼhaliyatlarga ega. Anʼanaviy maqsadga yoʻnaltirilgan uzoq muddatli dasturlar ishlab amalga oshirilishi natijasida Yaponiya tarixan qisqa davr ichida dunyodagi eng taraqqiy etgan mamlakatlar safidan joy oldi.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning eng ommaviy usullaridan biri hududiy rivojlantirish jangʻarmalarini tashkil etish hisoblanadi.

1973 yilda ikki bor Evropa ittifoqi qoshida hududiy muvofiqlashtirish jangʻarmasi tashkil etilgan. Keyinchalik ayrim hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etish maqsadida davlatlar darajasida tashkil etilgan maxsus jangʻarmalar soni ortib bordi.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatda oʻziga xos mavqega ega boʻlgan jangʻarmalar:

Italiyada davlat subsidiyasi hisobiga faoliyat ko'rsatadigan va janubiy hududlar infratuzilmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan «Janub xaritasi» jang'armasi;

Bolgariyada ayrim hududlar rivojlanishini jadallashtirish davlat dasturini ta'minlash jang'armasi;

Vengriyada hududlar rivojlanishining markaziy jang'armasi.

Xorijiy mamlakatlar mintaqaviy iqtisodiy siyosatining muhim xususiyati ichki ma'muriy-hududiy birliklardan vakolatidan samarali foydalanish orqali namoyon bo'ladi, ya'ni, yirik ma'muriy-hududiy birliklar-guberniya, shtat, provintsiya emas, balki muayyan shahar va munisipalitetlar hududiy muvofiqlashtirish ma'konlari sifatida xizmat qiladi. Masalan:

➤ Frantsiyada kam rivojlangan Janubi-G'arb mintaqasining aglomeratsiyasi va 17 ta shahar; 9

➤ Ispaniyada 10 ta "rivojlanish markazlari" va 2 ta "xususni rag'batlantirish markazlari";

➤ Yaponiyada 10 ta "sanoat rivojlanishining alohida rayonlari", 6 ta "yangi sanoat shaharlari";

➤ Italiyada 12 ta "sanoatni rivojlantirish areallari" va 26 ta "industrializatsiya yadrolari";

➤ Germaniyada 300 ta "muhim aholi manzilgohlari" mintaqaviy iqtisodiy siyosat ob'ekti, ayni paytda uni amalga oshirish markazlari bo'lib xizmat qiladi.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda har bir mamlakat o'zining mavjud vaziyatidan kelib chiqadi. Xususan:

✓ Niderlandiyada aholi manzilgohlari qat'iy markaziy hukumat nazoratida amalga oshiriladi;

✓ Belgiyada shahar va qishloqlar rivojlanishini rejalashtirishda Marcus Qomanga amal qilinadi;

✓ Xitoyda oilada farzandlar soni rasmiy cheklangan bo'lsada, Uyg'ur-Byongan avtonom okrugi va Tibet uchun bu ta'liqqli emas;

✓ Yaponiyada mamlakat va mintaqalar bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan ushbu muddatli dasturlar amal qiladi. Uning mintaqaviy iqtisodiy siyosatida yer va tabiiy resurslarning cheklanganligi va mamlakat hududlari aholisining turmushi bo'yicha bir xil sharoit yaratish ustivor ahamiyatga ega.

Jahon mamlakatlarining ko'rib o'tilgan amaliyotidan kelib chiqib, O'zbekistonda ham o'ziga xos mintaqaviy siyosat yuritiladi.

10.3. Mamlakat mintaqaviy siyosatining asosiy yo'nalishlari.

Respublikamiz iqtisodiyotida bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan boshqa mamlakatlardagi singari "samarali" usulni qo'llash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, ko'plab foydalanilmayotgan zahiralari ishga tushirilmoqda, yangi korxonalar ushbu kommunikatsiyalar bilan yaxshi ta'minlangan kichik va o'rta shaharlarga joylashtirilmoqda; qishloq xo'jaligida tabiiy-iqlim sharoitiga mos ekinlar ekish joriy etilmoqda.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin, birinchi navbatda boy tabiiy-iqtisodiy salohiyatga ega hudud va shaharlarni rivojlantirish, mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotidagi tafovutlarni kamaytirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Qishloqda sanoatni, birinchi navbatda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan korxonalarini ishga tushirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma tizimini shakllantirish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Mintaqaviy siyosat hududlariga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi vaziyatni dinamik holda muvofiqlashtirish va barqarorlashtirishga harakat qilindi. Mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi quyidagilar:

- ◆ hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni yumshatish va qisqartirish;
- ◆ mahalliy tabiiy resurslardan foydalanish asosida mintaqaviy va milliy iqtisodiyotni rivojlantirish;

- ❖ mintaqalar yordamida mamlakatning eksport salohiyatini ko'tarish, iqtisodiy xavfliligini mustahkamlash;
- ❖ joylardagi ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish;
- ❖ shahar va qishloq aholi mas'uligohlarini rivojlantirish, urbanizatsiya hamda migratsiya jarayonlarini tartibga solish va boshqarish;
- ❖ ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri hududiy tashkil etish;
- ❖ aholi bandligini yaxshilash va h.k.

Yuquridagi strategik maqsadlarga to'liq yo'llar yordamida erishiladi. Buning uchun avvalambor, hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini mutloq ko'rinishda tenglashtirish g'oyasidan voz kechish talab qilinadi.

Mintaqaviy siyosat alohida hududlarni tanlab olish asosida amalga oshiriladi, natijada iqtisodiy landshaft qubbiylashadi, o'sish qutbi va markazlari vujudga keladi. Har xil oimil va sharoitlarni atroflicha tahlil qilish va rivojlanish imkoniyatlarini baholash orqali saralab olingan u yoki bu hudud iqtisodiyoti yuksalgundan so'ng navbat mamlakatning boshqa hududiga o'tadi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlan-dirishning beshita ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, iqtisodiyot taraqqiylari va hududlarga xortqiy investitsiyalarni jalb qilish, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, viloyat, tuman va shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik savdo zonalar samaradorligini oshirish, yangilarini tashkil etish borasida amalga oshirilayotgan ishlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda dunyoning 140 ga yaqin mamlakatida 3,5 mingdan ziyod EIZ mavjud. Ularning 400 tasi erkin savdo hududlari, 400 tasi ilmiy-ishlab chiqarish hududlari, 300 tasi ishlab chiqarish eksport hududlari, 100 tasi esa

maxsus hududlardan (offshore markazlar, rekreatsiya va turistik hududlardak) iborat.

Dunyodagi EIZlarda salqam 70 million kishi toʻladi. Ularning yillik oʻsish surʼatlarini 500 mlrd. dollardan ziyod.

"Erkin iqtisodiy zonalar" kategoriyasiga "erkin savdo zonasini", "maxsus iqtisodiy zona", "maxsus industrial zona" kabi 10 dan ziyod nomdagi maxsus iqtisodiy-ma'muriy hududlar kiritiladi.

Erkin iqtisodiy zona mavjud tushuncha 1973 yil 18-maydagi Kottu konvetsiyasida berilgan boʻlsa, birinchi erkin iqtisodiy zonalar 1934 yil AQShda tashkil etilgan. Ularning asosiy yoʻnalishi tashqi savdoni faollashtirish boʻlgan.

Buyuk Britaniya qoʻshma qiruvligida 1965 yilda qabul qilingan Moliyaviy qonun (Finance act) kompaniyalar faoliyati va soliq tizimini saqlamo maydonida takomillashuviga erin boʻldi, bu qonun qoidalar ayniqsa offshore zonalarining rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Xitoy Xalq Respublikasida 1979 yilning oʻrtalaridan "tashqi dunyoga oyna" sifatida erkin iqtisodiy zonalar tashkil etila boshlagan. Hozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasida tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalar dunyodagi eng sanarali EIZlar hisoblanadi.

Sobiq "itilinqodsh" respublikalaridan Moldova, Belarus, Ukraina, Qirgʻizistonda oʻlgan asrning 90-yillarida iqtisodiy zonalarini tashkil etilganida ularda bozor infratuzilmasi va munosabatlarning shakllanmaganligi oqibatida sarflangan mablagʻlar va moddiy resurslar samara bermadi va EIZlarning aksariyati oʻz faoliyatini toʻxtatdi.

Hozirgi kunda Oʻzbekistonda 10 ta mintaqasida 21 ta erkin iqtisodiy zona faoliyat yuritmoqda (15-judval).

EIZlardan 9 tasi sanoat, 7 tasi fermerchilik, 2 tasi qishloq xoʻjaligi, bittasi turizm, bittasi transport-logistika va yana bittasi sport arjomlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. EIZlarda 402 ta korxon, firma roʻyxatdan oʻlgan.

Oʻzbekistonda mintaqaviy iqtisodiy siyosat yurgizilishida texnoparklar tashkil etishga ham alohida eʼtibor qaratilmoqda. Mamlakatimizda bu borada Toshkent

shaharning Yashnabod va Olimazor tumanlarida innovatsion texnoparklar tashkil etish bo'yicha O'zbekiston Iqtisodiyot vazirligi tomonidan qaror hujjatni tayyorlandi. Unga ko'ra, Yashnabod tumanida materialshunoslik, elektron jihozlar va kontrollerlar, oziq-ovqat va biologik faol qo'shimchalalar hamda dori vositalari sohasida tadqiqotlar o'tkazish, kichik innovatsion ishlab chiqarish qavatlarini tashkil etishga mo'ljallangan innovatsion texnopark buyud etish rejalashtirilmoqda.

15-jadval

O'zbekistonda iqtisodiy amaliyoti

No	EIZ nomi	Tashkil etilgan vaqti
1.	Navoiy EIZ	01.11.2008 yil
2.	Angren EIZ	13.04.2012 yil
3.	Jizzat EIZ	18.03.2013 yil
4.	Urgut EIZ	26.10.2016 yil
5.	G'ijduvon EIZ	26.10.2016 yil
6.	Qo'qon EIZ	26.10.2016 yil
7.	Huzorasp EIZ	26.10.2016 yil
8.	Nulrus-farm EIZ	03.05.2017 yil
9.	Zomin-farm EIZ	03.05.2017 yil
10.	Kosonsoy-farm EIZ	03.05.2017 yil
11.	Sirdaryo-farm EIZ	03.05.2017 yil
12.	Boynun-farm EIZ	03.05.2017 yil
13.	Purkent-farm EIZ	03.05.2017 yil
14.	Bo'stonliq-farm EIZ	03.05.2017 yil
15.	«Sport» EIZ	5.03.2018 yil
16.	«Italiq ishlab chiqaruvchi» EIZ	6.04.2018 yil
17.	Sirdaryo EIZ	12.04.2018 yil
18.	Chorvoq EIZ	15.05.2018 yil
19.	«Duxoro-agro» EIZ	10.07.2018 yil

20.	"Ternis" EIZ.	18.09. 2018 yil
21.	"Andijon-farm" EIZ.	14.01. 2019 yil

Oʻzmetan tumanidagi innovatsion texnoparkda esa metallarni qayta ishlash, energiyani tejash texnologiyalari, muqobil energiya manbalari va elektron oʻtkazgichlar, robot texnikasi, mashinasozlik va elektronika sohasidagi tadqiqotlar olib boriladi.

Texnoparklar qurilishi va faoliyatini davlat byudjeti, innovatsion tadqiqotlar va mahsulotlar buyurtmachilari, chet el grantlari, investorlar va tijoriy banklarning imtiyozli kreditlari hisobidan moliyalashtiriladi.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosat olib borishning uchunchi yoʻnalishi kichik sanoat zonalarini barpo etish va ularga imtiyozlar berishdan iborat.

Mintaqalardagi boʻsh turgan yoki samarasiz ish yuritayotgan ishlab chiqarish binolaridan samarali foydalanish, yangi korxonalar tashkil etilishi tugʻbatlantirish maqsadida ular negirida kichik sanoat zonalarini (KSZ) tashkil etilmoqda. KSZ faoliyatini Vazirlar Mahkamasining 2014 yil 31 dekabrda 378-son qarori bilan tashqiqlangan "Kichik sanoat zonalarini barpo etish va ularning faoliyatini tashkil qilish tartibi toʻgʻrisidagi Nizom"ga muvofiq amalga oshiriladi. Unga koʻra, 10 gektar va undan koʻp boʻlmagan hududga ega sanoat zonalarini uchun – Qoraqalpogʻiston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari hududidagi kichik sanoat zonalarini boshqarish direktoriyalari, 10 gektardan kam hududga ega boʻlgan, hilda tuman (shahar) darajasida joylashgan sanoat zonalar uchun – tegishli tumanlar (shaharlar) hokimliklari hududida kichik sanoat zonalarini boshqarish yagona direktoriyalari tashkil etilishi belgilangan.

Mamlakatda bugungi kunda 96 ta kichik sanoat zonalar tashkil etilgan holda, ularda umumiy qiymati 535 milliard soʻmga teng 1021 kuyta amalga oshirildi. Yangi korxonalar ishga tushishi tufayli 9,6 mingdan ziyod ish oʻrni yaratildi.

Loyihalar doirasida ishki va tashqi bozorda saridorgir boʻlgan engil sanoat, kumyu, uzluq-ovqat mahsulotlari, elektr texnikasi buyumlari, zaruraviy qurilish materiallari, mebel va boshqa tayyor mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda. Bundan

tashqari, 248 loyihani amalga oshirish natijasida 11 ming yangi ish o'rnini yaratish rejalashtirilmoqda.

Toshkentda 3 ta kichik san'at zonasini faoliyat ko'rsatmoqda. Bunday tashqari, joriy yil 5 ta, 2018 yilda 2 ta zonalar tashkil etish rejalashtirilgan.

O'zbekiston Prezidenti 2017 yil 10-sentabrdagi 3194-sonli qaroriga muvofiq, Toshkent viloyatining boy tabiiy-iqlimiy, mineral-somushyo, ilmiy-texnik va mehnat salohiyatidan to'liq foydalanish, yangi raqobatchilik san'at korxonalarini hamda kichik xususiy korxonalar rivojini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, aholi daromadlarini oshirish maqsadida viloyat hududida 17 kichik san'at zonalari tashkil qilinmoqda.

Toshkent viloyati kichik san'at zonalarini

1. Bekobod shahar KSZ - «Bekobod yo'l san'ati korxonasi hududi»;
2. Bekobod tuman KSZ - mexanik-ta'mirlash korxonasi va sobiq garaj;
3. Ohangaron tuman KSZ - sobiq «O'zbekiston» kollektiv xo'jaligi inshooti;
4. Olmaliq shahar KSZ - sobiq UQKning ishlab chiqarish maydoni;
5. Yuqorichirchiq tuman KSZ - tuman shifoxonasining sobiq tag'iruv bo'limi binosi;
6. Yangiyo'l tuman KSZ - YAngiyo'l 2503-avtokolonanasi;
7. Angren shahar KSZ - sobiq «Rezinolamin» AJ qozonxanasini binosi;
8. Oqqo'rg'on tuman KSZ - «Oqqo'rg'on MTT»ning bo'sh binosi va inshooti;
9. O'rta-chirchiq tuman KSZ - «Toshkent temir-tashuv buyumlari zavodi» MCHJ binosi va inshooti;
10. Quyi-chirchiq tuman KSZ - «Do'stobod tajriba mexanika zavodi» MCHJ binosi va inshooti;
11. Chirchiq shahar KSZ - «Sovet» DUKning qat'iyat hujjatlanmagan ob'ekti;
12. «Chirchiqselmas» zavodi ishlab chiqarish hududining bir qismi;
13. Bo'ka tuman KSZ - «Bo'ka MTK»ning bo'sh binosi va inshooti;

14. Parkent tuman KSZ - bo'sh hino va «Parkent MTK» inshooti;
Bo'stonliq tuman KSZ - «G'azalini oyna AJ, shuningdek «O'zmetg'azmet»
Hilning hino va inshootlari;

15. Qibray tuman KSZ - sanatoriy-profilaktoriy qurilishi tugallanmagan binosi;

16. Parkent tuman KSZ - «Parkent MTK»ning bo'sh binosi va inshooti;

17. Chirchik tuman KSZ - «Qishloq xo'jalik mahsulot ta'minat bazasi DUK»ning
foydalanilmagan binolari va inshootlari.

KSZ hududida joylashgan ko'chmas davlat mulkidan foydalanish uchun
ijara to'lovining o'zi stavkasi belgilanadi, kichik sanoat zonalarini ishlatuvchilari ular
uchun belgilangan soliq imtiyozlariga ega bo'lishadi. Buning uchun prezident
topshirig'iga ko'ra O'zbekiston Rekonstruksiya va rivojlanish fondidan 30 million
dollar hajmida kredit liniyasini ochish rejalashtirilgan. Bu pullar import
mulkatlar va hushovchi qiymatlar sarfidga yo'naltiriladi.

uchinchi bo'lim

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlan-tirishning boshqa
nuqtalar yo'nalishi bo'yicha Markaziy strategiyasida makroiqtisodiy barqarorlikni
muntazamlash, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb
qilish, xususiylashtirishni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish,
viloyat, tuman va shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, erkin
iqtisodiy zonalar, transportlar va kichik sanoat zonalarini samaradorligini oshirish,
yangilarni tashkil etish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar muhim ahamiyat
kash etmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqaviy ajoyib va mintaqaviy iqtisodiy ajoyib natijalarining mazmun
mohiyatini yoriting.
2. Mintaqaviy iqtisodiy ajoyib bo'yicha xorijiy tajribalarni tahlil qiling.
3. Mintaqaviy ajoyibni amalga oshirish usullari va dasturlari bo'yicha xorij
tajribasi va O'zbekistonda taqqoslang.
4. O'zbekistonda ma'muriy-hududiy birliklar doirasida amalga oshirilayotgan
mintaqaviy iqtisodiy ajoyibni tahlil qiling.

11-bob. MINTAQAALAR MOLIYACI VA BYUDJETLARARO MUNOSABATLAR

11.1. Mintaqalarning moliyaviy mahlag'lar va ularning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi ahamiyati

Mintaqaviy moliya davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u turli darajadagi (viloyat, tuman, shahar) mahalliy byudjetlar, no-byudjet fondi, mintaqa ehtiyojini qondirish uchun sarflanadigan xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy vositalaridan iborat.

Hududiy moliya shohiga ijtimoiy-madaniy va kommunal-maishiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq tadbirlarni moliyalashtirish bilan shug'ullanadi.

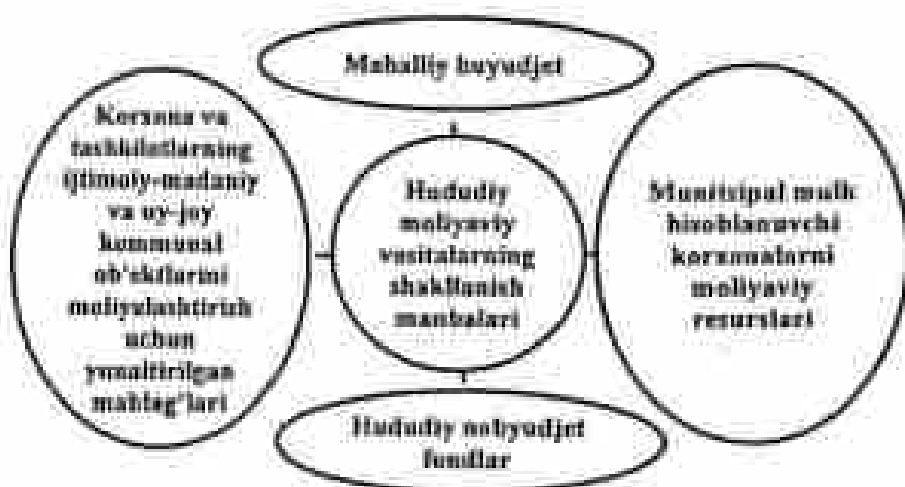
Hududiy moliya-hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jaxonida milliy daromadni taqsimlaydigan va qayta taqsimlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir.

Hududiy moliya asqal davlat o'zining ijtimoiy siyosatini faol amalga oshirmoqda. Mintaqaviy hokimiyat organlarining byudjetlari uchun ajratilgan vositalar asosida xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, kommunal xizmat sohaslarini moliyalashtirish amalga oshiriladi.

Mintaqalarning moliyaviy resurslari yordamida hukumat taraqqiyoti jihatida bo'lgan mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtiradi. Bunday tafavtlarni bartaraf etishda ma'muriy mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilib, ularni amalga oshirish uchun mahlag'lar ma'yan ma'muriy-hududiy birliklar byudjetlarining daromad manbalari haqida yuqori byudjetlarning ajratmalari hisobidan shakllantiriladi.

Hududiy moliyaviy vositalarning bir necha manbalari hisobidan shakllanadi. "Mahalliy byudjet – davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mahlag'lar jang'armasini etarichi bir qismi b o'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tuzatmalar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratilgan mahlag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi".

Mahalliy byudjetlar orqali mahalliy hududlarni ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan rivojlantirishni moliyaviy manzilar bilan ta'minlab beriladi. Mahalliy byudjetlar xarajatlarining keyingi - yillarda lidamroq o'sib borishi ularning davlat byudjetidagi salmog'ini ham oshib borishiga olib kelgan, bunga sabab asosan 1995 - yildan boshlab mahalliy byudjetlar tomonidan oldingi yillarda respublika byudjeti hisobidan moliyalashtirib kelingan kadrlar mutaxassislar tayyorlash, ya'ni o'rtacha mazaat o'quv yurtlari xarajalarini moliyalashtirishini berilishi davlat kapital qo'yilmalarining mahalliy byudjetlardagi hajmi ortib borishi hisobiga hamda 1994 - yildan davlatning aholini ijtimoiy himoya qilish xarajalarining keskin oshib borishi va xarajalarni moliyalashtirish asosan mahalliy byudjetlar tomonidan amalga oshirilishi ham mahalliy byudjetlar xarajalari salmog'ining oshishiga olib keldi.

17-rasm. Hududiy moliyaviy vositalarning shakllanish manbalari

Mahalliy byudjetlar orqali nafaq ta'limi, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport muassasalarni, mahalliy hokimiyat boshqaruv organlarini, kam ta'minlangan ulaharga beriladigan nafaqalar moliyalashtirish beriladi. Shu bilan birga mahalliy byudjetlar aholini ijtimoiy himoya qilish borisida davlatning olib borayotgan

siyosati joylardagi asosiy byranchi hisoblanadi. Aholini ijtimoiy himoya qilish xarajalarining deyarli 100 foizi mahalliy byudjetlar tomonidan moliyalashtiriladi. Byudjet subvensiyasi qonun hujjatlarida namunda keltirilgan tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladi.

Byudjet dotatsiyasi o'z daromadlari va byudjetini tartibga soluvchi boshqa mablag'lar yetishmagan taqdirda quyi byudjetning xarajalari bilan damonador o'rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladi.

Byudjet transferi yuqori byudjetdan quyi byudjetga yohud respublika byudjetidan rezident-yuridik shaxsaga yoki chet el davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag'.

11.2. Byudjetlararo munosabatlar.

O'zbekistonda o'tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni taqdim etuvchi muhim qismlardan biri-byudjet tizimini va uning muhim qismi bo'lmish byudjetlararo munosabatlarni isloh qilishdir. Iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi yutuqlar ko'p jihatdan byudjetlararo munosabatlarni tartibga solishning o'z maqsad mexanizmini yaratish, tarti darajadagi byudjetlar daromad va xarajalarini va uni qonuniy asosda birlashtirib, respublika va mahalliy byudjetlar o'rtasida alohida ijtimoiy va iqtisodiy vazifalar yuzasidan javobgarlikni belgilab qo'yish, har bir darajadagi byudjet tizimi zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish yuzasidan xarajat vakolatlarini aniqlab berish kabi chora-tadbirlarga bog'liqdir.

Davlat byudjeti – moliyaviy tizimning asosiy va markaziy bo'g'ini hisoblanadi. U o'zida pul daromadlari va xarajalarini majmualashtiradi. Byudjet o'zida asosiy moliyalash kategoriyalarini, y'ni soliqlar tushuntlar, yig'imlar hamda davlat xarajalarini aks ettirib ular harakati orqali resurslarni shakllanishiga va xarajalarni amalga oshirishga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti tuzilishi:

Davlat byudjeti:

- Respublika byudjetini;
- Quruqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni o'z

ichiga oladi.

Davlat byudjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari jamlanadi.

Davlat maqsadli byudjetdan tashqari jamg'armalari – Davlat byudjeti tarkibida jamlantiriladigan jamg'armalar bo'lib, ularning har biri uchun mablag'lar manfulari, har bir mablag' uchun mablag' tashishi normalari va shartlari, shuningdek shu mablag'lardan foydalanilishi mumkin bo'lgan maqsadlar qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

2018 yil yakunigacha bo'lgan davrda O'zbekistonda 5 ta davlat maqsadli jamg'armalar (Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi, Davlat mulk qo'mitasining maxsus hisob raqami, Ta'lim va sog'likni saqlash muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihatlash bo'yicha byudjetdan tashqari jamg'arma) faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi umumiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risidagi PQ-4036-son qaroriga asosan bunday jamg'armalar soni kamaytirilib, tugatilayotgan davlat maqsadli jamg'armalari va Respublika yo'l jamg'armasiga tashadigan majburiy qaratmalar summasini 2019 yil 1 yanvardan keyin to'liq miqdorda Penaya jamg'armasiga o'tkazish amaliyoti joriy etildi²⁹.

Davlatning markazlashtirilgan pul mablag'lari fufdi – davlat byudjeti modelini hisoblanadi. Uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashning asosiy vositasi hisoblanadi. Davlat byudjetida markazlashtirilgan pul mablag'larini tarmoqlar iqtisodiyotini, ijtimoiy-madaniy tadbirlarni, boshqaruv organlarining xarajatlarini, aholini ijtimoiy himoyalash

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi umumiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risidagi PQ-4036-son qarori "Xalq so'zi", 2018 yil 28 dekabr.

xarajalarini, mudofaa xarajalarini moliyalashtirishga yo'naltirib, ular orqali davlatning ma'muriy hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini belgilaydi va tartibga soladi.

Byudjet mablag'lari byudjet tashkilotlari tomonidan mutlaq ravishda byudjet ijrosi jarayonida belgilangan tartibda ularga kiritilgan o'zgartirishlarni hisobga olgan holda tasdiqlangan xarajalar smetasi doirasida amalga oshiriladi. Bunda xarajalarning 1 va 2 guruhlari birinchi navbatda mablag' bilan ta'minlanadi.

Xarajalarning 3 guruhli byudjet tashkilotlari tomonidan Respublika investitsiya dasturida joriy moliya yili uchun belgilangan limitlar doirasida mablag' bilan ta'minlanadi.

«Boshqa xarajalar» 4 guruhli bo'yicha mablag'lar belgilangan limitlar doirasida quyidagi navbatga rioya qilingan holda sarflanadi:

- ovqatlanish;
- dori-darmon;
- kommunal xizmatlar;
- benzin va boshqa turdagi YAMM, boshqa xarajalar.

Byudjet xarajalarining muhim tamoyilli himoyalanganlik hisoblanadi. Bu tamoyil byudjet xarajalarining ma'lum moddalar ularning inflyatsiya saljisida ko'payishini hisobga olgan holda to'liq xajmda moliyalashtirishni ko'zda tutadi. Byudjet xarajalarining himoyalangan moddalarga ish haqi, nafqa, stipendiya, davlat nafqalari va aholiga boshqa to'lovlar, ovqatlanish uchun xarajalar, dori-darmon va bog'lovchi vositalar, yurushoq anjomlar va uskunalar sotib olish, xo'jalik xarajalarining ma'lum qismi va boshqa turlari kiradi.

Byudjet xarajalari hududlarni qamrab olishi yoki moliyalashtiriladigan tashkilotlarning kimga bo'yurishiga ko'ra respublika va mahalliy byudjet xarajalariga ajratiladi.

Byudjet xarajalarini amalga oshirishga byudjetdan moliyalashtirish yordamida erishiladi. Byudjetdan moliyalashtirish deganda, byudjetda ko'zda

fulilgan tadbirlarni o'qitish uchun korxonalar, tashkilotlar va muassasalariga pul mahlag'ini berish haqini hisoblash.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Byudjeti Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetini hamda respublikaga bo'yamuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Viloyatning byudjeti viloyat byudjetini, viloyatga bo'yamuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Tumanlarga bo'linadigan shaharning byudjeti shahar byudjetini va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Tumanga bo'yamuvchi shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tumon byudjetini va tumon bo'yamuvchidagi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi hamda shunga muvofiq shakllanadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar mahalliy davlat hokimiyati organlarining ma'naviyati va manfaatdorligini kuchaytirish, ularning daromadlar bo'yicha vakolatlari va sarajlari bo'yicha majburiyatlarini oshirishga zamin hozirlamoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi umumiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet ma'lumotlari to'g'risidagi PQ-4086-son qaroriga asosan mahalliy byudjetlar daromad bazasini kengaytirildi»²⁷.

Ushbu qarorga ko'ra 2019 yil 1 yanvardan boshlab quyidagi daromadlar:

➤ jamiyiy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq, jamiyiy shaxslardan olinadigan yer solig'i, jamiyiy shaxslarning mol-mulkini ijaraga berishdan olgan daromadlaridan olinadigan soliq, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun qat'iy belgilangan soliq, shtat resurslaridan foydalanganlik uchun soliq (elektr

²⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi umumiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet ma'lumotlari to'g'risidagi PQ-4086-son qarori. "Xalq so'zi", 2018 yil 28 dekabr.

stantiyalaridan tashqari), yagona yer solig'i, ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish huquqi va ayrim turdagi xizmatlarni ko'rsatish uchun yig'imlar, korxonadan tashqaridagi daromadlar, shuningdek, ayrim tovarlar qabul qilish materiallari bo'yicha yer qo'riqdan foydalanganlik uchun soliq tushuvlari, qonunchiliklarning uyat turlari uchun jaimlar tumanlar va shaharlar byudjetlariga;

➤ Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlar viloyat byudjetlari va Toshkent shahri shahar byudjeti bilan tumanlar va shaharlar byudjetlari o'rtasida taqsimlagan holda yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq, yagona soliq to'lovidan ajratmalar, alkogol mahsulotlari, pivo, benzol, dizel yoqitg'isi va gazning chakana realizatsiyasiga aksiz solig'i Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga o'tkazilishi nazarda tutilgan. Shuningdek, qo'shilgan qiymat solig'i tushumlarining bir qismi, jiamoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i (mol-mulkni ijraga berishdan olingan daromadlar bundan mustasno), yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i (O'zbekiston Respublikasida doimiy muassasa orqali faoliyat yuritayotgan O'zbekiston Respublikasi nonresidenti tomonidan to'lanadigan, shuningdek, nonresidentning daromadlaridan to'lov mansabida ushlab qolinadigan bundan mustasno) O'zbekiston Respublikasi respublika byudjeti bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlar viloyat byudjetlari va Toshkent shahri shahar byudjeti o'rtasida taqsimlanishi;

➤ byudjet tashkilotlarini moliyalashtirishni tegishli tartibga muvofiq O'zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga o'tkazish; O'zbekiston Respublikasi respublika byudjeti bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shahri shahar byudjetlari o'rtasida taqsimlanadigan soliqlardan mahalliy byudjetlarga ajratmalar 50 foizdan kam bo'lgan taqdirda, ushbu soliqlar bo'yicha daromadlarning prognozdan oshirib bajarilishidan hosil bo'lgan mablag'larning 50 foizi mahalliy byudjetlarga qaytarilishi belgilan qo'yilgan.

➤ Qoraqalpogʻiston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri mahalliy byudjetlarining daromadlari va xarajatlari hajmlarini taqqiqlash boʻyicha qarorlar qabul qilishda Qoraqalpogʻiston Respublikasi Joʻqorgʻi Kengasi, viloyatlar va Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashlariga xarajatlarning tashmayotgan summasini shohida tumanlar va shaharlar byudjetlarini tashmaytirishda shakllanadigan ortiqcha daromadlarni Qoraqalpogʻiston Respublikasining respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shaharining shahar byudjeti bilan tumanlar va shaharlar byudjetlari oʻrtasida qayta taqsimlash hisobidan qoplash;

➤ qoʻshilgan qiymat soligʻi (import qilinadigan tovarlarga qoʻshilgan qiymat soligʻi bundan mustasno), jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soligʻi (mol-mulkni ijaraga berishdan olgan daromadlaridan olinadigan soliq bundan mustasno), yuridik shaxslardan olinadigan foyda soligʻining bir qismini tegishli hududlarda qalayotgan daromadlar doirasida yoʻqaltirish;

➤ daromadlar prognozining oshirib bajarilgan mahlagʻlardan bir qismini hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish uchun tegishli tumanlar va shaharlar byudjetlariga oʻtkazish boʻyicha vakolatlar berilishi nazarda tutilgan.

11.3. Mahalliy byudjet, uning tashmaylari va xarajatlari.

Oʻzbekiston Respublikasida mahalliy byudjetlarni tashmay etish va boshqarish Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Oʻzbekiston Respublikasi "Byudjet tizimi toʻgʻrisida"gi Qonuni, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 (iyunda) PF-3075-sonli «Mahalliy byudjetlarni shakllantirishda juylandagi davlat hokimiyat organlarining vakolatlarini kengaytirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi Farmoni, Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 29 (iyunda) 445-sonli «Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish tashmaylarini aniqlash ishlarini tashmay etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrdaagi «Oʻzbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy

ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari haqida 2020-2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risidagi PQ-4086-sun qanuri va boshqa me'yoriy hujjatlar bilan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi "Byudjet tizimi to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasida "Mahalliy byudjetlar" to'g'risida ta'lim uchun berilgan. Unga ko'ra "Mahalliy byudjet – Davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mahlag'ari jamg'armasini tashkil etuvchi bir qismi bo'lib, unda davomiylik manbalari va ulardan tashqari mablag'lar, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mahlag'lar suri yo'naltirishlari va mablag'lar nazarda tutiladi" deb ta'kidlangan.

Mahalliy byudjetlar – mahalliy hokimiyat idoralaridagi ushbu moliyaviy borsida, Soliq kodeksi, Byudjet tizimi to'g'risidagi qonun, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi bilan mahalliy hokimiyat idoralariga berilgan byudjet va mablag'lar ularga o'z byudjetlarini tuzish, ko'rib chiqish, tasdiqlash va ijro etish, tanarrufidagi korxonalarni idora etish va ulardan davomiylik olish imkoniyatini yaratadi.

Mahalliy byudjetlarning iqtisodiy moliyati ularning sharoitida namoyan bo'ladi. Mahalliy byudjetlar quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- mahalliy hokimiyat idoralari faolligining moliyaviy ta'minotiga xizmat qiluvchi pul fondlarini shakllantirish;
- markaz fondlarni soliq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasida taqsimlash va ulardan foydalanish;
- mahalliy hokimiyat idoralariga tobe bo'lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning moliyaviy - xo'jalik faolligini ushundan nazorat olib borish.

Mahalliy hokimiyat organlariga davlat ijtimoiy ta'minot dasturini amalga oshirish uchun bo'yicha muhim vazifa yuklatilgan. Aholining ijtimoiy ta'minotiga doir muhim tadbirlarni amalga oshirish uchun mahalliy byudjetlar hisobidan amalga oshiriladi. Ijtimoiy rivojlanish borsidagi davlat dasturini amalga oshirish katta hajmdagi moliyaviy va moddiy resurslarni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi unlar davlat bo'lganligi sababli mahalliy byudjetlar umuman mustaqil hisoblanmaydi. Ularga hir qator ebskiyliklar qo'yilgan.

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti himda mahalliy byudjetlar baland daromad va sarqatlarga ega bo'lishi kerak. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar taqchilligiga yo'l qo'yilmaydi;

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarini qabul qilish va ijro etishda quyidagilarga yo'l qo'yilmaydi:

a) qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan manbalar hisobiga jamg'armalarni tashkil qilish;

b) mablag' jalb qilishni amalga oshirish (yuqori byudjetlardan byudjet stavdolari olish bundan mustasno);

v) byudjetdan ajratiladigan tasdiqlangan mablag'dan ortiqroq mablag' sarflash (shu qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno);

g) byudjet mablag'larini hisobiga boshqa shaxslar to'lovlariga mulkiyaviy kabitlar va kafilliklar berish;

d) yuridik va jismoniy shaxslarga byudjet stavdolari berishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasining mahalliy byudjetlarida bu'zi hollarda mablag' etishmasligi kuzatiladi. Bu quyidagilar bilan izohlanadi:

- yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan byudjetga to'lanadigan solliqlar, to'lovlar va yig'imlar to'liq amalga oshirilmaydi va tushumlar buqarqor emas;

- mamlakat hududlarining tabiiyoti turlicha va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida tengsizlik mavjud;

- tabiiy oblatlar (qurg'oqchilik, say toshqini va hozhqalar), shu jumladan, ulardan kelgan zararlar ham mahalliy byudjet zimmasiga tushadi.

O'zbekiston Respublikasi «Byudjet tizimi to'g'risidagi qonuniga muvofiq mahalliy byudjetlar taqchilligi davlat byudjetidan olingan dotatsiyalar va subventsiyalar hisobiga tashiga solinadi.

Mahalliy byudjet davlat byudjetining tarkibiy qismi bo'lishi bilan birga mahalliy hokimiyat hududida joylashgan xo'jalik sub'ektlarining va aholining daromadlariga base bog'liq. Odatda mahalliy byudjet davlat byudjetining ajratmalar qismi bo'lsada, u o'ziga xos mustaqillika ega. Barcha mahalliy byudjetlarning

daromad va xarajat qismlari mustaqil va shu bilan birga o'zaro bir-biriga bog'liq kategoriyalar hisoblanadi, ulardan har biri o'ziga xos amaliyatlarga ega. Daromadlar mahalliy hokimiyat organlari faoliyatining moliyaviy bazasi bo'lib, xarajalar esa hududiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Davlat tomonidan mahalliy byudjetlarning mustaqil bo'lishishini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash va daromadlar manbalarining hududi shakllanish tamoyillaridan kelib chiqib, ularning daromadlari umumdavlat va mahalliy soliqlar hisobiga shakllanadi.

Mahalliy byudjet daromadlarining shakllanish mexanizmi quyidagicha:

- mahalliy soliqlar;
- umumdavlat soliqlaridan ajratmalar;
- mahalliy byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi tafavutni qoplashga byudjet dotatsiyasi;
- mahalliy byudjetda ko'zda tutilgan maqsadli xarajatlarni amalga oshirish subventsiya.

Mahalliy byudjetlarning daromadlar qismini tahlil qiladigan bo'lsak, ayni vaqtda Soliq kodeksiga muvofiq mahalliy byudjetlarga quyidagi soliqlar to'lig'icha:

- ✓ mol-mulk solig'i;
- ✓ yer solig'i;
- ✓ obodlashtirish va jismoniy infrastrukturani rivojlantirish solig'i;
- ✓ jismoniy shaxslardan transport vositalariga bema'n, dizel yoqilg'ini va gaz ishtirokchilik uchun olinadigan soliq;
- ✓ ayrim turidagi tovarlar bilan savdo qilish huquqi uchun yig'im;
- ✓ ta'dbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olinganlik uchun yig'im kiradi.

Umumdavlat pul mahlig'larini byudjet kuzatari o'rtasida taqsimlanishining asosini hududiy birliklarni davlat tomonidan moliyaviy, qo'llab-quvvatlashi va ular daromadlarini hududiy manbalar hisobidan shakllanishi tamoyillari tashkil etadi. Lekin tamoyillardan kelib chiqqan holda, mahalliy byudjetlarning

daromadlari o'z daromadlari va boshqa manbalar hisobidagi daromadlardan shakllanadi. Mahalliy hokimiyatlar faoliyati, ularga tegishli hududlarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish rejalarini ishlab chiqish va amalga oshirishdan iborat. Aholi yashash sharoitini yaxshilash, turar joy va kommunal xizmatlar bilan bog'liq xarajalar hamda ijtimoiy sohani rivojlantirish mahalliy byudjetlar xarajalarining asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Byudjetlararo munosabatlarni tashkil etish va boshqarish tizimida mahalliy byudjetlar rivoj qilishi lozim bo'lgan muayyan cheklanishlar muhim ahamiyatga ega.

asos xulosalar

Mintaqlarning moliyaviy maqomlari yonida hukumat taraqqiyoti turlicha bo'lgan mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtiradi. Bunday talavatlarni bartaraf etishda maxsus mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilib, ularni amalga oshirish uchun mahalliy muayyan ma'muriy-hududiy birliklar byudjetlarining daromad manbalari hamda yuqori byudjetlarning ajratmalari hisobidan shakllantiriladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqaviy moliyasi davlat moliya tizimidagi o'rnini aniqlab bering.
2. Mahalliy byudjet va sotbyudjet fondlarni shakllanish manbalarini Toshkent shahri misolida tushuntirib bering.
3. Byudjet subsidiyasi, byudjet dotatsiyasi, byudjet modali tushunchalari mazmun, mohiyatini mahalliy byudjetlar misolida asoslab bering.
4. Mahalliy byudjet, uning tushumlari va xarajalarini asoslab bering.

12-haj. MINTAQALARNI IJTIMOY-IQTISODIY IVOJLANISHINI TARTIBGA SOLISH

12.1. Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tartibga solishning maqsadi va vazifalari.

Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti davlatning mintaqaviy siyosati va hududiy boshqaruv organlari faoliyati orqali tartibga solinadi.

Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalarining «pionerlari» S.Dennison va A. Lesh hisoblanadi. Ular rivojlanishni tartibga solishda o'zaro tubdan farq qiluvchi ikkita konseptual yondashuvga asos solishgan. S.Dennisonni afsoh qayta quruvchilarga kritika mumkin, A.Leshni esa, yuqorida qayd etib o'tilganidek «adaptorlar»ga. S.Dennison urushdan oldingi Buyuk Britaniya uchun jiddiy muammo bo'lgan depressiv hududlarni tartibga solishni ko'rib chiqqan. U asosiy o'zborini asosiy investitsiyalari geografiyasiga bevosita usullar yordamida ta'sir etishga qaratgan. Bu usullar samarasiz yangi kapital qo'yilishlarini joylashtirish uchun markazlashgan nazariyani o'rnatish bilan bog'liq bo'lgan. Xalqaro amaliyotda keng qo'llanilgan va jiddiy natijalarga erishgan "Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish" nazariyalari mamlakatimiz amaliyotida keng qo'llanilmog'ida. Davlat bu borada milliy va mahalliy dasturlar orqali hududlar taraqqiyotiga faol aralashmoqda.

Hududlar rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- hududda bandlikning bir birligi ta'g'iri keladigan mehnat unumdorligi;
- mehnatning fond qaytishi va ta'minlanganligi;
- asosiy fondlar rentabiligi (yulpi daromad va YafHM bo'yicha);
- solishtirma investitsiyalar (tovar ishlab chiqarish va xizmatlar birligiga);
- o'rnatilgan ish haqi; hudud aholi sonidagi bandlik hissasi;
- YafHMdagi soliq va soliqsiz ustunalar hissasi (soliq yuk);

- mahalliy byudjet daromadlarining respublika byudjetidan ajratmalarini hissasi;

- bir yashovchi hisobida mahalliy byudjetning o'z daromadlari va boshqalar.

Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tartibga solishning maqsadlariga quyidagilar kiradi:

- hududiy siyosatning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratish;

- hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan qat'iy nazar, yagona minimal ijtimoiy standartlar va teng ijtimoiy himoyani ta'minlash, fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlash;

- hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tenglashtirish;

- atrof-muhit ifloslanishini ta'minlash hamda uning ifloslanishi oqibatlarini yo'qotish, hududlarni kompleks ekologik himoya qilish;

- o'z ta muhim strategik ahamiyatga ega hududlarni ustavor rivojlantirish;

- hududlarning tabiiy - iqlim xususiyatlaridan to'liq foydalanish;

- o'zini-o'zi boshqarish kafolatlanishini ta'minlash.

Mintaqalar ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish o'z mohiyatiga ko'ra davlat tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadbirlarni nazarda tutadi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustavor yo'nalishi bo'yicha Harakalar strategiyasi doirasida o'tgan 2018 yilda "Faol tashkilotlik, innovatsion g'oyalari va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili" deb nom berib, Davlat dasturi doirasida 21 trillion so'm va 1 milliard dollarga teng 76 mingga loyiha amalga oshirildi. 2018 yilda 14 ta davlatlararo raqamli tashkilotlar amalga oshirildi va 52 milliard dollarlik 1 mingga 80 ta loyiha bo'yicha kelishuvlarga erishildi. Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Isroil va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard dollarni tashkil etdi.

Hugungi kunda yurtimizda, chat si investitsiyalari hisobidan qiymati 23 milliard dollarlik 456 ta loyiha amalga oshirilmoqda. 2019 yilda barcha manbalar

hisobidan qariyb 138 trilyon so'mlik yoki 2018 yilga nisbatan 16 foiz ko'p investitsiyalarni o'zlashtirish mo'ljallanmoqda. Bu borada to'g'ridan-to'g'ri zarfijiy investitsiyalar miqdori joriy yilga nisbatan qariyb 1,5 barobar oshirilib, 4,2 milliard dollarga etkaziladi. Natijada 142 ta zarfijiy korxonalar ishga tushiriladi¹⁹.

12.1. Mintaqalarni boshqarishning nazariy va uslubiy asoslari.

Ochiq iqtisodiyotga o'tish va islohotlarni yomda chuqurlashtirish sharoitida hududlarning bir tekisda rivojlanishini ta'minlash boshqaruv tizimining mashg'ul samarali yo'lga qo'yilganligiga va hayotiy muammolarni hal etish uchun o'z vaqtida qabul qilingan qarorlarning to'g'riligiga bog'liqdir.

Mintaqalarni boshqarish – hududlar taraqqiyotiga ta'ir ko'rsatadigan tashqi va ichki omillarni o'z vaqtida aniqlab, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini muvozanatli va barqaror sur'atlarda olib borish va tizimli usullar orqali boshqarishni yo'lga qo'yishdan iborat.

Boshqaruv tizimiga kiruvchi (respublika, viloyat, tuman va shaharlardagi) biron hokimiyatining barcha bo'g'inlarida faoliyat olib borayotgan rahbar kadrlarning bugungi kundagi mahorati, o'z vaqtida va tekkor qarorlarni qabul qilish darajasi, muammoli vaziyatlarni boshqaralardan ko'ra tez ilg'ay olishi, pragmatiklik qobiliyatining mavjudligi davlat va uning hududlarini bir butun holda rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham joylarda rahbar lavozimlarida faoliyat olib borayotgan kadrlarni har tomonlama mukammal qilib tayyorlab, ularning mustaqil ravishda o'z kasb mahoratlarini rivojlantirib borishlarini ta'minlash, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni tizimli ravishda bartaraf etish bo'yicha samarali boshqaruv usulbarining amomaviy holatlarini ularga etkazish tadbirlari yo'lga qo'yilgan. Hozirgi paytda hududlarni samarali boshqarish muammolini hal etish bo'yicha ikkita keng tarqalgan qarashlar mavjud.

Birinchidan, hududlarning samarali boshqarilayotganligiga iqtisodiy rivojlanish yoki iqtisodiy faoliyatning miqdoriy ko'rsatkichlarini taqqoslash orqali

¹⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnamasi. 2018 yil 28 dekabr.

«Hududiy siyosat» atamasi keng tarqalgan bo'lsa-da hali uning yagona ta'rif mavjud emas. Bu o'rinda undan «hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish» atamasiga sinonim sifatida foydalanamiz, chunki xuddi shunday mazmun g'arb adabiyotlarida «hududiy siyosat» atamasiga beriladi. Turli mualliflar «hududiy siyosatga» turlicha ta'rif berishadi. M.V.Stepanov tahriri ostidagi o'quv qo'llanmada aytilishicha, «hududiy siyosat – davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismi. U o'z ichiga ham markaziy (respublika), ham mahalliy hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladigan hamda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish jarayonlarini tartibga solishga qaratilgan turli hil qonunchilik, ma'muriy va iqtisodiy tadbirlar majmuasini oladi».

Hudud iqtisodiyoti va ijtimoiy soha obektlarini rivojlantirishda davlatning to'g'ridan-to'g'ri ishtiroki manzilli tartibga solish yo'llaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bunga misol tariqasida mamlakatda investitsion loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishni keltirish mumkin. Hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy iqtisodiy mexanizimi budjet tizimi hisoblanadi. Byudjetlar qonuniy aktlar asosida qabul qilinadi va ishlatiladi.

Hududiy rivojlanishning makroiqtisodiy vositalari davlatning soliq, kredit, investitsiya, narx, ijtimoiy va boshqa siyosatning hududlar bo'yicha differentsiatsiyalashgan parametrlari sifatida namoyon bo'ladi. SHunday qilib, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismidir.

Xalqaro amaliyotda keng qo'llanilgan va ijobiy natijalarga erishgan «Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish» nazariyalari mamlakatimiz amaliyotida keng qo'llanilmoqda.

Maqsadli hududiy dasturlarning amalga oshirilishi natijasida bugungi kunda Toshkent shahrida (2000 yil bilan taqqoslaganda 4,3 marta), Qoraqalpog'iston Respublikasida (3,5 marta), Jizzax (3,9 marta), Samarqand (3,8 marta), Namangan (3,5 marta), Andijon (3,3 marta), Surxondaryo (3,3 marta) viloyatlarida YAHM ning ixchil o'sish sur'atlari ta'minlandi. Shuningdek, kuzatilayotgan davr uchun YAHM ning o'rtacha yillik o'sish sur'ati Toshkent shahrida 109,6 foiz,

Qoraqalpog'iston Respublikasida 108,2 foiz, Jizzax viloyatida 109,0 foiz, Samarqand viloyatida 108,7 foiz, Namangan viloyatida 108,1 foiz, Andijon viloyatida 107,9 foiz, Surxondaryo viloyatida 107,8 foizni tashkil qildi.

2001-2016 yillarda YaHM ning nisbatan kichik o'rtacha yillik o'sish sur'ati o'rtacha respublika darajasi (107,3 %) bilan taqqoslaganda Navoiy (104,5 %), Farg'ona (105,8 %) va Toshkent (106,5 %) viloyatlarida kuzatildi. O'zbekiston hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va iqtisodiy o'sish sur'atlaridagi notengliklar bir qator ob'ektiv sabablar – bozor islohotlarining dastlabki davridagi hududiy rivojlanish darajasi, hududning investitsion jozibadorligi, iqtisodiy-geografik rivojlanishi, infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi, innovatsion salohiyati va boshqa ko'pgina omillar bilan izohlanadi.

acha xulosalar

Boshqaruv tizimiga kiruvchi (respublika, viloyat, tuman va shaharlardagi) ijro hokimiyatining barcha bo'g'inlarida faoliyat olib borayotgan rahbar kadrlarning bugungi kundagi mahorati, o'z vaqtida va tezkor qarorlarni qabul qilish darajasi, muammoli vaziyatlarni boshqalardan ko'ra tez ilg'ay olishi, pragmatiklik qobiliyatining mavjudligi davlat va uning hududlarini bir butun holda rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqalarni tartibga solish va boshqarishning nazariy va uslubiy asoslarini jadval tizida ifodalang.

Maqsad	Usullar	Kutilayotgan natija
Mintaqalarni tartibga solish	1. 2. 3.	1. 2. 3.
usullari	—	—
Mintaqalarni boshqarish	1. 2.	1. 2.

uzalari	—	—
---------	---	---

2. Hududlar rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlarini keltiring.

3. Tanlab olingan mintaqa misolida quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlang.

№	Ko'rsatkichlar nomi	Ko'rsatkichlar
1.	Hudud maydonining respublika ko'rsatkichidagi ulishi	
2.	Hudud aholisining respublika ko'rsatkichidagi ulishi	
3.	Hududagi bandlikning bir-birligining mehnat umumdorligi	
4.	Mehnatning fond qaytini va ta'minlanganligi	
5.	Asosiy fondlar rentabiligi	
6.	Solixsifreza investitsiyalar	
7.	O'rtacha ish haqi	
8.	Hudud aholi sonidagi bandlik hisssasi	
9.	YaHMdagi soliq ustamalar hisssasi	
10.	YaHMdagi soliqsiz ustamalar hisssasi	
11.	Mahalliy byudjet daromadlarining respublika byudjetidagi a'jratmalari hisssasi	
12.	Bir yashovchi hisshida mahalliy byudjetning o'z daromadlari	

4. O'zbekistonda mintaqalar rivojlanishini tarixga solishning amaldagi holatini tavsiflang.

13 bob. MINTAQALAR TARAQQIYOTINI PROGNOZLASH VA IJTIMOIY-IQTISODIY RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

13.1. Mintaqalarni rivojlantirish strategiyalari.

Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilish va prognozlash mintaqaviy rivojlanishni boshqarish bo'yicha tayanch maqta hisoblanadi. Asosli prognoz orqali mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadi belgilanadi, dasturiy chora-tadbirlari va mintaqaviy xo'jalik majmuasini rivojlantirishdagi ustuvorliklar aniqlab beriladi.

Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilish-iqtisodiyot va ijtimoiy soha holatini, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning mintaqaviy majmuasini rivojlantirish yo'nalishi va uning tarkibiy tuzilishini aniqlaydigan tarkibiy qismini oldindan ko'rishdir. Prognoz hisob-kitoblar natijalari davlat organlari tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsad va vazifalarini belgilash, hukumat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini, cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish usullarini ishlab chiqarish va sotish uchun foydalaniladi. Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish prognozining tarkibiga jamiyat alohida tomonlari kelajagini aks ettiradigan xususiy prognozlar to'plami va mintaqa iqtisodiyoti hamda ijtimoiy soha rivojlanishini umumlashgan shaklda aks ettiradigan kompleks iqtisodiy tahlil kiradi.

Xususiy prognozlarda quyidagilar bahólinadi:

- mintaqadagi demografik vaziyat;
- tabiiy mahitning holati, jumladan, tabiiy qazilmalar, yer, suv va o'rmon resurslari zahiralari;
- ilmiy-texnika yutuqlarining kelajakdagi holati va ularni ishlab chiqarishga joriy etish imkoniyati;
- asosiy ishlab chiqarish omillari (kapital, mehnat, investitsiyalar);
- aholining tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabining miqdori va dinamikasi;

– aholining tovar va xizmatlarning alohida turlariga bo'lgan to'lovga qobil talabi;

– xalq xo'jaligi alohida tarmoqlarini, hududlar va boshqa ijtimoiy foydali faoliyat sohalarining rivojlanish sur'atlari.

Kompleks iqtisodiy prognozda mintaqe iqtisodiyotining bir butun tuzilma sifatida rivojlanish istiqboli aks ettiriladi. Kompleks prognozni ishlab chiqish ilmiy asoslarga tayunib, ular mintaqaviy xo'jalik majmualarining amal qilishi va rivojlanishini tugishli izohlaydi. Vaqtinchalik gorizontal bo'yicha mintaqalar iqtisodiy rivojlanishining kompleks prognozlarini uch xil turga ajratish mumkin: uzoq, o'rtta va qisqa muddatli.

Uzoq muddatli prognoz o'n yillik davrga besh yilda bir marta ishlab chiqiladi. U uzoq muddatli istiqbolda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konseptsiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. O'tkazilayotgan iqtisodiy siyosatning qabul qilinuvchanligini ta'minlash maqsadida uzoq muddatli prognoz ma'lumotlari mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o'rtta muddatli prognozlarini, konseptsiya va dasturlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o'rtta muddatli prognoz ma'lumotlari har yillik tuzatishlar bilan uch yildan besh yilgacha bo'lgan muddatlarga ishlab chiqiladi. U o'rtta muddatli istiqbol doirasida iqtisodiyotni rivojlantirish konseptsiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Uzoq va o'rtta muddatli prognoz hisob-kitoblari ma'lumotlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konseptsiyalari bilan umumiy tuzatish maqsadida ochiq matnunda chop ettiriladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning qisqa muddatli prognozi har yili ishlab chiqiladi va davlat byudjeti loyihasini tuzishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Respublika hukumati ko'nda tutilgan vazifalarni amalga oshirish uchun zarur deb hisoblaydigan qonun loyihalarini taqdim qiladi. Kompleks prognozning ishchi vositalari sifatida iqtisodiyot va ijtimoiy soha rivojlanishida o'tmishda vujudga kelgan jarayonlarning kelajakka ekstrapolyatsiyasi, milliy hisobchilik tizimi ma'lumotlari asosida iqtisodiy hisob-kitoblar, tarmoqlararo balaning

yengilangan modelini, iqtisodiyot real sektoriga investitsiyalar va kapital dinamikasi modelini o'z ichiga olgan makrotarkibiy modellar tizimidan foydalaniladi. Bu model hali tugallangan ko'rinishga ega emas va faqat eksperimental prognoz hisob-kitoblari uchun qo'llaniladi. Iqtisodiy ob'ektlarni prognoz qilishga prinsip jihatidan farqlanadigan ikki hil yondoshuv mavjud:

Genetik yondoshuv – ob'ekt rivojlanishi tarixi oldidan tahlil qilishga asoslanadi, rivojlanish xususiyatlarini belgilaydigan asosiy omillarni qayd etadi. Shu asosda kelajakda prognoz qilinayotgan ob'ekt holatiga nisbatan xulosalar qilinadi. Ushbu yondoshuv ko'p darajada kechayotgan jarayonlarning "hegona kuzatuvchilari"ga xosdir. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning maqsadli tuzilishi mazkur yondoshuvda alohida rol o'ynamaydi. N.D.Kondratyevning "uzun to'lqinlar" nazariyasi mazkur yondoshuvga yaqqol misol bo'la oladi.

Teleologik yondoshuv (grekcha telos - maqsad so'zidan olingan) – iqtisodiyotda kechayotgan jarayonlarning faol ishtirokchilariga ko'proq xos. U mazkur ob'ekt rivojlanishining maqsadli tuzilishi va qo'yilgan vazifalarga uning yaqinlashish darajasiga asoslanadi. Iqtisodiyotni prognozlashga ushbu yondoshuvning tarafdori va namoyandasi S.G.Strumilin hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashning metodologik va uslubiy muammolari davlat prognozlarni ishlab chiqishni topshirayotgan tashkilotlarning alohida huquqlari hisoblanadi. Xususan, yig'ma iqtisodiy prognoz O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan ishlab chiqiladi. Aynan u prognozlarni ishlab chiqish usulini va uslubiyatiga javobgardir.

Mintaqani kompleks iqtisodiy prognozlashni ishlab chiqish ikkita maqsadni ko'zlaydi:

Birinchidan, u mintaqa hokimiyatiga iqtisodiy va ijtimoiy siyosat sohasida qarorlar qabul qilish uchun ma'lumotlarni taqdim qilishi kerak.

Ikkinchidan, uning ko'rsatkichlari mintaqa byudjeti loyihasi ko'rsatkichlarini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Davlat prognozlashi O'zbekiston Respublikasi Ijroiya hokimiyati tegishli organlari tomonidan taqdim qilingan ma'lumotlarga tayanadi. Ma'lumotlarni

taqdim qilish bo'yicha asosiy organ Davlat statistika qo'mitasi hisoblanib, u o'zining mintaqaviy organlari tarmog'i orqali birlamchi ma'lumotlarni to'playdi, ularni umumlashtiradi va nazman chop etadi. Boshqa vazirlik va idoralar ularni yuritish sohalari bo'yicha xabarotlarni taqdim qilish ustidan javobgar bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimi iqtisodiy hisob-kitoblarni olib borishning yig'ma va umumlashtiruvchi vositasi hisoblanadi. Milliy hisoblarning mintaqaviy tizimi, eng avval, moliyaviy resurslar oqimlari shaklida iqtisodiy jarayonlarni bir butun ko'rib chiqishni ta'minlaydi. Bu esa asosan, bazar turidagi iqtisodiyotda kochayotgan jarayonlarning mazmunini yoritadi. U takror ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida tarmoqlar, sohalar va institutsional birliklarni umumlashtiradigan ko'rsatkichlarni aniqlash va ko'rsatkichlarni o'zaro bog'lash imkoniyatini beradi. Takror ishlab chiqarishning har bir bosqichiga muvofiq hisob yoki ularning gurahi nima keladi. Bu esa ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar miqdorining hamda ishlab chiqarishdan to'foidalanihgacha takror ishlab chiqarish sikli orqali qo'shilgan qiymat harakatini kuzatish imkonini beradi. Milliy hisoblar tizimi yig'ma jadvallari majmui makroiqtisodiy hisob-kitoblarni olib borishda ham, prognoz alohida bo'limlarini yagona bir butungacha umumlashtirish jarayonida ham qo'llanilishi mumkin.

Mintaqani rivojlantirishning strategik rejasini – bu boshqaruvchilik hujjati bo'lib, mintaqani rivojlantirish bo'yicha faoliyat turli jihatlarini o'zaro bog'liq tavsirlashdan iborat. Bunday hujjatning tayyorlanishi quyidagilarni ko'zda tutadi:

- mintaqani rivojlantirish maqsadlarining qo'yilishi;
- qo'yilgan maqsadlarga erishish yo'llarining belgilanishi;
- potensial imkoniyatlarni tahlil qilish bo'lib, ularning natijalari muvaffaqiyat qozonish imkonini beradi;
- tanlangan yo'nalishlar bo'yicha harakatlarni tashkil qilish usullarini ishlab chiqarish;
- resurslardan foydalanish oqilona usullarini saylash.

Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning strategik rejasini bu inklativ hujjat bo'lib, u mintaqar hokimiyatiga va mintaqaviy jamoatlariga birgalikda

harakatlantirish imkoniyatini beradi. Bu—mutlaqo mahalliy hokimiyatninggina emas, balki ko'p darajada mintaqaviy rivojlanish jarayoni barcha sub'ektlarining ham, jumladan, siyosiy jarayon ishtirokchilari va iqtisodiy sheriklarning ham hujjatidir. Bu mintaqa hokimiyatidan tadbirkorlar va mintaqa aholisiga yuqoridan yo'naltirilgan buyruq emas, balki iqtisodiy faoliyat barcha sub'ektlari ishtirokida ishlab chiqilgan mo'ljaldir. Bunday reja mavjud muammolarni hal qilish bo'yicha barcha sub'ektlarning tortilgan va kelishilgan harakatlarini ko'zda tutadi. U sheriklik munosabatlari yo'lga qo'yish vositasini, mintaqa hayotining barcha sohalarida samarali strategik harakatlarni aniqlash va amalga oshirish mexanizmini o'zida mujassamlashtiradi.

Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategik rejasining asosiy tavsiflariga quyidagilar kiradi:

– mintaqaviy iqtisodiyotning kuchli va kuchsiz tomonlarini ajratish, eng avvalo, fuqarolar hayoti uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratishga qaratilgan mintaqaning raqobatdagi ustunliklarini shakllantirish, rivojlantirish, kuchaytirishga unish;

– tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar, investorlar, ishchilardagi rivojlanishni ko'rishga asoslangan qarorlarni amalga oshirishda ularga yordam bergun hechda ma'muriyat va aholini yo'naltiradigan qat'iyat va tamoyillar;

– barcha mintaqaviy kuchlarning sheriklik o'zaro aloqalari. Mintaqani rivojlantirish strategik rejasining tarkibiy qismi unga ilova qilinayotgan ko'zda tutilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha hokimiyat harakatlarning rejasini bo'lib qolishi kerak. Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategik rejasini ishlab chiqish bosqichlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) mintaqaviy rivojlanish resurs asosining tahlilini o'tkazishni ko'zda tutadigan mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining erishilgan darajasi va xususiyatlarini baholash;

2) mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirish konseptiyasini ishlab chiqish, mintaqalardagi aloqalar va o'zaro bog'liqliklar yangi tizimiga mintaqaviy mu'jallarni moslashtirish maqsadida uni modernizatsiyalash strategiyalarini ishlab chiqish;

3) mintaqaning iqtisodiy rivojlanish yo'nalishlarini tanlash va asoslash.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining asosiy tarkibiy qismi quyidagilar bo'lishi kerak:

– maqsadga yo'naltirilgan tarkibiy, ilmiy-tecnika va investitsiya siyosatini olib borish;

– iqtisodiyotni isloh qilishdagi ijtimoiy muammolarni hal qilish;

– iqtisodiyot real sektori ishlabarmonlik faolligini rag'batlantirish.

13.2. Hududiy rivojlanish strategiyalari.

Hududlarning rivojlanishini tizimli boshqarishini loyihalashtirishda rivojlanish jarayoni modelining tuzulmasini aniqlab olish lozim bo'ladi. Ushbu jarayonni oldindan prognoz qilishning iloji bo'lmaganligi uchun ham modelni turli xil vaziyatlarda tezda moslasha oladigan tuzilma va parametrlar bilan loyihalashtirish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha aytganda, modelda ishtirok etadigan tuzilma va parametrlar jarayonning o'zgarishiga qarab tezda moslashuvchan, zaruriy paytlarda ularning o'zi ham o'zgarib oladigan darajada bo'lishi muhimdir. Buning uchun hududlar rivojlanishining har bir davrida tanlangan modelning parametrlari o'zgaruvchilarning kirish va chiqishi bilan baholanishi zarur. Ma'lumki, hududiy tizim bir qancha elementlardan tashkil topadi va ular o'rtasidagi bog'liqlik darajasi ham yuqori hisoblanadi, shuningdek, elementlar o'rtasida nefunktsional bog'liqlik mavjud bo'ladi, aynan ushbu aloqalar ham ularni bir butun tarzda rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Hududlarning rivojlantirish strategiyasining maqsadi davlatning mintaqaviy siyosatiga tayangan holda hududiy rivojlanishning yo'nalishini tanlash va uni asoslash hisoblanadi. Umuman konsepsiyani ishlab chiqish ma'lum bir kelajak (davr) uchun hudud rivojlanishining muqobil strategiyasini o'rganish demakdir.

Hududning rivojlanish strategiyasini amalga oshirish quyidagi minimum vazifalarni hal etishni talab etadi:

– strategiyani amalga oshirishni ta'minlaydigan boshqaruv tuzulmasini yaratish;

– hududning rivojlanishini boshqarish reglamentini ishlab chiqish;

- strategik rejalashtirishning muvaffaqiyatli amalga oshishiga imkoniyat yaratadigan tizimning tarkibiy elementlarini yaratish;

strategik rejalashtirishning amalga oshishini kuzatish (monitoringni olib borish) va qo'shimcha o'zgarishlarni kiritib borish.

16-jadval

Hududni rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish bosqichlari.

Strategiyani amalga oshirish bosqichi	Natijalar
Strategik shartiyatga molik bo'lgan faoliyat yo'nalishlari uchun resurslarni sifatarbar etish.	Strategik rejalashtirishni amalga oshirish uchun byudjetni tahlil qilish va resurslarni ajratish. Muhim va maqsadli kompleks dasturlarni tanlash va ularni moliyalashtirishni rejalashtirish. Hududda joylashgan tarmoqlarni buyurtmalar berish, rag'batlantirish va soliqlar orqali tarbiha olish. Milliy iqtisodiyot darajasida hududning raqobatbardoshligini ta'minlash. Qo'yilgan maqsaddan kelib chiqib, hududning boshqaruv rivojlanishini ta'minlash. Strategik boshqaruvda qo'yilgan maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan hududning aholisi va mehnat resurslarini rag'batlantirish, ularni qiziqirish. Strategik maqsadni amalga oshirish uchun ish haqi va boshqa turdagi daromadlarni muvofiqlashtirish.
Hukumat organlarining amaliy hamkorligini ta'minlash amorida boshqaruv sistemasini yaratish.	Yuqori boshqaruv organining hududiy, shahar va rayon darajasida ko'ra oladigan strategiyasini shakllantirish. Davlat va o'z-o'zini boshqara oladigan darajada majburiyat etilgan hududlarni boshqarishning yangi tuzilmasini joriy etish. Hududning raqobatbardoshligini namoyon etadigan (kuchli tomonlari va imkoniyatlarini) ijobiy qadriyatlarini yuzga chiqarish. Strategik maqsadni amalga oshirishni ta'minlash uchun aniq va puxta kadrlar siyosatini yuritish, liqyerlarni saralab olish va komandanl shakllantirish. Boshqaruvning barcha darajasida (yuqori, o'rta va quyi bo'g'inda) korporativ madaniyatni shakllantirish. Boshqaruv sistemasining tashqi va ichki muhit o'zgarishlariga moslabuvi.
Qo'yilgan maqsod va tamoyillar asosida strategik natijaga	Hududiy yangi mahsulotning darajasi o'sishi. Korxonalar va tashkilotlar foyda normalasining oshishi va tannarxaning pasayishi.

erishish.	Mehnat unumdorligining o'lishi. Ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar sifatining oshishi. Hududda sog'lom investitsion muhitning shakllanishi. Kichik biznesning yanada rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan sog'lom muhitning yaratilishi. Hudud aholisi turmush darajasining oshishi.
-----------	---

Yuqoridagi jadval hududning rivojlanish strategiyasi – bu hududiy tizimning samarali rivojlanish yo'nalishini ta'minlaydigan, hududiy yirik muammoslarni hal etishga qaratilgan hamda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtiradigan konseptual tizimning tartibi ekanidan dalilnat beradi. Shuning uchun ham hududning rivojlanishini strategik boshqarishni strategik rejalashtirishni amalga oshiruvchi, strategik g'oyaning shakllanishi va uning amalga oshirishini tahlil qiluvchi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozini ishlab chiquvchi jarayon sifatida talqin etish to'g'ri bo'ladi. Umumtan olganda, hudud rivojlanishini strategik boshqarish jarayoni murakkab va ko'p qirrali hisoblanadi.

Strategiyalarni amalga oshirishning asosiy mexanizmlari quyidagilardan tashkil topadi:

- mintaqalarning harqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish qonuniy-huquqiy jihatidan ta'minlanganligi;

- hududiy rivojlanishning yagona siyosatini amalga oshirishni ta'minlovchi tashkiliy tuzimlarni shakllantirish, shuningdek mintaqalarning majmua rivojlanishini muvofiqlashtirish va tartibga solish maqsadida markaz yoki agentliklar tashkil etish;

- mintaqalarning tabiiy resurs salohiyatini inobatga olgan holda maqsadli dasturlar, yirik investitsiya loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda samarali kelishuv mexanizmini shakllantirish;

- byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish, suv rivojlangan hududlarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishning moliyaviy mexanizmlarini ishlab chiqish;

- iqtisodiyot tarmoqlarini hududiy tashkil etish va joylashtirish borasidagi ilmiy - tadqiqot va joyiha ishlarini kengaytirish;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar, aholi punktlarining ilmiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini, hududlar resurslaridan foydalanish holatini, mintaqalar majmuasi rivojlanishidagi muammolar va farqlanishlarni o'z vaqtida aniqlash maqsadida axborot mexanizmini kuchaytirish va toshqalar.

Mintaqalarning jahon va davlat miqyosida iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash va barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishi tarmoq va hududlarining innovatsion yo'nalishi hamda ularning dasturlariga asoslanadi. Hududlarning barqaror iqtisodiy rivojlanishining sharti aynan, innovatsion salohiyatning rivojlanishi hamda iqtisodiy omillardan oqilona foydalanishga bog'liq.

13.3. Hududlarni innovatsion strategiyasini aniqlash va uni amalga oshirish yo'nalishlari. Hududlar innovatsion strategiyasining nazariy asoslari.

Innovatsiya – bu bozor talabidan kelib chiqqan holda jarayonlar va mahsulotlarning sifati o'zish samaradorligini ta'minlash uchun joriy etilgan yangilikdir. Inson intellektual faolliyati, uning fantastiyasi, ijodiy jarayoni, kashfiyotlari, ixtirolari va ratsionalizatorligining yakuniy natijasi hisoblanadi.

Yangi iste'molchilik xususiyatlari yoki ishlab chiqarish tizimlarining samaradorligini sifati oshirish orqali hozirga mahsulot (tovarlar va xizmatlar)ni etkazib berish – innovatsiyaga misol bo'la oladi.

Innovatsiya – foydalanish uchun kiritilgan yangi yoki sezilarli darajada yaxshilangan mahsulot (tovar, xizmat) yoki jarayon, sotuvlarning yangicha ushbi yoki ish amaliyotidagi, ish o'rinlarini tashkil etishdagi va tashqi aloqalarni o'rnatishdagi yangi tashkiliy uslub hisoblanadi.

"Innovatsiya" atamasi lotincha "novatio": so'zidan olingan bo'lib, "yangilanish" (yoki "o'zgarish"), "in" qo'shimchasi esa lotincha "yo'nalishida" deb tarjima qilinadi, agar huni yaklit "Innovatio" ko'rinishida tarjima qilsak – "o'zgarishlar yo'nalishida" deb isolanadi. Innovation tashunchasi birinchi bo'lib XIX-asrning ilmiy tadqiqotlarida paydo bo'ldi.

"Innovatsiya" tushunchasi o'zining yangi hayotini "innovation kombinatsiyalar"ni tahlil qilish, iqtisodiy tizimlarning rivojlanishidagi o'zgarishlar natijasida XX-asrning boshida avstriyalik va Amerikalik iqtisodchi Y. Shumpeterning ilmiy ishlariida boshlagan. Shumpeter 1900-yillarda iqtisodda ushbu termini ilmiy qo'llashga kirigan dastlabki olimlardan edi.

Innovatsiyaga har qanday turdagi yangilik sifatida emas, balki mavjud tizimning samaradorligini joriy ravishda oshiradigan omil sifatida qarashimiz lozim. Keng tarqalgan yangilik fikrlashlarga qaramadan innovatsiyalar kashfiyotlardan farq qiladi.

Innovatsiyalarning ilmiy kashfiyotlar va ixtirolardan farqi

filo-fan – bu ma'lum mablag'larni bilimlar va g'oyalarga aylantirish.

Innovatsiyalar – bu bilimlar va g'oyalarni mablag'larga aylantirishdir.

Ixtiro – bu yangi konsepsiyani yaratish demak.

Innovatsiya – bu ixtironing amaliy ahamiyatini ajratib ko'rsatish va uni muvaffaqiyatli sotiladigan mahsulotga aylantirish.

Rivojlanayotgan davlatlarning barchasida hududlarning notekis rivojlanayotganligini, aholi turmush tarzining keskin farqlanishini kuzatish mumkin. Ushbu holat mamlakatimiz uchun ijobiy ahamiyat kash etadi. Bu o'z a'irinda, mamlakatimiz rahbari tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning nechog'li to'g'ri va aniq olib borilayotganligidan dalolat beradi.

Jamiyatda zamonaviy ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tub o'zgarishlarning qiyinligi, turli-tamanligi, riskiyatlarning mavjudligi, ularning yangiligi va doimiy harakatta bo'lishi bozor transformatsiyasi sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion salohiyatidan maksimal foydalanishni taqozo etadi.

D.I.Kukurinning fikriga ko'ra "innovation salohiyat" tushunchasi "innovation faoliyatining konseptual akslantiruvchi fenomeniga" aylantirib ulgurgan. Innovation salohiyat tushunchasi, uning mohiyatini talqin qilishdan oldin, avvalo, "innovatika", "innovatsiya", "innovation faoliyat" tushunchalarini tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Respublikamiz uchun innovatsiyani tadqiq qilishning ikki turdagi nazariy yo'nalishi mavjuddir. Nazariy tadqiqotning birinchi yo'nalishi – bu innovatsiyaning o'z holicha rivojlanishi, ya'ni yaratilgan g'oyadan uni tatbiq etilishgacha bo'lgan harakat jarayoni. Innovatsion jarayonning yuzaga kelishi, hayotda o'z ta'dig'ini topib tatbiq etilishi omillarning muvakkil bo'lgan o'zaro ta'siri natijasida amalga oshadi.

Ikkinchi yo'nalish – innovatsion menejment doirasida amalga oshadigan jarayon. Aynan ushbu nazariya “innovatika” nomini oldi va o'z navbatida bir qancha mustaqil yo'nalishlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Jumladan:

- yangiliklarning shakllanishi, yangiliklarning tarqalishi; insonlarning yangilikka moslashishi;
- yangiliklarning insonlarning ehtiyojlariga aylanishi;
- innovatsion qarorlarning yaratilishi va boshqalar.

Bizning fikrimizcha, innovatsiyaning ikkinchi nazariy tadqiqotlar yo'nalishi bo'lmish “innovatika”ga ilmiy jihatdan yangiliklarning amalga oshishi, innovatsion jarayonlar rivojlanishining qonuniyati, innovatsion jarayonlarning bosqichi, innovatsion salohiyat va innovatsion infrastruktura kabi tushunchalarni kengirgan holda majmuaviy talqin etish o'rini bo'ldi.

Innovatikani va innovatsion jarayonlarni nazariy jihatlarini I.Shumpeter, N.D.Kondratev, G.Mensch va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

N.D.Kondratev o'z tadqiqotlarida maosiy e'tiborni iqtisodiy rivojlanish davrlari, ularning davomiyligi va ularning rivojlanish shaharlari sifatida innovatsiyalarni misol qilib keltiradi. N.D.Kondratevning ushbu g'oyasi avstriya maktabi namoyandasi I.Shumpeterning ilmiy tadqiqotlari rivojiga maosiy turtki bo'lib xizmat qilgan. Bugungi kunda I.Shumpeter innovatsiya, innovatsion jarayonlar kabi tushunchalarni iste'molga kiritgan yirik olim sifatida e'tirof etiladi. Uning 1939 yilda chiqargan “Iqtisodiy davrlar” deb nomlangan asarida innovatsion jarayonlarning nazariy asoslari, yaratilgan yangiliklarning (innovatsiya) texnologik jarayon haqida boshqaruvga samarali ta'sir ko'rsatishi, iqtisodiy muammlar

ishlatilishining yangicha kombinatsiyasi natijasida ishlab chiqarish hajmi o'sishining vujudga kelishi kabi masalalar qamrab olingan.

Qiyosiy tahlillarni davom ettirib, boshqa bir etakchi olimning tadqiqotlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, nemis olimi G.Mersch o'z asarlarida iqtisodiy o'sish darajasi va davriyligi o'rtasida vujudga keladigan fundamental va innovatsion tadqiqotlar o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini keltiradi. Uning ta'kidlashicha, "yaratilgan yangilik va intinlar natijasida yangi korxonalarining vujudga kelishi, bu esa o'z navbatida, iqtisodiy rivojlanish holati va davrlariga ta'sir ko'rsatishiga olib keladi. Yaratilgan yangi tovar (xizmat) dastlabida unga bo'lgan talab hajmidan ortqada qoladi, bu esa ishlab chiqarish hajmining yuqori sur'atda o'sishiga olib keladi" deb ta'kidlaydi.

K.Friman, D.Klarik, L.Suete o'z tadqiqotlarida esa texnologik tizim, texnologik va sotsial innovatsiyalar o'rtasidagi o'zaro aloqalar xususiyatlari kabi tushuncha va qarashlarni ilgari surgunlar. Ularning nazdicha, iqtisodiy o'sish sur'ati texnologik tizimning shakllanishi, rivojlanishi va eskirishiga bog'liq. Diffuziya yoki innovatsiyalarning yoyilishi texnologik tizim muammosining rivojlanishi orqali namoyon bo'ladi. Yangiliklar diffuziyasining sur'ati bitor munosabatlari mexanizmiga bog'liq, shuning uchun ham yangiliklar diffuziyasi o'ziga xos shart va rag'batlantirishni talab etadi, deb ta'kidlaydilar. Bundan ko'rinadiki, biror davlatda yangicha bo'lgan texnologik tizimning vujudga kelishi davlatlarning o'zaro rivojlanishini yuzaga keltiradi. Umuman "innovatsiya" so'zi yangiliklarning yaratilishi, noan'anaviy bo'lgan jarayonlarning paydo bo'lishi, tashkil etishi va boshqaruv samaradorligi oshishiga olib keladigan o'zgarish usul, vositalarning paydo bo'lishini anglatadi. Bu so'z bizning atamashunosligimizda ingliz tilidan kiritib kelgan "innovation" so'zidan olingan bo'lib, baynalminal so'z sifatida e'tibor etiladi.

Bugungi kunda iqtisodiy adabiyotlarda olimlarimiz innovatsiyaga turlicha ta'riflarni, talqinlarni, qarashlarni, muqolalarni, fikr-mulohazalarni bildirib kelmoqdalar.

Bir guruh olimlar (A.N.Folomeev, G.Ya.Kliperman) innovatsiyani yangi mahsulotlar, texnologiyalar hamda xizmatlarni yaratishga qaratilgan va ma'lum bir imkoniyatlarga ega bo'lgan ijodiy mehnat mahsuli deb qarashadi. Boshqa mualliflar (P.F.Druk'er, A.I.Murav'ev, N.I.Lapin) esa, innovatsiyani biznesni rivojlantirish uchun yo'naltirilgan murakkab tizim sifatida qarash lozimligini uqitishadi.

Yana bir guruh olimlar (A.Xarman, R.Djonia) innovatsiya otida ishlab chiqarish jarayoniga yangi yoki mavjud bo'lgan eskisining takomillashgan variantini tatbiq etishni tushimadilar.

Olimlar tomonidan innovatsiyaga berilgan ta'rif va qarashlar qisman bo'lib, ammo innovatsion jarayonga berilgan batafsil ma'lumotlar sifatida qayd etishimizga asos bo'lmaydi. Innovatsiyani tahlil etishning muhim asosiy bosqichi sifatida taniqlashning bir qator tab alomatlarini o'rganish talab etiladi.

"Innovatsiya" dinamik va statistik jihatdan yaratilgan yangilik va ilm-fan yutuq'ining oxirgi bosqichigacha borishini ta'minlashga qaratilgan va buning natijasida ma'lum bir iqtisodiy samarani yuzaga keltiradigan jarayon hisoblanadi. Shuni nazarda tutish lozimki, innovatsiyani joriy etish natijasida tez firsatda iqtisodiy samaraga erishish mumkin emas, chunki innovatsiyani joriy etish bosqichida uning kapital sig'imi yuqori va uni ekspluatatsiya qilish davomida esa kapital tejamlorligi yuqori bo'ladi.

Innovatsiya innovatsion jarayonning mahsuli sifatida uni hadadly bozorlarda "ishlab chiqaruvchi" va "iste'molchi" o'rni ko'rish tahlilni anchagina osonlashtiradi. Buning uchun "Innovatsion salohiyat" kategoriyani va hadadlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga baho berishda undan keng foydalanish ilmiy-metodik jihatdan to'g'ri bo'ladi. Innovatsion salohiyat kategoriyasini batafsil talqin qilish uchun quyidagi asosiy qarashlarni keltiramiz:

1. Innovatsion salohiyat bu ilmiy, intellektual, ijodiy va ilmiy-texnikariy bilimlarning yig'indisi;

2. Innovatsion salohiyatga innovatsion faoliyatni amalga oshirishni ta'minlovchi mavjud resurslar sifatida qarash;

2. Innovatsion salohiyat-innovatsiyani amalga oshirishda resurslardan umumiy foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladigan yalpi imkoniyatlar;

4. Innovatsion potensialning integrallashgan ko'rinishi-resurslarning joriy qiymati va unday foydalanish imkoniyati;

5. Innovatsion potensialni innovatsion faoliyatni amalga oshirishga qodir bo'lgan iqtisodiy sub'ektning tayyorgarligi va qobiliyati sifatida ko'rib.

Ko'pgina mintaqashunos olimlar hududning rivojlanishini ikkiga bo'lib ya'ni, birinchidan-innovatsion rivojlanishga o'tish uchun hududda mavjud bo'lgan barcha shartli va imkoniyatlar; ikkinchisi, innovatsion faoliyatni faollashtirishga qodir bo'lgan iqtisodiy sub'ektlarning mavjud bo'lgan qobiliyatlari yo'nalishida o'rganishni tavsiya etadilar.

Hududlarni innovatsion rivojlanishining asosini mavjud resurslardan samarali foydalanish natijasida ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning miqdoriy va sifat jihatidan o'zgarishi tashkil etadi. Natijaviy ko'rsatkichlarning ta'minlanishi passiv yoki aktiv usullarda amalga oshirish mumkin. Passiv usulda davlat tomonidan berilgan imtiyozlardan foydalanish, davlat va biznes o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlik, hisqoqiy baza, soliqliq imtiyozlari hamda infrastrukturaning rivojlanganligi bilan belgilanadi. Aktiv usulda esa natijaviy ko'rsatkichlarni ta'minlash uchun hududda mavjud bo'lgan rag'batlantiruvchi funktsiyaga asosiy urg'u beriladi.

Innovatsion salohiyat zahirida, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimning hudud sub'ektlarining mavjud yoki yangi vujudga kelayotgan ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan yangi holatga o'ta o'tish salohiyatini tushunish zaror bo'ladi.

Hududiy iqtisodiy siyosat mazmun jihatidan hududning innovatsion salohiyatiga bog'liq bo'lib, u o'z navbatida, hududning kelgusidagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini oldindan belgilab beradi. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchta maqsadga asoslanishi mumkin:

- ishlab chiqarish emillari (o'sishning ekstensiv turi);
- investitsiyalar (rivojlanish o'rta darajasi, o'sishning ekstensiv-iqtisodiy turi);

– innovatsiyalar (oliy daraja, iqtisodiy oʻsishning intensiv turi).

Har bir hudud bir vaqtning oʻzida ushbu rivojlanishning uch manbasidan foydalanadi, bir vaqtning oʻzida, qoida tariqasida ulardan biri ustuvor hisoblanishi sababli, hududlarni iqtisodiy oʻsish darajasi va sifati boʻyicha taxminlash imkoniyatini beradi.

Global raqobat rivojlanishining zamonaviy sharoitlarida ijro bokinmatining ustuvor yoʻnalishlari va harakatlari iqtisodiyotni jadal va barqaror rivojlantirishning innovatsion rivojlanishiga, ilmiy salohiyatning mavjud shahardagi innovatsion faoliyatini faollashtirishga qaratilgan boʻlishi lozim. Hozirda respublikamizda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasida bir qancha kompleks va uzoq muddatga moʻljallangan tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Hududning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatiga baho berishda hududda mavjud boʻlgan iqtisodiy resurslar, hududning intellektual salohiyati va ushbu salohiyatdan amalda nechogʻlik darajada foydalanayotganligi, hududning resurs salohiyatidan texnik va texnologik jihatdan foydalanish imkoniyatlari hamda mavjud resurslarning koʻlamidan kelib chiqib investitsion dasturlarning ishlab chiqilishi va boshqa bir qancha omillarning inobatga olinishi mosiy oʻrin tutadi.

Hududning resurs salohiyati tahlil va prognoz modeli – bu hududiy tizimning samarali rivojlanish yoʻnalishini taʼminlaydigan, hududiy yirik muammoshlaril hul etishga qaratilgan hamda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirilgan konseptual tizimning tartibi hisoblanadi. Shuning uchun ham hududlar rivojlanishini konseptual boshqarish asoslarini quyidagi bosqichlardan tarkib topishi, shuningcha, maqsadga muvofiq hisoblanadi (17-jadval).

17-jadval

Hudud rivojlanishini konseptual boshqarish asoslari

№	Bosqichlar	Mabiyati
1	Maqsad va vazifalar	Maqsad – hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini samarali taʼminlash. Vazifalari: – hududning resurs salohiyatidan samarali foydalanish;

		<ul style="list-style-type: none"> - hududni rivojlantirish dasturlarini huquqiy jihatdan ta'minlash; - hududning iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmasini tarkibiy jihatdan o'zgartirish; - respublika va mahalliy byudjetdan sarflanayotgan mablag'larni optimallashtirish; - iqtisodiy va ekologik xavfsizlikni ta'minlash; - Aholini ijtimoiy himoyalash darajasini oshirish va b.q.
2	Tashqi va ichki muhitni tahlil qilish	<p>Baholash:</p> <p>1. Tashqi muhitning iqtisodiy komponenti:</p> <ul style="list-style-type: none"> - YaIM, YaMD va YaHM qiymati; - inflyatsiya sur'ati va darajasi; - ishsizlik darajasi; - folx stavkasi; - mehnat umumdorligi; - soliq solish normasi. <p>2. Ijtimoiy komponent:</p> <ul style="list-style-type: none"> - aholining hayot sifati va ish o'rinlariga bo'lgan munosabati; - mavjud urf-odatlar va qadriyatlar; - jamiyatning demografik tarkibi; - aholining o'sish va savodxonlik darajasi; - aholining o'zgarishlarga bo'lgan munosabati va tayyorligi. <p>3. Huquqiy komponent:</p> <ul style="list-style-type: none"> - partiyalarning faolligi; - davlat va o'z-o'zini boshqaruvchi organlarning tuzilgan o'imi; - aholining huquqiy savodxonligi va jamiyutda sodir bo'layotgan siyosiy-huquqiy o'zgarishlarga bo'lgan munosabati va b.q.
3	Kuchi va zulf tomonlarini tahlil etish	<p>SWOT matritsasi;</p> <p>Imkoniyatlar matritsasi;</p> <p>Xavf-sadalar matritsasi;</p> <p>Muhimning shart-sharoitlari.</p>
4	Alternativ variantlarning tahlili va kontseptsiyani tanlash	<p>Muqobil variantlar:</p> <ul style="list-style-type: none"> - cheklangan o'sish sur'ati - inflyatsiyani inobatga olingan holda kelajakdagi o'sish sur'atini belgilab olish; - o'sish - o'tgan yilga nisbatan ko'proq tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish; - passiyat - o'tgan yilgi qayd etilgan natijaga nisbatan kamroq tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish; - uchta komponentni - cheklangan o'sish, o'sish va passiyatni qo'shgan holda harakatlanish.

		Maqbul konseptsiyani tanlashdan maqsad – hududning iqtisodiy rivojlanish samaradorligini maksimal darajaga etkazish.
5	Konseptsiyani amalga oshirishni baholash	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aniq maqsadni qo'yish; 2. Maqsadning realligini baholash; 3. Vujudga kelishi aniq bo'lgan muammolarni va ularning oqibatlarini belgilab olish; 4. Maqsadni samarali amalga oshirish yo'llarini qidirib topish; 5. Ishlar va natijalarni tizimli nazorat qilish va ularni baholab borish; 6. Rejalashtirilgan maqsadni amalga oshirish jarayonida kuzatuv va zaruriy qo'shimchalarni kiritib berish; 7. Maqsadni amalga oshirish jarayonida hisobga olinishi zarur bo'lgan ko'zda tutilmagan holatlarni yuzaga chiqarish.
6	Konseptsiyani baholash	Konseptsiyaning bahosi qo'yilgan maqsad bilan amalga oshirilgan ishlar va qo'lga kiritilgan natijalarni solishtirish orqali chiqariladi. Konseptsiyani baholash tizimli va uzluksiz ravishda amalga oshirishni talab etadi.

Global innovatsiyalar indeksi - bu dunyo mamlakatlarining innovatsion rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi global tadqiqotlar va uning reytingi hisoblanadi. Tadqiqotlar INSEAD xalqaro biznes maktabi, Kornel universiteti va Jahon intellektual mulk tashkiloti qo'shma loyihasi doirasida 2007 yildan buyon o'tkazib kelinadi hamda u bugungi kunda dunyoning turli mamlakatlarida innovatsion rivojlanish ko'rsatkichlarining keng qamrovli majmuini ifodalaydi.

Global innovatsiyalar indeksi 12 xil parametrlardan tashkil topgan bo'lib, unda dunyoning iqtisodiy rivojlanishi turli darajalarda bo'lgan mamlakatlarida innovatsion rivojlanish holati batafsil ifoda etilgan. Tadqiqot mualliflari iqtisodiyotning muvaffaqiyatli bo'lishi innovatsion salohiyat va uni amalga oshirish uchun yaratilgan sharoitlar bilan bog'liq deb hisoblaydilar. Shu bois, indeks ikki guruhdan iborat o'lchovlar bilan baholanadi:

- Innovatsiya uchun mavjud resurslar va sharoitlar (Innovation Input). Bu o'z navbatida quyidagilarga ajratiladi

- institutlar;

- inson kapitali va tadqiqotlar;
- infrastrukturaga, ichki bozorni rivojlantirish, biznesni rivojlantirish.
  - Innovatsiyalarni amalga oshirishda erishilgan amaliy natijalar (Innovation Output):
- texnologiyalar va iqtisodiyot bilimlarini rivojlantirish;
- ijodiy faoliyat natijalari.

Shu tarzda, yakuniy indeks u yoki bu mamlakatda innovatsiyalarni rivojlantirish bo'yicha as'y-harakatlar samaradorligini ob'ektiv baholash imkonini beradigan xarajalar va samaradorlik ko'rsatkichlarini aks ettiradi. Global innovation indeks reytingida O'zbekiston innovatsion rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha 2015 yilda 122-o'rinni egalladi, 2016 va 2017 yillarda ko'pgina ko'rsatkichlar mavjud bo'lmaganligi bala maskur reytingga kiritilmadi. Hukumat tomonidan 2021 yilgacha O'zbekistonda innovatsion rivojlantirish strategiyasini, shuningdek uni amalga oshirish bo'yicha «Yo'l xaritasini» tasdiqlash rejalashtirilmog'ida. Mutaxassislar tomonidan innovatsion rivojlantirish strategiyasining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilanishi taklif etilmog'ida:

- barcha darjada ta'lim sifatini oshirish va u bilan qamrab olish, uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish, iqtisodiyot ehtiyojlaridan kelib chiqib kadrlar tayyorlash tizimi mustahkamlanishini ta'minlash;
- ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarning ilmiy salohiyati va samaradorligini mustahkamlash, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlar natijalarini keng miqyosda joriy etish uchun fan, ta'lim va biznesni integratsiyalashning ta'sirchan mexanizmlarini yaratish;
- innovatsiyalar hamda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari davlat tomonidan va xususiy yo'l bilan moliyalaştırillabini oshirish, innovatsiyalarni moliyalaştırillashning zamonaviy shakllarini joriy etish;
- hukumatning roli va faoliyat samaradorligini oshirish, davlat boshqaruvining zamonaviy usullari va dastaklarini joriy etish;

➤ mulkiy huquqlar himoyalatishini ta'minlash, raqobat bozorlarini va biznes yuritish uchun teng shart-sharoitlarni yaratish, davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish;

➤ barqaror faolliyat yurituvchi infratuzilmani yaratish.

Hudud rivojlanishini konseptual boshqarish jamiyati murakkab va ko'p qirrali bo'lib, uni amalga oshirishdan kutiladigan eng asosiy maqsadlardan biri bu – mavjud resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri joylashtirish, hududiy investitsion dasturlarni ijtimoiy-iqtisodiy samara beradigan sohalarga ko'proq yo'naltirish va pirovardida aholining turmush sifatini ko'tarish, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashdan iborat.

saha xulosalar

Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilish–iqtisodiyot va ijtimoiy soha holatini, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning mintaqaviy majmuasini rivojlantirish yo'nalishi va uning tarkibiy tuzilishini aniqlaydigan tarkibiy qismini oldindan ko'rishdir. Prognoz hisob-kitoblar natijalari davlat organlari tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsad va vazifalarini belgilash, hukumat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini, cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish usullarini ishlab chiqish va asoslash uchun foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilishning tartibi va ularning maqsad, vazifalari nimalardan iborat?
2. Mintaqa iqtisodiyotining bir hujum tuzilma sifatida rivojlanish istiqbollari qanday aniqlanadi?
3. Uzoq, o'rta va qisqa muddatli prognozlashlarning bi-biridan farqi jihatlari qanday?
4. Mintaqaviy rivojlanishni strategik rejalashtirish nima maqsadda amalga oshiriladi?
5. Hudud rivojlanishini konseptual boshqarishning bosqichlari va ularda amalga oshiriladigan tadbirlarni usulab bering.

14 bob. MINTAQALAR RAQOBATBARDOSHLIGI VA RAQOBAT USTUNLIGI

14.1. Mintaqalar raqobatdoshligi va raqobat ustunligining nazariy asoslari.

Jahon bozorlarida raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi sharoitda iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini tubdan oshirish, eksport salohiyati yuqori bo'lgan hududlarni qo'llab-quvvatlash, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning eksport faoliyatidagi ishtirokini har tomonlama rag'batlantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Mintaqalar raqobatdoshligini oshirish va raqobat ustunligining nazariy asoslari ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berilgan. Xususan, mamlakat va hududlarning raqobat ustunliklari nazariyasi, iqtisodiy klasterlar kontseptsiyasi, raqobatdoshlik rombi modeli, qo'shilgan qiymat zanjiri asosida hududlarni rivojlantirish, iqtisodiyotni tartibga solishning nisbatan past darajasida mintaqa raqobatdoshligini oshirishning institutsional omillari, raqobatdoshlikni oshirishda innovatsiya va tadbirkorlikning intellektual jihatlari, investitsion faollik, innovatsion iqtisodiyot va inson kapitali omillarining mintaqa raqobatdoshligiga ta'siri, atrof muhit omillari va ijtimoiy kapitalning hududlar raqobatdoshligiga ta'siri, texnologik omillar va urbanizatsiyaning mintaqalar raqobatdoshligiga ta'siri, mintaqalar va shaharlarni rivojlantirish strategiyalarini shakllantirishda raqobatdoshlik hududiy strategik rejalashtirishning maqsadli funktsiyasi; mintaqalar raqobatdoshligi va mintaqalararo raqobatni tadqiq etishda sinergetik metodologik yondashuvning qo'llanilishi, mintaqalarni rivojlantirish va ularning raqobatdoshligini oshirishda hududiy, texnologik (klaster) va iqtisodiy-geografik kontseptsiyalarni qo'llashning samaradorligi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar aynan hududlar raqobat ustunligini oshirish uchun xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda dunyoda mintaqalar raqobatdoshligini o'rganish bo'yicha ustuvor ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda va shu jumladan: iqtisodiy o'sishning samaradorlik omillarini tizimli tadqiq etish; ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni

samarali boshqarish sifati va mexanizmlari; raqobatdoshlikni oshirishning turli xil boshqariladigan va o'zini o'zi jalb qiluvchi omillarini tahlil qilish va baholash kabi izlanishlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Hudud raqobatdoshligining ilmiy asoslarini tadqiq etish va mintaqa hamda hududlararo miqyosda raqobatdoshlik nazariyasi yaqin davrdan boshlab o'rganila boshlandi. Neoklassik va zamonaviy Evropa maktabi vakillari bo'lgan klassiklarning nazariy qarashlarida iqtisodiy jarayonlardagi raqobat munosabatlari an'anaviy tarzda, ya'ni hududiy omillar va mintaqalararo munosabatlarni hisobga olgan holda tadqiq etilgan. Mavjud nazariy qarushlarga muvofiq ularni quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- a) makroiqtisodiyot kontseptsiyasi nuqtai nazaridan hudud raqobatdoshligini o'rganish;
- b) tashqi ta'sir omillari nuqtai nazaridan hududiy raqobat munosabatlarini o'rganish;
- v) raqobat va raqobatdoshlikni (biznes darajasidagi) mikroiqtisodiy omillari.

14.2. Mintaqalarda raqobatdoshlik va raqobat ustunliklari bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar.

O'zbekistonda mintaqalar raqobatdoshligini oshirish, hududlar iqtisodiy salohiyati, ijtimoiy kapitali va yashirin raqobat ustunliklaridan samarali foydalanishning mexanizmlari va chora-tadbirlari ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun globallashtirish sharoitida mintaqalar raqobatdoshligining ilmiy asoslarini tadqiq etish, mintaqalar raqobatdoshligini oshirish jarayonlarini tahlil qilish, baholash va boshqarish metodlarini ishlab chiqish, mintaqalar raqobat salohiyati, raqobat ustunliklari va raqobatdoshligini baholashning mezonlari va ko'rsatkichlarini shakllantirish, iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, ishbilarmonlik muhiti va iqtisodiyotning ochiqligi omillari ta'sirini tizimli tadqiq qilish asosida O'zbekiston mintaqalari raqobatdoshligining hozirgi holatini baholash va iqtisodiy diagnostika qilish, hozirgi sharoitda mintaqalarning istiqbolli rivojlanish salohiyatini baholash va

mintaqa raqobatdoshligini oshirishning tashkiliy-funksional jihatlarini tahlil qilish, yashirin raqobat ustunliklarini aniqlash asosida mintaqalar raqobatdoshligini oshirish bo'yicha strategik qarashlar va ustuvor yo'nalishlarni aniqlash hamda ularni amalga oshirishning chora-tadbirlari va mexanizmlarini takomillashtirish, mintaqalar raqobatdoshligini oshirish jarayonida hududiy boshqaruv organlarining tashkiliy-funksional salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar ishlab chiqish, olingan tadqiqot natijalarini O'zbekiston mintaqalarini rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyalarini ishlab chiqishda qo'llash talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 15 dekabrda PQ1442-sonli "2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanuatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi qarori, 2015 yil 6 martdagi PF-4707-sonli "2015-2019 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, tarkibiy o'zgartirishlarni ta'minlash chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi farmoni, 2015 yil 5 maydagi PQ-2343-sonli "2015-2019 yillarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya sarfi hajmini qisqartirish, energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida" qarori hamda Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 5 yanvardagi 3-sonli "SHaharlar va shahar posyolkalari hududlarini rivojlantirish va qurish bo'yicha shaharsozlik hujjatlarini ishlab chiqish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida qo'yilgan vazifalar mintaqalar raqobat ustunligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda bugungi kunda:

- hududlar tabiiy-iqtisodiy salohiyati, ijtimoiy kapitali va yashirin raqobat ustunliklaridan samarali foydalanishni aniqlash maqsadida mintaqalar raqobat salohiyatini uning omilli va natijaviy jihatlarini hisobga olgan holda baholash metodikasi qo'llanilmoqda;

- iqtisodiy o'sish, modernizatsiya va diversifikatsiya darajasi, ishbilarmonlik muhiti va iqtisodiyotning ochiqligini yuqori uyg'unlashgan koeffitsientlar bilan avtonom baholash va omillarni tizimli tadqiq qilish orqali mintaqalarning raqobat ustunliklarini iqtisodiy diagnostika qilish bo'yicha metodik yondashuvlar ishlab chiqilgan;

- mintaqalarning imitatsion va innovatsion qobiliyatidan kelib chiqib, raqobatdoshlikning ustuvor omillarini aniqlashda iqtisodiy rivojlanish asimmetriyasi va uning mintaqalar raqobatdoshligiga ta'sirini baholash metodikasidan foydalanilmoqda;

- turli xil jarayonlar va holatlar, boshqariladigan va o'zini o'zi jalb qiluvchi omillarning o'zaro aloqadorligini tadqiq etishning yangi kontseptual sxema asosida mintaqa raqobatdoshligini oshirish bo'yicha qisqa, o'rta va uzoq muddatli vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda;

- strategik boshqarish, monitoring va koordinatsiya qilish bo'yicha vazifalarni tizimlash orqali mintaqa raqobatdoshligini oshirish jarayonlarini boshqarishning tashkiliy-funksional sxemasi amaliyotda qo'llanilmoqda.

Ma'lumki, raqobatdoshlik – bu rivojlanishning ma'lum darajasi bo'lib, unga ko'ra mintaqa o'zining tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan, raqobat ustunliklari va institutsional imkoniyatlaridan samarali foydalanishi hisobiga aholi turmush darajasi va sifatining barqaror o'sib borishini ta'minlaydi.

Mintaqa raqobatdoshligini baholashda, uning ko'p jihatlilik va ko'p omillilikini hisobga olgan holda, mantiqiy ketma-ketlik asosida hamda tizimli baholash usuli hamda, iqtisodiy - matematik modellarni qo'llagan holda mintaqa raqobatdoshligini iqtisodiy diagnostika qilishning metodikasi ijobiy natija beradi.

Aholi jon boshiga Yafimni xarid qobiliyati pariteti (XQP) bo'yicha hisoblaganda, Toshkent shahri va Navoiy viloyati boshqa mintaqalarga nisbatan sezilarli darajada ajralib turibdi. Bu ko'rsatkich bo'yicha variatsiya ko'lami salkam 4,3 martaga teng bo'lib, mintaqalar o'rtasida ishlab chiqarish hamda daromadlar bo'yicha ham yuqori tafovat mavjudligidan dalolat beradi. Mintaqalar ijtimoiy-

iqtisodiy rivojlanishining yuqori integrallashgan koeffitsientlarini avtonom baholashning empirik natijalari o'ra va uzoq muddatda mintaqalar raqobatdoshligini oshirishda iqtisodiy o'sishning intensiv manbalariga tayanish kerakligidan dalolat bermoqda. Mintaqalarda mehnat unumdorligini baholash natijalariga ko'ra yirik sanoat korxonalari joylashgan Toshkent shahri, Navoiy, Qashqadaryo va Toshkent viloyatlari bu borada etakchilik qilmoqda. Biroq, mehnat unumdorligi bo'yicha O'zbekiston mintaqalarini yangi sanoatlashgan mamlakatlar bilan solishtirganda tashqi bozorda raqobatdoshlikni ta'minlash uchun bu hali etarli emas. Mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari bo'yicha Navoiy, Qashqadaryo viloyatlari va Toshkent shahri sanoatning yoqilg'i-energetika, qazib olish va qayta ishlash tarmoqlaridagi yuqori unumdorlik hisobiga Rossiya va Ukraina va Moldova kabi mamlakatlar bilan raqobatlasha oladi. Biroq asosiy fondlarning eskirishi, eskirgan va past samarali texnologiyalardan foydalanish, yuqori ma'akali kadrlar etishmovchiligi sharoitida ortiqcha ish kuchi kabi omillar uzoq muddatli istiqbolda ma'lum darajada muammolar keltirib chiqarishi tabiiy. Sirdaryo, Xorazm, Surxondaryo, Namangan va Jizzax viloyatlari iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi sohasining ustunligi saqlanib qolayotganligi ularning raqobatdoshligini susaytiradi.

Mintaqalar energiya iste'moli va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning energiya sig'indorligiga ko'ra, O'zbekistonda energiya sig'indorligi ko'rsatkichi (XQP) bo'yicha MDH davlatlari ko'rsatkichidan 2,3 marta katta. Bunday vaziyatda mintaqalar raqobatdoshligini oshirishning asosiy omili sifatida energiya samaradorligi hamda mintaqalar iqtisodiyoti rivojlanishining resurs tejamkorligi ssenariylari maqbul bo'ladi.

Mutaxassislar tomonidan mintaqalarning raqobat ustunliklari aniqlanib, natijalarga ko'ra O'zbekiston mintaqalarining aniqlangan raqobat ustunliklariga (RCA) ega bo'lgan tovarlar guruhi ajratildi. RCA indeksi hisob-kitoblariga ko'ra, xomashyo va an'anaviy tovarlar guruhi bo'yicha mintaqalarning imkoniyatlari ortib borayotgan bir paytda, yuqori texnologiyali tarmoqlarda ayrim viloyatlardagina raqobat ustunligiga ega tovarlar ishlab chiqarishga asos

solimoqda, xolos, asimmetriyaning «ortda qolish» holatini Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Namangan, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida kuzatish mumkin. Simmetrik rivojlanish faqat Andijon viloyatida kuzatilib, Samarqand viloyatida shunga yaqinroq holatni ko'rish mumkin. Shu o'rinda, asimmetriya holatini deyarli barcha viloyatlarning qishloq tumanlarini sanoatlashtirish hamda iqtisodiyotining eksportga yo'naltirilganlik darajasida kuzatish mumkin. Mamlakat ayrim mintaqalarining surunkali ortda qolayotganligi istiqbolda nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy xavf tug'dirishi mumkin.

Mintaqalarning raqobat salohiyati va ularning umumiy raqobatdoshligi natijalariga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Sirdaryo, Toshkent va Farg'ona viloyatlari uchun raqobatdoshlikni oshirishda raqobat salohiyatining omillar tarkibi (resurslar va vositalar), Andijon, Namangan, Samarqand, Surxondaryo, Jizzax va Xorazm viloyatlarida esa raqobat salohiyatining natijaviy jihatlari ustunlik qilmoqda. Qolgan mintaqalar uchun esa raqobat salohiyatining ikkala jihati ham deyarli bir xil darajada ta'sir o'tkazadi. Mintaqa raqobatdoshligini oshirish jarayonini boshqarishning tashkiliy-funksional asoslarining tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ijtimoiy-iqtisodiy tizimni boshqarish borasida asosan o'rta va uzoq muddatda iqtisodiy jarayonlarni boshqarishni maqsadli dasturlash usullari qo'llanilmoqda. Shu o'rinda mintaqaning o'ziga xos jihatlari va ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati har doim ham va to'liq holda hisobga olinmayapti. Yuqorida keltirilgan muammolar mintaqalararo iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Buni resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan o'zaro hamkorlikda foydalanish bo'yicha mintaqalararo loyihalarning deyarli yo'qligida ko'rishimiz mumkin. Hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda tarmoq yondashuvi ustunlik qilmoqda, dasturlarni amalga oshirish mexanizmi va ularni monitoring qilish mexanizmlari amalda qo'llanilmayapti.

14.3. Mintaqalar raqobat ustunliklarini takomillashtirish yo'nalishlari.

Raqobat muhiti va raqobatdoshlik o'zining ko'p omilliligi va ko'p jihatliiligi bilan ijtimoiy va iqtisodiy jarayon va xodisalarni kompleks qamrab olib, bular

mintaqa rivojlanishining turli jihatlariga multiplikativ va sinergetik ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun mintaqa raqobatdoshligining holatini ham boshqariladigan, ham o'zini - o'zi jalb etuvchi omillarni hisobga olgan holda tizimli va dinamikada baholash zarur.

Raqobatdoshlikning boshqariladigan va o'zini o'zi jalb kiluvchi omillarini, ularning "jarayonga", "ob'ektga", "loyihaga" va "muhitga" yo'naltirilganligi tarafidan tadqiq qilish tabiiy-xomashyo resurslaridan samarali foydalanishda "ob'ektga" yo'naltirilgan modelni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Mintaqa iqtisodiy salohiyatidan oqilona foydalanishda iqtisodiy o'sishning ham "ob'ektga" ham "loyihaga" yo'naltirilgan modellarini teng darajada qo'llash zarur.

Raqobatdoshlikning iqtisodiy diagnostika asosida o'rganish uni innovatsion rivojlanishga bo'lgan moyilligini asniqlash imkonini beradi. Masalan, hududning texnologik jihatdan sust iqtisodiyotini bevaqt "innovatsion rivojlanishga" yo'naltirish samarasiz harajatlarga olib kelishi mumkin. Innovatsion rivojlanish modelini qo'llash iqtisodiy o'sish bilan endogen omillar o'rtasida ijobiy bog'liqlik aniq kuzatilayotgan hududlarda o'zini oqlaydi.

Hududlar iqtisodiy o'sishining endogen modeli natijalari iqtisodiyotning xomashyo etishtiruvchi tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan investitsiyalar samaradorligi, uzoq istiqbolda ishlab chiqarish miqyosidagi o'zgarishlarni va endogen o'sish omillariga ta'sir darajasini ko'rsatadi.

Mintaqalarning sanoatlashish darajasini oshirishda qishloq tumanlari salohiyatidan etarlicha foydalanish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta ishlash sanouti, bozor va autsorsing xizmatlari bilan uzviy bog'lanishini nazarda tutuvchi, qishloq tumanlari va shahar posyolkalarini uyg'unlashgan holda rivojlantirish borasidagi jahon tajribasini qo'llash lozim.

Tumanlarning industrial rivojlanishi mahalliy xomashyo va materiallarni chuqur qayta ishlash imkonini beruvchi ishlab chiqarish quvvatlarini joylashtirish uchun qulay sharoit yaratishni taqazo qiladi. Bu esa sanostni yanada rivojlantirish va hudud aholisining turmush sifatini oshirish imkonini beradi.

Qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan, zamonaviy texnologiyalarga asoslangan va eksportga yo'naltirilgan hamda tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan maxsus iqtisodiy zonalarini rivojlantirish hududiy klasterlar asosini shakllantirish imkonini beradi. Buning uchun yangiliklarni yaratish va joriy etish bilan bog'liq faoliyatlarni kengaytirish yuzasidan pragmatik choralar qabul qilish, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarga imtiyozlar berish hamda kichik biznesni yirik sanoat korxonalarini bilan uyg'unlashtirish zarur.

O'zbekiston mintaqalari raqobatdoshligini oshirishning strategik yo'nalishlari va ustuvor vazifalari belgilangan bo'lib, mintaqalarning milliy va hududiy hususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning raqobatdoshligini oshirishda strategik yo'nalishlar, mintaqa rivojlanishida modernizatsion strategiyaning asosiy maqsad va yo'nalishlari ifodalangan. Mintaqalar raqobatdoshligini oshirishning strategik maqsadlari modernizatsion strategiyani shakllantirishdan iborat bo'lib, u tuzilmaviy va institutsional o'zgarishlarga yo'naltirilgan hamda faol investitsion faoliyatga asoslangan iqtisodiy rivojlanishning endogen omillari vositasida mintaqalarning raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan. Modernizatsion strategiya tarkibi asosan to'rt yo'nalishdan iborat. Birinchi yo'nalish mintaqaning aniqlangan ustunliklari va raqobat salohiyati samarasini oshirish hisobiga tarmoq va faoliyat turlarining nisbatan yuqori sur'atlarda rivojlanishini ta'minlashni nazarda tutadi. Ikkinchi yo'nalish ishlab chiqarishning texnik va texnologik modernizatsiyasini jadallashtirishga qaratilgan zamonaviy innovatsion loyiha va g'oyalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi. Uchinchi yo'nalish yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tarmoqlarning faol rivojlanishini nazarda tutuvchi investitsion faoliyatni amalga oshirishdan iborat. To'rtinchi yo'nalish zamonaviy boshqaruv hamda kadrlar salohiyatini oshirish orqali iqtisodiyotni boshqarish tizimini modernizatsiya qilishni o'z ichiga oladi. Modernizatsion strategiyaga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Surxondaryo va Jizzax viloyatlarida iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, tadbirkorlik va tashabbuskorlikni faollashtirish hamda ushbu mintaqalar uchun noan'anaviy bo'lgan ishlab chiqarish turlarini rivojlantirish maqsadida tabiiy

xomashyo resurslaridan samarali foydalanishga ustuvor yo'nalish sifatida qaralgan. Samarqand, Andijon, Xorazm, Namangan va Farg'ona viloyatlarining nisbatan yuqori tadbirkorlik salohiyatini hisobga olgan holda, ishlab chiqarishni mahalliy lashtirishni yanada kengaytirish, mintaqalarning shaxsiy brendlarini joriy etish maqsadida yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun yangi g'oyalarni tatbiq etish, boshqacha aytganda, xomashyoni jahon bozorida talab katta bo'lgan mahsulotga aylantirish uchun qayta ishlashning 3-4 bosqichli tizimiga o'tish lozim bo'ladi. Bu tizimning ma'no-mohiyati birinchi bosqichda xomashyoni dastlabki qayta ishlash, ya'ni yarim fabrikatlar tayyorlash, keyingi bosqichda sanoat asosida ishlab chiqarish uchun tayyor materiallarga aylantirish, uchinchi, yakuniy bosqichda esa iste'mol uchun tayyor mahsulot ishlab chiqarishni nazarda tutadi. Xolbuki, bugungi kunda Qashqadaryo, Buxoro va Navoiy viloyatlari iqtisodiyotining xomashyoga yo'naltirilganligi iqtisodiy o'sish sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu mintaqalar uchun qayta ishlash sanoati va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni joylashtirishda tadbirkorlik tashabbuskorligini rivojlantirish zarur. Sirdaryo va Toshkent viloyatlarining poytaxt Toshkent shahriga yaqinligini hisobga olib, ularda sanoatda yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan loyihalar va yangi g'oyalarni hamda uzviy bog'langan tarmoqlarni rivojlantirishda yirik aglomeratsiyaning iqtisodiy salohiyatidan va mahalliy tadbirkorlarning tashabbuskorligidan yanada samarali foydalanish lozim. Toshkent shahrining esa, undagi mavjud innovatsion salohiyatni hisobga olgan holda, yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan, yuqori texnologiyali loyihalarning amalga oshiruvchi yangi g'oya va nou-xaularni atrofga yoyuvchi "o'sish nuqtasi"ga aylantirish maqsadga muvofiq.

Mintaqalar raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan ustuvor vazifalarni uch bosqichda amalga oshirish mumkin. Birinchi bosqichda mintaqalarni 2030 yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish kontseptsiyasi ishlab chiqiladi. Ikkinchi bosqichda tashqi va ichki omillarning ta'sirini hamda rivojlanish stsenariylarini hisobga olgan holda strategik qarashlar shakllantiriladi. Uchinchi bosqichda esa aniq strategiyalar, uzoq muddatli dasturlar va loyihalar shakllanadi.

acha xulosalar

Raqobatdoshlikning boshqariladigan va o'zini o'zi jalb qiluvchi omillarini, ularning "jarayonga", "ob'ektga", "loyihaga" va "muhitga" yo'naltirilganligi tarafidan tadqiq qilish tabiiy-xomashyo resurslaridan samarali foydalanishda "ob'ektga" yo'naltirilgan modelni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Mintaqa iqtisodiy salohiyatidan oqilona foydalanishda iqtisodiy o'sishning ham "ob'ektga" ham "loyihaga" yo'naltirilgan modellarini teng darajada qo'llash zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqalar raqobatdoshligi bilan raqobat ustunligini farqli va o'xshash jihatlarni tavsiflang.
2. Mintaqalar raqobatdoshligi va raqobat ustunligining nazariy asoslarini xronologik tarzda yoriting.
3. Mintaqalar ustunliklarini ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlarni tasvirlab beradi.
4. Iqtisodiy diagnostika va uni amalga oshirish texnologiyalarini asoslab bering.
5. Raqobatdoshlikning iqtisodiy diagnostikasi asosida hududlarning innovatsion rivojlanishga bo'lgan moyilligini asoslab bering.

15 bob. MINTAQALARNING TASHQI IQTISODIY ALOQALARI VA EKSPORTNI KO'PAYTIRISH YO'LLARI

15.1. Tashqi iqtisodiy aloqalarining mahiyati va tasnifi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar - mamlakat iqtisodiy ehtiyojlarining ko'zga hisoblanib, carorat va qishloq xo'jaligi - tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantiruvchi amaliy amillaridir.

Mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi - uning tabiiy va iqtisodiy geografik imkoniyatlari hamda geografik jihatlari bilan uzviy bog'liq.

Iqtisodiyotda xalqaro teng manfaatli xamkorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munosabatlarida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro xizmat tarmog'lariga rioya etish-tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir.

Tashqi iqtisodiy aloqalar - mamlakat iqtisodiy ehtiyojlarining ko'zga hisoblanib, carorat va qishloq xo'jaligi - tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantiruvchi amaliy amillaridir.

Mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi - uning tabiiy va iqtisodiy geografik imkoniyatlari hamda geografik jihatlari bilan uzviy bog'liq.

Iqtisodiyotda xalqaro teng manfaatli xamkorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munosabatlarida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro xizmat tarmog'lariga rioya etish-tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir.

O'zbekiston mustaqil rivojlanish yo'liga o'tgusidan buyon tarixan qisqa davr mobaynida uni muvaffaq davlat sifatida qaror toptirish yuzasidan ulkan ishlar amalga oshirildi. Hozir O'zbekiston 165 davlat tomonidan tan olingan, 130 dan ortiq mamlakat bilan rasmiy diplomatiya munosabatlari o'rnatgan, Toshkentda 35 mamlakatning o'z elchixonasi ochilgan.

Bugungi kunda O'zbekiston to'la huquqli ushbu eng obro'li va muvaffaq tashkilotlar tarkibiga kirgan bo'lib, harbu qit'alaridagi o'zaro mamlakatlar bilan do'stona aloqalarni rivojlantirmoqda, eng yirik bank va moliya organlari, nodavlat

va notukumat tashkilotlari bilan yaqindan hamkorlik qilmoqda. Respublikada 88 ta chet davlat vakolatxonalari ro'yxatdan o'tgan, hokumatlararo 24 ta tashkilot va 13 ta notukumat tashkiloti ishlab turibdi. O'tgan yillar mobaynida respublika ko'plab juda muhim xalqaro konvensiyalarga qo'shildi.

O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridaroq tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarni shakllantirish yuzasidan ishlab chiqilgan quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilmoqda:

- ✓ o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olgan holda davlat milliy manfaatlarining ustunligiga erishish;
- ✓ teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- ✓ mafko'reviy qarashlardan qat'iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xalqaro manfaatdorchilikka sodiqlik;
- ✓ xalqaro huquq normalarining davlat ichki normalaridan ustuvorligi;
- ✓ tashqi aloqalarni ham ikki, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish.

O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshiruvchi va bu boradagi faoliyatni muvofiqlashtiruvchi organ O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi bo'lib, uning tashkiliy tuzilmasi quyidagilardan iborat:

- Tashqi iqtisodiy hamkorlik bosh boshqarmasi va uning tuzilmasiga kiruvchi:
  - Xorijiy investitsiyalar va moliyaviy-texnikaviy ko'mak vositalarini jabin qilish boshqarmasi;
  - Eksport va tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish boshqarmasi;
  - Hukumatlararo komissiyalar faoliyatini muvofiqlashtirish boshqarmasi;
  - Turizmni rivojlantirish sohasidagi xalqaro hamkorlik boshqarmasi;
  - Tashqi ishlar vazirligi Mafhumat xizmati negizida Jamoatchilik va umumiy axborot vositalari bilan aloqalar boshqarmasi;
  - Konsullik boshqarmasi negizida Konsullik-huquq departamenti;
  - Xorijdagi vatandoshlar bilan aloqalar bo'limi;

- Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash bo'limi va uning tarkibida Murojaatlarni qabul qilish sektori;
- Diplomatik ayervis xizmati negizida Diplomatik korpusga xizmat ko'rsatish byurosi;
- "Jahon" axborot agentligi negizida "Dunyo" axborot agentligi va Media-markaz;
- Xalqaro munosabatlur axborot-tahlil markazi negizida Tahlil va prognozlashish markazi;
- Tashqi ishlar vazirligining Qozg'alpog'iston Respublikasi va viloyatlaridagi boshqali bo'limlari.

15.2. Mintaqalarulug ekspurt salohiyatli.

Mamlakat va mintaqalar ekspurt salohiyatli ko'p jihatdan ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri va oqilona tashkil etilishiga bog'liq. Bu borisda ko'plab tashvirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, birgina 2018 yil "Faol tashvirkorlik, innovation g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili" Davlat dasturi doirasida 21 trillion so'm va 1 milliard dollarga teng 76 mingta loyihani amalga oshirildi. SHu yil 18 ta davlatlararo rasmiy tashvirlar amalga oshirildi va 52 milliard dollarlik 1 ming 80 ta loyha bo'yicha kelishuvlarga erishildi.

Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islam va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro maliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard dollarni tashkil etdi.

Bugungi kunda yurtimizda, chet el investitsiyalar hisobidun qiymati 23 milliard dollarlik 456 ta loyha amalga oshirilmoqda.

1990 yilda O'zbekiston tashqi savdo aylanmasi 805,6 million dollarni, jumladun, ekspurt - 441,7 million dollarni, import - 362,9 million dollarni tashkil etgan. Ijobiy aslida esa 80 million dollar atrofida bo'lgan edi. Bugungi kunda mamlakatning tashqi savdo aylanmasi 17,3 barobar o'zdi, shu jumladun, ekspurt hajmi - 29,5 barobar, import - 24,2 barobar oshdi. Bu jarayonda tashqi savdoning

(jobiy sur'atni 51 barobar oshirib, oshirish va yuqori darajada o'tirish) va milliy valyuta barqarorligini ta'minlash.

Eksport va import tarkibi tubdan o'zgaradi. O'zbekiston mustaqillikka ega bo'lgan davrdagi chega xomashyo chiqaradigan va tayyor mahsulotlar, ushbu iste'mol tovarlarini olib kiradigan mamlakatdan bugungi kunda tobora qo'shilgan qiymati yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlarni eksport qiladigan va ko'proq ishlab chiqarishni texnik hamda texnologik modernizatsiya qilish uchun mo'ljallangan yuqori texnologiyalar asosidagi mahsulotlarni import qiladigan mamlakatlarga aylanib bormoqda. Eksportning tovar tarkibini diversifikatsiya qilish natijasida mamlakatimiz pasta yakka hisobidagi o'qibat bo'lgan pasta tovar eksportiga qaramlikdan xalosa bo'ladi.

Yurtimizda keyingi 10 yil mobaynida engil avtomobillar eksporti 7,6 barobar, pasta kulevasi - 4,7 barobar, trikotaj mahsulotlari - 156 barobar, mineral o'g'itlar - 11,7 barobar, neft mahsulotlari - 6,3 barobar, sement - 4,3 barobar, sabzavot va mevalar eksporti 14,1 barobar o'sadi. Kichik biznes korxonalarining eksport hajmi 10 barobardan ko'proq oshadi.

15.3. Mintaqalarda qo'shimcha korxonalarini rivojlanishi. Tayyor mahsulot eksportini ko'paytirish yo'nalishi

Tashqi bozorni tadqiq etish O'zbekiston Respublikasi korxonalarining xorijiy bozordagi strategik imiyasini ishlab chiqish uchun, ayniqsa, yangi tovarlarni ishlab chiqarish va ularni bozorlarga kiritishda zarur masuladir.

Bozorni batafsil o'rganish uni iste'molchilar guruhlari va tovarlarning iste'mol xususiyatlariga muvofiq segmentlashni talab qiladi. Xorijiy tajriba ko'rsatadiki, eng muvofiq segment deb ushbu bozorning taxminan 20 % xaridorlari orqali taqdim etilgan tovar hajmining 80 foizini xarid qilganlari hisoblanadi. Tovar bilan bog'liq bo'lgan masala uni oldindan aniqlangan bo'lajak xaridorlarning aytim guruhlariga aniq mo'ljallab tayyorlashining zarurligidir. Masalan, u tir

guruh Belgiyadagi 15-17 yashli o'smirlar yoki keng – Germaniya bozoridagi kam yoqilg'i sarflaydigan avtomobillar va hokazoilar bo'lishi mumkin.

2018-yilda respublika tashqi savdo aylanmasi 2000-yildan buyon birinchi marta neg katta ko'rsatkichga erib yetilgan. AQSh dollari tashkil etdi, shu qatorida eksport - 8,9 mlrd. doll., import - 5,2 mlrd. AQSh doll., savdo balansi 3,8 mlrd. AQSh dollari tashkil etdi. O'tgan yil bilan qiyoslanganda tashqi savdo aylanmasi 27,4 foizga oshdi. Bunda eksport operatsiyalari tashqi savdo aylanmasi umumiy hajmining 63,2 foizini va import operatsiyalari - 36,8 foizini tashkil etadi.

Tovar ayirboshlash aktiv saldimning 58,7 foiz yoki 2,2 mlrd. doll. xorijiy mamlakatlar bilan savdo qilish hisobiga to'g'ri keldi. Ma'lumki, 2018 yilda mamlakatimizda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarining tashqi bozorlarda raqobatlash bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha ommilar yaratishga alohida e'tibor qaratilgan edi. Xususan:

- aylanma mablag'larini to'ldirish uchun korxonalariga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 7% foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarida 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni byudjetga barcha turdagi soliq va to'lovlardan ozod qilish shartlarini jori qilish.

Eksport qiluvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash va ularning harqor faoliyatini ta'minlash maqsadida amalga oshirilgan chora-tadbirlar qatorida ijro etilgan ishlarini tamomlan aylanma mablag'larini to'ldirish uchun 233,5 mlrd. so'mlik imtiyozli kreditlar ajratilganligi, 103,8 mlrd. so'm miqdorida byudjet oldidagi va etiboli berilgan elektr energiyasi, tabiiy gaz va kommunal xizmatlar qarzlari to'lash muddatlarini keyinga surilganligi, barcha turdagi energiya manbalari va asosiy kommunal xizmatlar uchun naralar o'sishi o'rtacha 7,7 foiz, ya'ni past darajada saqlab qolinishini ta'kidlash mumkin.

uchin xulosalar

Tashqi iqtisodiy aloqalar - mamlakat iqtisodiy salohiyatining ko'zga ko'rinib turadigan, daromad va qishloq xo'jaligi - tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantiruvchi asosiy amillaridir. Iqtisodiyotda xalqaro long manfaatli samaradorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munosabatlariida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro xizmat tanoyillariga rioya etish-tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir. Mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi - umumiy iqtisodiy va iqtisodiy geografik imkoniyatlari hamda geografik jihatlar bilan bog'liq. Iqtisodiyotda xalqaro long manfaatli samaradorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munosabatlariida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro xizmat tanoyillariga rioya etish-tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir.

Natural va mahkama uchun savollar

1. Mintaqalarning tashqi iqtisodiy aloqalaridagi imkoniyatini bahalang.
2. Statistika ma'lumotlar asosida quyidagi jadvalni to'ldiring.

(2010 yil-2018 yil)

№	Mintaqalari	Tashqi savdo hujumati	Shtat jumladan	
			Ekspart	Import
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	...	...	...
2.	Andijon viloyati	...	...	...
3.	Buxoro viloyati	...	...	...
4.	Jizzax viloyati	...	...	...
5.	Qashqadaryo viloyati	...	...	...
6.	Navoiy viloyati	...	...	...
7.	Namangan viloyati	...	...	...
8.	Samarqand viloyati	...	...	...
9.	Surondaryo viloyati	...	...	...

10.	Sirdaryo viloyati	.....	.....	.....
11.	Tashkent viloyati	.....	.....	.....
12.	Farg'ona viloyati	.....	.....	.....
13.	Xorazm viloyati	.....	.....	.....
14.	Tashkent shahri	.....	.....	.....
Respublika bo'yicha JAMI		.....	.....	.....

3. Mintaqalarning eksport salohiyati baholang.

4. Eksport qilinayotgan mahsulotlar va uni eksport qilayotgan mintaqalarni jadval usulida tasvirlang.

5. Statistik ma'lumotlar asosida qo'shma korxonalar to'g'risida ma'lumotlarni umumlashtiring.

No	Qo'shma korxonasi nomi	Joylashgan o'ri	Tashkil etilgan vaqti	Hamkor davlat	Ixtisoslashgan tarmoq	Ishlab chiqarish quvvati
1.						
2.						
3.						
...						

16 bob. HUDUDLAR TARAQQIYOTINING EKOLOGIK JIHATLARI VA TABIATDAN FOYDALANISHNING MINTAQAVIY MUAMMOLARI.

1.1. Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning ekologik jihatlari.

"Tabiat", "jamiyat", "tabiiy sharoit", "tabiiy resurs", "tabiatdan foydalanish" va boshqa qator tushunchalarni bilish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Koinotning tuzilishi murakkab bo'lib, uning eng kichik zarralarida, ommon jismlarigacha paydo bo'lish va yo'q bo'lib ketishining, doimiy harakat va o'zgarishlarning abadiy jarayoni ta'sirida bo'ladi.

Tabiat - keng ma'noda Koinotning barcha moddiy-energetik va xohmat olarni hisoblanadi. Tabiat kishilik jamiyati mavjudligining tabiiy sharoitlari majmumi bo'lib, unga insoniyat bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi hamda xo'jalik faoliyati orqali uzviy bog'langan.

Inson tabiatning elementi sifatida murakkab "tabiat - jamiyat" tizimining bir qismi hisoblanadi. Insoniyat tabiat hisobiga o'zining ko'plab ehtiyojlarini ta'minlaydi.

Tabiiy muhit – abiotik va biotik tizimlar va umuman, litosfera, atmosfera, gidrosfera va biosferaning murakkab va xilma-xil birliklari hamda o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Unda tekton, endogen va kosmik omillar va jarayonlar ta'sir ko'rsatib, g'iyat xilma-xil fizik, kimyoviy va biologik reaksiyalarni keltirib chiqaradi va ular reliefning rivojlanishini, jinslarning emirilishi va mineralarning paydo bo'lishi moddalar migratsiyasining geokimyoviy jarayonlarini va ularning tarqalishi va konsentratsiyasini, organik dunyoning rivojlanishini, quruqlik va Dunyo okeani uchun xarakterli bo'lgan o'ziga xos landshaft tiplarining shakllanishini belgilab beradi.

Tabiiy sharoit – tabiatning jami va kuchi, sifati bo'lib, o'z ichida chiqarib kuchlari rivojlanishining hozirgi darajasida inson faoliyatida bevosita ishtirok etmasda, jamiyatning hayoti va faoliyatini belgilab beradi.

"Tabiiy resurslar" kategoriyasi birinchi navbatda tabiatning inson xo'jalik faoliyati bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Ularga foydali qazilmalar, tuproq, o'simlik va hayvonot olami, atmosfera havosi, suv, iqlim, quyosh va kosmik radiatsiya kiradi.

Tabiatdan foydalanish – tabiiy-resurslardan foydalanishi va ularni saqlash qolish taʼsirlarining barcha shakllari majmuidir.

Tabiatdan foydalanish tabiiy-resurs potensialining keskin o'zgarishiga olib kelmasdan, u tabiatdan ratsional foydalanish hisoblanadi.

Inson xo'jalik faoliyati – kishilik jamiyatining tabiatdan foydalanish jarayoni bo'lib, unda ishlab chiqarish va ijtimoiy tizimlar vujudga kelib, uning natijasida modda va energiya, mahsulot, xo'jalik va maishiy chiqindilarning xo'jalik aylanishi sodir bo'ladi, xo'jalik tuzilmalari shakllanadi: ishlab chiqarish va ijtimoiy tuzilmalar (shaharlar, qo'rg'ochlar, qishloqlar). Tabiiy, ishlab chiqarish va ijtimoiy tizimlar birgalikda inson yashaydigan va mehnat qiladigan muhitni tashkil etadi.

Odamlar o'z xo'jalik faoliyati jarayonida ekologiyadarga yoki uning ayrim bo'g'inlariga jumliy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi vaqtda Yerdan odamlarning ta'siriga uchramagan ekologiyalar amaliy jihatdan qolmagan. O'rmonlarni kesish, tuproq eroziyasi, tabiiy landshaftni qurilish sh'ektlari, o'zlashtirilgan kmlar, shaharlar bilan almashtirish faoliyatlarining umumiy natijasini kamaytiradi, biotik aylanib yurishni odatga aylantiradi, insonning hayotiga salbiy ta'sir qiladi. Siyozatda turadigan hududlarda o'rmonlarning 2/3 qismi kesib yuborilgan, 200 turdagi ortiq hayvon va o'simliklar yo'qotilgan, atmosferadagi kislota zaharini 10 mlrd. tonnaga kamaygan, qishloq xo'jaligini nasa'g'ri olib borish oqibatida 200 mln. gektar qishloq xo'jalik yerlari foydalanishdan chiqqan.

So'nggi choraklarda insoniyatning neratsional xo'jalik faoliyati oqibatida har yili 44 ming ga yer cho'liga aylanmoqda, 690 ming ga o'rmon yo'qotib yuborilmoqda.

Hududlar ekologik vaziyatining buzilishi ularning taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillardan hisoblanadi. Bu mamlakatimiz mintaqalari uchun

ham xos. Qimmatli-qiymatli taraqqiyotning ekologik jihatlari deganda atrof muhitning buzilishi, dastavval atmosfera havasining ifloslanishi ko'z oldimida namoyon bo'ladi.

Atmosfera - yer kurtasining tashqi qotig'i, u yer sathining umumiy izdchilik rejimini bir darajada saqlaydi, koinatdan keladigan turli zararli nurlar tomonidan va ular ta'siridan saqlaydi. Atmosfera tarkibiyatlash mahalliy iqlim sharoitlariga ta'sir etadi va u suvli jismlarning suv rejimi, tuproq-o'simlik sharoitlariga shundaydek relef hosil bo'lish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.

Atmosferaning gaz tarkibida azot-78 foiz, kislorod-21 foizni, argon, uglerod ikki oksid va boshqa gazlar bir foizni tashkil etib, shu nisbatlarning buzilishi uning ifloslanishidan dalolat beradi.

Atmosferaning ifloslanishi tabiiy va antropogen turlarga bo'linadi. Tabiiy ifloslanish tabiiy jarayonlar natijasida amalga oshadi. Atmosferaning antropogen ifloslanishi changli, gazli, kintyoviy (shu jumladan, tuproqning simiklatlar bilan ifloslanishi), aromatik, izoqlik (suv, havo, tuproq haroratining o'zgarishi), radioktiv turlarga bo'linadi. Ifloslanishning manbai inson xo'jalik faoliyati hisoblanadi (sanoat, qishloq xo'jaligi, transport).

Atmosfera ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish uning gaz tarkibini o'zgartiradi va fotosintez reaksiyasiga ko'rsinlik qiladi. Industrial rayonlarda tuproqlarda manganets, xrom, nikel, mis, kobalt, qo'rg'achin miqdorining oshishi qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini pasaytiradi. Masalan, bug'doy hosildorligi 20-30 foizga, kartoshka 47 foiz, qand lavlagi 25 foizga kamayadi. Bunday ta'sirlar ekotizimning emirilishiga, trofik daraja - produmentlar yo'qotilishiga va biosfera mahallidorigini ancha pasayishiga olib keladi.

Atmosfera ifloslantiruvchi chiqindilar ikki qizimga - gazimon va qattiq moddalarga ajratiladi. Gazli moddalar butun chiqindilarning 90 foizini, qattiq moddalar esa 10 foizni tashkil etadi. Atmosferani ifloslantiruvchi moddalarni tabiiy va inhisb chiqarish-mulohiy jarayonlar tashkil qiladi. Tabiiy manbalarga chang, chang-ta'mon, vulqonlarning otilishi, koinut changlari va boshqalar xos.

Jami chiqindilarning 51,3 foiz uglerod oksidi, 16,0 foiz - olingugurt dioksidi, 17,9 foiz - uglevodorodlar, 8,9 foiz - oksidli azot, 6,1 foiz - qattiq chiqindilar va 0,2 foiz - boshqa turli xuruti chiqindilar hisobiga to'g'ri keladi. Stasionar manbalar chiqindilari orasida olingugurt dioksidi, uglevodorodlar, qattiq chiqindilar, harakatlanuvchi manbalar orasida esa uglerod oksidi va uglevodumdlarning ulushi katta.

Stasionar manbalardan atmosferaga 150 dan ko'p turdagi ifloslantiruvchi chiqindilar, shu jumladan, yuqori darajali xavfli - og'ir metallar, pyutokin yoradily, benz(a)piren, sozon, mishyak va boshqalar chiqadi. Ushbu manbalar tomonidan chiqarilayotgan xavfli moddalarning 34,1 foiz energetika korxonalar, 31,9 foiz "O'zbekneftgaz", 16,5 foiz metallurgiya, 3,8 foiz qurilish sanoati, 3,6 foiz kommunal xizmat ko'rsatish, 2,6 foiz kimyo sanoati hisobiga to'g'ri keladi. Boshqa korxonalarning ulushi 7,4 foiz dan ortmaydi.

18-jadval

Atmosfera havosida mavjud bo'lgan ayrim moddalarning re'xsat etilgan konsentratsiyasi (REK)²⁷

Moddalar	REK, har mg da m ³	
	Bir marta rag ko'p	O'rtacha sutkalik
Azot qo'sh oksidi	0,085	0,085
Azot ishqiuri	0,4	0,4
Ammiak	0,2	0,2
Alabum	0,35	0,35
Benzol	1,5	0,8
Geksaxloroetklogukan	0,03	0,03
Kaprolaktam (nig'lar, uyerozol)	0,06	0,06
Karbofos	0,2	0,2

²⁷ O'zbekiston Respublikasi Tabiiy resurslar va muhofaza qilinib Boshqaruvi qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Metallar	0,001	-
Mishyak	-	0,003
Sinab metalli	0,15	0,05
Qo'rg'oshin	-	0,0007
Oltinugurt qo'sh oksidi	0,008	0,008
Oltinugurt vedoradi	0,03	0,003
Uglerod oksidi	3	1
Fenol	0,01	0,01
Formaldehid	0,015	0,012
Floridlar	0,02	0,005
Xlor	0,1	0,03
Xlorofor	0,04	0,02

Hududiy jihatdan ularning taqriban 90 foizi Toshkent, Qashqadaryo, Farg'ona, Buxoro, Navoiy va Sirdaryo viloyatlari hisobiga to'g'ri keladi. Aynan ushbu mintaqalarda ekologik «iflos» mahsulotlar ishlab chiqaradigan respublikaning asosiy sanoat salohiyati to'plangan. Bular qora va rangli metallariga, kimyo-neft kimyosi, gaz va neft qazib chiqarish hamda uni qayta ishlash, energetika va qurilish materiallari sanoati korxonalarini tashkil etadi.

Statistika ma'lumatlariga ko'ra, O'zbekistonda 81 mingdan ortiq atmosferani ifloslantiruvchi stantsionar manbalarga ega bo'lgan 1971 ta korxonalar ro'yxatiga olingan. Ular umumiy quvvati 192422,1 ming m³ bo'lgan 11756 ta gaz va changdan toralash uskunalari (TCHTU) bilan jihozlangan. 2000 dan ortiq korxonalar chang ushlagich va gaz toralagich vositalari yetarli darajada ta'mirlanmagan. Zararli chiqindilarni toralash samaradorligi 70,1 foizni tashkil etadi, chunki 77 foiz ushob-uskunalar jihatdan va ma'naviy jihatdan eskirgan.

XX asr boshlarida atmosfera ifloslanishining o'rtacha darajasi (AII - 5-6) Nukus, Olmaliq, Toshkent, Farg'ona shaharlarida kuzatildi. Atmosfera yuqori ifloslangan shahar - Navoiy (AII - 7,62). SHu bilan birga, ayni shaharlarda

savitar-gigiena me'yorining o'rtachadan ortib ketishi kuzatiladi. Xususan, chang - Olmalik, Buxoro, Gullistan, Qashq, Qo'qon, Navoiy, Nukus, Samarqand, Toshkent, shinguzur dioxidi - Olmalik; azot dioxidi - Olmalik, Navoiy, Toshkent, Farg'ona, Marg'ilon, Termiz; fenol - Angren, Navoiy, Farg'ona; ammiak - Andijon, Navoiy, Chirchiq, Toshkent; trepostera oxidi - Olmalik, Angren, Bekobod, Navoiy, Toshkent, Farg'ona, Chirchiq shaharlarida me'yoridan ortmoqda.

Avtotransport majmua - atmosfera havosining ifoslanuvchi asosiy manbalaridan biri bo'lib, uning salmog'i yalpi sanoat va energetika hijdilariga nisbatan ikki marta ko'pdir. Avtotransport hijdilarida havoni ifoslovchi gazlar, azot, oksid, uglevodородlar, benz(a)pirin, aldegidlar, hamda qo'rg'oshin bilan ifoslanadi.

14.2. Yer va suv resurslaridan foydalanishdagi mintaqaviy xususiyatlar

Yer insonning beqiyos boyligi, yer o'simliklar dunyosi bilan birgalikda insonni oziq-ovqat bilan ta'minlaydi, kiyintiradi, qurilish materiallari va tibbiy asboblari bilan ta'minlaydi. Shuning uchun ana-yerni mahofaza qilish har bir qaddda borishidir.

Quruq iqlim sharoitida sug'oriladigan yerlar beqiyos ahamiyatga ega. Obkor yerlar Respublikada yer maydonining 10 foiz qismini egallagan holda aholi aholisida ishlatiladigan barcha mahsulotning 95 foizini etkazib beradi.

O'zbekistonda barcha sug'oriladigan yerlarning maydoni 4,2 mln. ga dan ortiq. Sug'oriladigan yerlardan joylarning iqlimik-geomorfologik xususiyatlariga qarab foydalanish samaradorligi turlicha. Ekinlarni sug'orishda gidromorf meliorativ usulning qo'llanilish grant suvlari sathining yer betiga yaqin joylashishi (1-3 m) ga olib kelgan. Respublikadagi jumli sug'oriladigan yerlarning qariyb yarmi turli darajada sho'rlangan. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston, Xorazm, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari, Markaziy Farg'onaning yurlarini sho'rlangan. (19-jadval).

O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarning sho'rlanishi, ming ga⁴⁹.

Viloyatlar	Sug'oriladigan yerlar maydoni	Sug'oriladigan yerlarning sho'rlanish darajasi bo'yicha taqsimlanishi			
		sho'rlanmagan	kuchsiz	o'rtacha	kuchli va juda kuchli
Andijon	275,1	245,2	14,9	14,9	-
Buxoro, Navoiy	271,8	15,4	160,1	62,5	33,8
Jizzat	290,6	51,7	161,1	73,3	4,1
Qashqadaryo	497,4	275,1	162,3	45,9	13,7
Namangan	270,3	223,6	23,1	1,7	0,9
Samarqand	370,3	251,2	12,9	5,3	0,9
Surxondaryo	326,2	196,8	75,4	50,2	3,8
Sirdaryo	296,5	12,9	220,9	48,7	13,9
Toshkent	777,1	366,9	7,8	2,1	0,3
Farg'ona	351,6	140,8	173,1	32,0	5,7
Xotason	270,8	-	162,3	77,5	31,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	500,9	21,9	230,1	181,9	53,0
Markaziy bo'liqda	4220,2	1942,9	1483,9	628,0	165,6

Sug'oriladigan yerlar suv va shamol eroziyasi tubayli ham jiddiy zarar ko'radi. Respublika Fanlar akademiyasi topiroqchilik va agrokimyosi institutining ma'lumotiga ko'ra, barcha haydalanadigan yerlarning 1422 ming gektarida suv eroziyasi ro'y beradi. Shu jumladan ildiz yerlarda 700 ming ga maydonda jala eroziyasi, 722 ming ga maydonda sug'orma eroziya, 40 ming ga dan ko'proq maydonda jar eroziyasi sodir bo'lmoqda. Shamol eroziyasi ham 2 mln. ga maydonda ro'y beradi. Eroziyaga duchor bo'lgan yerlarda hosil eroziyaga uchratmagan yerlarga pichetas ikki-uch marta kam bo'ladi. Sug'orma eroziya ko'proq Toshkent, Farg'ona, Andijon, Namangan, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi tog' etaklari va adirlar qirya yon bag'irlarini o'zlashtirishni natijasida sodir bo'ladi.

⁴⁹ O'zbekiston Respublikasi Tabiiy muhofaza qilish Davlat qo'mitasi ma'lumotlar asosida tuzilgan.

Eruriyaga va tuproq sho'rlanishi darajasi
 (tug'uriladigan maydonlarga nisbatan foiz nisbati)¹⁾

Mamlakat mintaqalari	Tuproq eruriyasi (%)		Tuproq sho'rlanishi (%)	
	Suv	Shamol	Jami sho'rlangan	Shu jumladan, o'rtacha va kuchli
Qoraqalpog'iston Respublikasi	31,4	97,6	90	38,9
Viloyatlar				
Andijon	7,2	27,2	9,2	4,5
uxoro	2,3	58,5	95,7	37,6
uzum	17,0	73,7	97,9	39,3
Qashg'adaryo	14,6	74,0	47,9	12,2
Navoiy	0,9	11,3	86,9	33,3
Namangan	22,1	50,7	23,6	4,1
Samarqand	28,6	18,2	3,6	1,4
Sirg'ondaryo	27,2	52	42,9	16,3
Sirdaryo	14,6	68,8	81,1	30,9
Toshkent	24,9	3,8	2,4	0,4
Farg'ona	3,7	55,3	52,2	27,9
Xorazm	0,0	91,6	100	53,1
Mamlakat bo'yicha	18,8	55,7	52,2	18,4

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi urf-aslida paxta va sholi yakka hokimligi harbiya sug'uriladigan yerlarning orqalanishiga olib keladi. Hoal miqdoriel ko'paytirish orqasidan qo'riq natijasida o'l almashlab ekish tartibi (dehqonchilikning tuproqni saqlash ilimiy) buzib kelingan, chorvachilikni rivojlantirishga (malfumit go'sht, sut, tuxum, hatoki organik o'g'it - go'ngning miqdori chegaralab qo'yilgan edi) e'tibor berilmagan, buning natijasida tuproq orqalanib borgan, uning mahsulodoligini oshirish maqsadida ko'plab miqdorda turli mineral o'g'it va har xil pestitsidlar tuproqqa solib kelingan. Mutaxassislar ma'lumotlariga ko'ra hozirgi vaqtda paxta va boshqa ekinlar hosilining yarmi

¹⁾ O'zbekiston Respublikasi Tabiiy resurslarni qidirish Davlat qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

mineral o'g'itlardan foydalanish hisobiga olinmoqda. Bu hol holl sifatining pasayishiga sabab bo'lgan, mikroorganizmlarning zaharlanishi natijasida ular qirilib ketgan, tabiiy chirtad miqdorining kamayishi n'oy bergan, chunki undagi. Bular oqibatida paxta etishtiriladigan asosiy o'zi va typli bo'z, o'zloq tuproqlarda chirtad (gumus) miqdori deyarli yarmiga qisqargan. Huzir o'simlikning azot o'g'itlaridan foydalanish ko'rsatkichi 30 % ni tashkil qiladi, fosfor o'g'itlaridan 12-15 %, kaliydan 30 % foydalanadi, ularning qolgan miqdori esa tuproqda foydalanmay qoladi va grunt suvlarida hamda qishloq xo'jalik ekinlari tarkibida to'planadi.

Yaqin yillargacha O'zbekiston hududida agrolandshifllarning har bir gektariga ishlatiladigan pestitsidlarning o'rtacha miqdori 54 kg atrofida bo'lgan. Bu ko'rsatkich Rossiyada 1-2 kg ni, AQSh da 2-3 kg ni tashkil etgan. O'ngan asming 40 yillarda Respublikada pestitsidlardan foydalanish eng yuqori darajaga eigan (paxta etishtiriladigan mintaqada gektariga 54,4 kg), shundan so'ng uning miqdori boran xari kamayib barmoqda.

O'zbekiston suv resurslarining asosiy qismi ikki yirik daryo: Amudaryo va Sirdaryo havzasiga to'g'ri keladi, ularning suv olish havzalari Tyan-Shan va Pamir-Oloy tizimi tog'larida joylashgan. O'zbekistonda eng yirik daryo Amudaryo hisoblanadi. Uning tog' qismida suv oluvchi havzasi 227 ming km², uning havzasidan har yili o'rtacha 79 km³ suv oqib o'tadi,

Shundan respublika hududida taxminan 6 km³ (7,5 %) suv oqimi vujudga keladi. Sirdaryoning tog'li qismidagi suv oluvchi havzasi maydoni 130 ming km², uning havzasida har yili o'rtacha 38 km³ suv oqib o'tadi. Shundan taxminan 4 km³ (qariyb 10 %) suv O'zbekistonda vujudga keladi. Qirg'iziston va Janubiy Qozog'istondagi birk holiqlarining suv oqimi 10,2 km³ ni tashkil qiladi.

O'zbekiston hududida vujudga keladigan yer osti suvlarining o'rtacha yillik oqim hajmi 10 km³, atrofida qo'shimcha 35 km³ suv keladi. Daryolar oqimini tarbiha solish, irrigatsiya va energiya ishlab chiqarish maqsadida mamlakatda 53 ta katta-kichik suv ombori va 28 ta selvona qurilgan, suv omborlarining jami suv sig'imi 16 km³dan ziyod.

O'zbekistonning suv omborlari.

Suv ombori nomi	Ombor qurilgan daryo	Maydoni, km. kv.da	Suv hajmi, mlr. m. kubda	Chiqarilgi o'rtacha, m. da	Eng chuqur joyi, m. da
Chirchik	Sir-daryo	1016	1340	26	66
Chirchik	Sir-daryo	359	525		
Chirchik	Sir-daryo	24	300		
(Chirchik)	Sir-daryo	1011	1337	26	66
Chirchik	Sir-daryo	359	525	26	66
Chirchik	Sir-daryo	24	300		

17-rasm. O'zbekistonning yirik suv omborlari

O'zbekistonda yiliga 71,69 km kub suv sarflanib, shuning 60,39 km kubi sug'orishga, qolgan qismi esa (11,30 km kub) sanoat, maishiy-kommunal va boshqa sohalarga ishlatiladi. Mamlakat chochuk suvining 92 foiz qishloq xo'jaligida, 6 foiz sanoatda, 0,5 foiz kommunal xo'jaligida, 1,5 % bug'lanib ketib sarflanadi. Ichki suv resurslari organik, noorganik, masanik, bakteriyologik moddalar to'planishi va har xil bakteriyalarning paydo bo'lishi orqali ifloslanadi. Shu bois, suv havzalarining antropogen ifloslanish manbulari-tabiiy, sun'iy mineral va radioaktiv ifloslanish turlariga ajratiladi.

Suvni ifloslovchi manbular orasida sanoat ishlab chiqarishi va maishiy-kommunal xo'jaligining ishi yuqori. Sanoat chiqindi suvlari tarkibida tirik organizm uchun xalli bo'lgan fenol, vodorod sulfid, ammiak, mis, rux, simob,

tsionid, misliyahak, xrom va boshqa zaharli hamda biogen moddalar uchirib, ular oqsova suvlar bilan bioga daryo, ko'l) va suv omborlariga qo'shiladi. Natijada suv tarkibidagi zaharli zinnkatlar konsentratsiyasi miqdori natimadan 1,8 - 1,9 marta oshib ketadi. Xalqaro amaliyotida suv resurslarini himolash va ularni isat'moiga jalt etish muhim ahamiyat kasb etib, hozirda mexanik, kimyoviy, elektrolit, biologik kabi usullar ishlatiladigan keng foydalanilmoqda.

16.3. Hududlar ekologik vaziyatini sog'lumlashtirish yo'larl.

Sohiq ittifoq davrida O'zbekistonda hududidagi tabiiy resurslardan usutalmal foydalanish, ma'naviy eskirgan ishlab chiqarish ob'ektlariga mavjud tabiiy salohiyatni jalt etilishi uning ekologik vaziyatiga salbiy ta'tir ko'rsadi.

Mustaqillik yillarida atrof-muhit muhofazasi sohasida katta tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, a'tigan chorak sur davomida ishlab chiqarish ob'ektlari modernizatsiya qilimoqda, korxonalar avtomobil parklari yangilanmoqda, natijada atmosferaga chiqarib yuboriladigan zaharli moddalar miqdori 1,7 marta qisqardi. Lekin, atrof-muhit muhofazasi sohasida amalga oshirish zarur bo'lgan ishlar ko'lami kattaligicha qolmoqda.

Mintaqalar tabiiy resurs salohiyatidan usurardil foydalanilmaslik, atrof-muhit holati, ijtimoiy-ekologik vaziyatni inobatga olmasligi bir qator muammolarni keltirib chiqardi. Jumladan:

- ✓ motor yoqilg'isi sifat talablariga javob bermaydi, tarkibida ko'p miqdorda olingogurt moddasi bo'lgan milliy hezzim va dizel yoqilg'isidan keng foydalanilmoqda;
- ✓ avtotransportdan ko'p miqdorda zararli chiqindilar chiqarishiga ussiy sabablardan biri ularning eskirganligi bilan bog'liq. Davlat sektorida 50 litr, xususiy sektorida 40 litr avtotransport vositalaridan 10 yildan ko'p vaqt davomida foydalanib kelinmoqda.
- ✓ korxonalarining diagnostika negizlari juda zalf bo'lib, ularida yoqilg'isi sifatini nazorat qiluvchi usboblar etishmaydi. Natijada, har kuni davlat sektoriga qumash

150 mingdan ortiq avtotransport vositalari ekologik nazariydan o'tkazilmasdan roylarga chiqarilmoqda;

✓ avtotransportlarning silqigan tabiiy va yoqilgan neftli gazlarga o'tish jarayoni nihoyatda sekinlik bilan amalga oshirilmoqda;

✓ sanoat korxonalarining moddiy-texnik bazasining pastligi, modernizatsiya qilish darajasining sust kuchayotganligi;

✓ tabiiy resurslar va ulardan foydalanish uchun belgilangan to'lovlarning bozor mexanizmini mavjud emasligi;

✓ tabiatga etkazilgan zarar uchun moddiy javobgarlik mexanizmining takomillashmaganligi.

Mamlakatimiz mintaqalari iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash va ekologik muammolar echimini hal etish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

✓ mintaqalarining tabiiy va mehnat resurslari salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish;

✓ sanoatning zamonaviy tarkibini shakllantirish, tashqi va ichki bozorda raqobatbardoshligini oshirish;

✓ eski korxonalarni yangi texnika va texnologiyalar bilan jiborlash, yangi zamonaviy korxonalar qurilishini jadallashtirish;

✓ ichki tarmoq va tarmoqlarova kooperatsiya va kasbiylikni rivojlantirish;

✓ sanoat tarmoqlarining hududiy tarkibini takomillashdirish;

✓ xomashyo va energiya alg'ini kamaytirish;

✓ muhandislarining yangi raqobatbardosh, ekspozitsiya turlarini ko'paytirish;

✓ ekologik noqulay mintaqalarda atrof-muhit muhofazasi sohasida qator tadbirlarni amalga oshirib boshlashni taqozo etadi.

Mamlakatimizda atrof muhitni himoya qilish sohasida iqtisodiy darajalardan samarali foydalanish zarur. Ayniqsa, moliya resurslaridan tabiiy muhofazasi muammaslarini regional, hududiy (mahalliy) ahamiyatga ega darajada echinda, tabiiy resurslarni qayta ishlab chiqarish va muhofaza qilish, yangi chiqindisiz, energiya va resurslarning tejankor texnologiyalarni ishlab chiqarish va amalga

qo'llash, ifloslantiruvchi moddalarni sutalash va zararsizlantiruvchi samarali usulama va ushbu usullarni qurishda foydalanish muhimdir. Hisoblash, iqtisodiy omil va darajalarni qo'llashdan asosiy muqad hali tabiiy resurslarning narxini aytan belgilash va ulardan samarali, maqsadga muvofiq foydalanishni ta'minlashdir.

asosiy tushunchalar

Tabiiy muhit – abiotik va biotik tizimlar va umuman, litosfera, atmosfera, gidrosfera va biosferaning murakkab va xilma-xil birlamchalari hamda o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Unda ekogen, endogen va kosmik omillar va jarayonlar ta'sir ko'rsatib, g'oyat xilma-xil fizik, kimyoviy va biologik reaksiyalarni keltirib chiqaradi va ular rivojlanishini, jismlarning emirilishi va mineralarning paydo bo'lishi moddalar migratsiyasining geokimyoviy jarayonlarini va ularning tarqalishi va konsentratsiyasini, organik dunyoning rivojlanishini, quruqlik va Dunyo okeani uchun xarakterli bo'lgan o'ziga xos landshaft tiplarining shakllanishini belgilab beradi.

Nazorat va muhojama uchun tashkilotlar

1. Mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotida ekologik vaziyatning ta'sirini aniq misollar yordamida tavsiflang.
2. Ekologik muammolarning iqtisodiyotga salbiy ta'sirini quyidagi jadval asosida tavsiflang.

No	Ekologik muammolar	Ro'y bergan hudud	Ekologik muammolarning namoyan bo'lishi va usning oqibatlari
1.	Global		
2.	Milliy		
3.	Mintaqaviy		

3. Atmosfera havosi ifloslangan mintaqalarni qurash va usning sabablarini asoslab bering.

4. Topshiriqni bajarib: Yerdan foydalanish va uni muhofaza qilishni strategik rejalashtirish.

Quyidagilar:

1. Mamlakat yer fondini tahlil qilish;
2. Mamlakat yer fondini iqtisodiy baholash;
3. Qishloq xo'jaligiga foydalaniladigan yerlar transformatsiya darajasini aniqlash;
4. Mamlakat yer fondining tarkibiy tuzilishi va uning iqtisodidagi o'zgarishlarining boshqarilishini ishlab chiqish.

1-Yarifa. O'zbekiston yer fondi va uning tarkibiy tuzilishini aniqlang.

A. Viloyatlar yer maydonlarini quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha tahlil qiling.

- a) qishloq xo'jaligi yerlari;
- b) qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarga foydalaniladigan yerlar;
- v) yaroqsiz, foydalanilmaydigan yer maydonlari.

B. Qishloq xo'jaligi maydonlarini quyidagi tarkib bo'yicha tuzitilang.

- a) ekinzorlar (foydalanilgan yerlar);
- b) yayloqlar;
- v) bog'lar va uzumzorlar;
- g) tomoqlar maydoni.

V. Qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarga foydalaniladigan yerlar:

- a) sanoat korxonalarini band etgan jami maydonlar;
- b) transport kommunikatsiyalari band etgan jami maydonlar;
- v) ijtimoiy soha egallagan jami maydonlar;
- g) kapital qurilish maydonlari;

G. Foydalanilmaydigan yer maydonlari.

- a) qumlar;
- b) botiqoqliklar;
- v) tushiq maydonlar;
- g) naqilay relesli yerlar.

2-Yarifa. Mamlakat yerlarini iqtisodiy jihatlardan baholang.

1. Mamlakat yer maydonlarini tuproq turlari bo'yicha xaritasini tuzing.
2. Tuproq xaritasi bo'yicha ekin turlari va uning hosildorlik darajasini aniqlang.
3. O'zbekiston Respublikasi yer resurslari davlat qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra mamlakat sug'oriladigan yer fondining 0,3 foizi sifatli yomon yerlar, 24,3 foizi o'rtacha puxta yerlar, 45,5 foizi o'rtacha yerlar, 27,2 foizi yashil yerlar, 1,9 foizi eng yashil yerlar hisoblanadi. Ushbu yerlarning umumiy maydonini aniqlang va areallarini xaritada belgilang.

4. Sug'oriladigan yerlarning 46,0 foizi sho'rlangan, shuning 25 foizi kuchsiz, 15,0 foizi o'rtacha, 6,0 foizi kuchli sho'rlanganligini hisobga olib, ularning umumiy maydoni aniqlang.

3-Variante. Mamlakat va uning mintaqalarida yer resurslarining taqribiydagi o'zgarishini baholang.

Analizlash usuli. Agriq sohani kichik qilish davlat dasturi asosida dehqon-fermer xo'jaliklarini tashkil etilishi va ularga ajratiladigan yer maydonlari, qishloqqa savolni olib kirish va savolat ishlab chiqarishni yanada kengaytirish yuzasidan qarorlarni bajarilishi, ijtimoiy sohani rivojlantirish to'g'risidagi milliy siyosatning amalga oshirilishi, qishloq xo'jaligi yerlarini nufusoraliy holatini yaxshilash va ularni qishloq xo'jaligi oborotiga qaytarish yuzasidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar, tomorqa xo'jaliklarini tashkil qilish va sholiga uy-joy bohum yer uchastkalarini ajratilishi kabi muhim va omillar ta'sirida yer maydonlarining tarkibiy tuzilishida ro'y berishi mumkin bo'lgan istiqboldagi o'zgarishlar baholanadi.

Iqtisodiy baholashni quyidagi tarkib asosida amalga oshiring:

Jami qishloq xo'jalik yer maydonlari;

Shu jumladan:

1. Haydalanadigan yerlar, shundan:

a) sug'oriladigan yer maydonlari;

b) obikor yerlar;

2. Yaylovlar;

3. Bog' va uzumzorlar;

4. Tomorqa maydonlari.

Yakuniy natija: Yuqoridagi amalga oshirilgan ma'lumotlar va ularning natijalari asosida mamlakat yer resurslaridan foydalanish darajasi baholab chiqing.

5. Topshiriqni bajaring: Bir tonna bug'doy etishtirish uchun 1500 L, 1 tonna juxari etishtirish uchun 2 mln. L, 1 tonna simli etishtirish uchun 20 mln. 1 soy sarflarini hisobga olib mamlakatimizda ushbu mahsulotlar uchun

sarflanayotgan yillik suv miqdorini hisoblang va ularni iqtisodiy samaradorlik jihatidan bahol qiling. *Asqilansin*.

1. Mamlakatda etishtirilgan bug'doy, junni va sholi hajmi;
2. Bug'doy, junni va sholi etishtiriladigan maydonlarning hajmi;
3. Bug'doy, junni va sholi etishtiriladigan maydonlarga sarflangan suv miqdori;
4. Ka'riylayotgan mahsulotlarning mamlakat iqtisodiy hayotida tutgan o'rnini.

6. **Tepshiriqni bajariligi:** Mamlakatimizning strategik xom ashyosi bo'lgan paxta etishtirish uchun har gektar maydonga o'rtaicha 12-20 ming m³ kub suv sarflanishini inobatga olib quyidagilarni aniqlang:

1. Paxta etishtirilayotgan jami maydonlar;
2. Paxta maydonlariga sarflanishi lozim bo'lgan suv miqdori;
3. Paxta maydonlarida amalda sarflanayotgan suv miqdori;
4. Paxta maydonlariga sarflandigan ortiqcha suv hajmi;
5. Bir tonna paxta etishtirish uchun sarflanayotgan suv hajmi.

7. **Tepshiriqni bajariligi:** Bir tonna ip-gazlama ishlab chiqarish uchun 250 m³ kub, bir tonna sintetik tola ishlab chiqarish uchun 2500-5000 m³ kub, bir tonna nikel eritish uchun 4000 m³ kub suv sarflanadi. Mamlakatimiz tabiiy-iqlimiy va resurs salohiyatini inobatga olib shu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini aniqlang.

1. Yer resurslaridan oqilona foydalanish yo'llarini ta'riflang.
2. O'zbekistonning yer resurslarini baholang.
3. Tuproqning fizikaviy, kimyoviy va biologik xossalarni ta'riflang.
4. Tuproqning fizikaviy tarkibini o'zgarishini misollar bilan tushiniring.
5. Tuproqning kimyoviy tarkibini takomillashtirish yoxud uning o'zgarishini aniqlash yo'nalishlarini ta'riflang.
6. Tuproqning biologik xossalarni va undagi o'zgarish qanday aniqlanadi?
7. O'zbekistonda sug'oriladigan yerlardan foydalanish jarayonida vujudga kelgan muammolarni aniqlang.
8. Sug'oriladigan va lubri yerlar mahsuldorligini yaxshilash chorulari nimalardan iborat?

GLOSSARY

English	Russ	O'zbek-Ukrin	Ma'nosini
Agrarian crisis	Аграрный кризис	Аграр инқирозлар	- qishloq xo'jaligida to'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, sikllik tavsifga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.
Agrarian relations	Аграрные отношения	Аграр муносабатлар	- erga egalik qilish, ta'mirlash, ombor foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'rnatib berish jarayonida mavjud bo'lgan munosabatlar.
Agricultural production infrastructure	Сельскохозяйственная производственная инфраструктура	Қишлоқ хўжалиқига ишлаб чиқариш инфраструктураси	- bovesida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.
Agro-industrial complex	Агропромышленный комплекс	Агроиндустриал мажмуаси	- qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, ush tuzlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.
Budget deficit	Бюджетный дефицит	Бюджет тақсирлилиги	- davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchiligi.
Business activities	Предпринимательская деятельность	Тадбирдорлик фаолияти	- shakl va shusidan qat'iy nazir foyda olishga va undan ammani foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyat.
Business cycle	Экономический цикл	Иқтисодий цикл	- ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlanguniga qadar takrorlanib turadigan to'liq inqirozimon harakati.
Climb	Подъём	Кўтарилуш	- iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajasidan ham ortiq

			ketishi va us'lovga bayqoqli talabning kengayib borishini ta'riflovchi faasal.
Commodity exchange	Товарная биржа	Товар биржаси	- uldindan belgilangan qoidalar asosida ulgurji savdoni tashkil etish shakli.
Comparable prices	Сопоставимые цены	Қўйсай нарх	- ishlab chiqarishning natijalari ma'lum yil (basiy yil) asosida hisoblanuvchi va boshqa yillar bilan taqqoslanuvchi narx.
Competition	Конкуренция	Рақobat	- boshq' sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafillikka ega bo'lish uchun kurash.
Concentration of capital	Концентрация капитала	Капиталнинг туplanishi	- qo'shimcha qiymatning bir qismini jamiy arish (kapitallashirish) natijasida kapital hajmining oshishi.
Concentration of production	Концентрация производства	Ишлаб чиқарилшининг туplanishi	- ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishi.
Consumer spending	Потребительские расходы	Иstiyomla sarflari	- aholi daromadlarining trikkhilik na'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan
Consumption	Потребление	Иstiyomla	- ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning ishlatilishi jarayoni.
Consumption	Потребление	Иstiyomla	- jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalari va omillaridan foydalanish jarayoni.
Corporate sector	Предпринимательский сектор	Тадбиркорлик сектори	- iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birinchi bo'g'ini.
Credit	Кредит	Кредит	- to'sh turgan pul mablag'larini senda fond shaklida to'plash va ularni

			ishlab chiqarish chiqarish chiqarish uchun qaratib berish.
Current prices	Текущие цены	Жарий нарх	- yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblashda qo'llaniluvchi amaldagi narx.
Cyclical unemployment	Циклическая безработица	Циклик muvazalat	- iqtisodiy siklining inqiroz fazasi bilan bog'liq mavjud bo'lgan kelibgina ishchilik.
Demand for labor	Спрос на рабочую силу	Harajati kuch talabi	- muayyan vaqtda ish haqining tarkibi topgan darajada turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.
Depreciation rate	Норма амортизации	Amortizatsiya normasi	- amortizatsiya qismalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining hisdagi ifodasi.
Depression	Депрессия	Turpuzlik (depressiya)	- ishlab chiqarishning bir joyda deyarli tushishi anglatuvchi hamda iqtisodiy faallik jihatidan uchun shart-sharoitlarning mavjud bo'lgan kelibgina imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.
Direct methods	Прямые методы	Bevosita usullar	- iqtisodiyotni tartibga solishning taqdir, raqam berish va majbur qilish tavsifidagi ma'muriy vositalari.
Disposable income	Распоряжимый доход	Harajati bular daromad	- barcha soliqlar to'langandan keyin qolgan daromad, ya'ni shaxsiy iste'mol va jumg'ama foydalanish mumkin bo'lgan daromad.
Disposal of property	Распоряжение собственностью	Mulkiyati taqdir etish	- mol-mulk taqdirini mustaqil hal qilish.
Distribution	Распределение	Tarqatish	- ishlab chiqarish natijalari va ularning natijalarini iqtisodiyotning turli qismlari va shaxslar o'rtasida taqarib berish jarayoni.

Diversification	Диверсификация	Диверсификация	– ishlab chiqarishning xamardorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida turliq va kerkonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirish.
Economic categories	Экономические категории	Иқтисодий категория	– doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-hamriy tushuncha.
Economic crisis	Экономический кризис	Иқтисодий анироз	– ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishi.
Economic development	Экономическое развитие	Иқтисодий ривожланиш	– ko'p qirrali jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.
Economic equilibrium	Экономическое равновесие	Иқтисодий муvozanat	– iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.
Economic growth	Показатели экономического роста	Иқтисодий rishning ko'rsatkichlari	– iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiyomat, ijtimoiy nafislik va natara (jamiyati) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.
Economic input profit	Экономическая или частная прибыль	Иқтисодий ёки соф foyda	– yalpi pul tushumidan barcha xarajalar chiqarib tashlangandan keyin qolgan.
Economic proportionality	Экономическая пропорциональность	Иқтисодий muvobislik	– iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'zbarirlarining mos kelishlik darajasi.
Economic reforms	Экономические реформы	Иқтисодий ислохотлар	– iqtisodiyonda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmua.
Economic	Экономическое	Иқтисодий	– milliy daromadning bir

savjiga	сберожание	аважарчи	qismining muvofi va aylanma kapitallarni, shuningdek, ko'paytirish uchun sarflandi borishi.
Economy stabilizing	Стабилизация экономики	Иқтисодийлик барқарорлаштириши	– iqtisodiy holatlariga barqaror berish asosida ma'muriy-iqtisodiy muvotimlilikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish shart-sharoitlarni mujdaga keltilish.
Emigration	Эмиграция	Эмиграция	– fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga doimiy yashash uchun ko'chib o'tishi.
Exchange	Обмен	Айырбаш	– jamiyat a'zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha o'zaro almashtirish jarayoti.
Exchange	Биржа	Биржа	– xamta (yoki standart) tur asosida ommaviy tovarlarning muhtasam savdo-sotiq oshlarini o'tkazuvchi ijtisodiy muassasa.
Exchange rate	Валютный курс	Валюта курси	– bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalanган naxsi.
Export	Экспорт	Экспорт	– tovarlarni chiqarish natijasida mijozlarga sotish bo'lib, bunda ma'kr mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakattan tashqariga chiqariladi.
Extended production	Расширенная воспроизводство	Кенгайтирилган тахрор ишлаб чиқариши	– ishlab chiqarish mijozlarini muhtasam ravishda oshirish borishga moslangan holdagi ta'kidlanishi.
Extensive economic growth	Экстенсивный экономический рост	Экстенсив иқтисодий ўсиш	– ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining oshib borishi.
Factoring	Факторинг	Факторинг	– boshqa iqtisodiy

			sub'ekilarning qaratilish bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.
Factors of Economic Growth	Факторы экономического роста	Источники роста	- iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni sulqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.
Final product	Конечный продукт	Промышленный продукт	- ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va umumiy iste'mol qilishga tayyor bo'lgan mahsulotlar.
Financial system	Финансовая система	Материальная	- moliyaviy muassasalar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmumi.
Fiscal (fiscal) policy	Фискальная (налогово-бюджетная) политика	Фискал (сумма-бюджет) политика	- davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chorra-tadbirlar.
Forfeiting	Форфейтинг	Форфейтинг	- ushbu muhim faktorning munosabatlari.
Frictional unemployment	Фрикционная безработица	Фрикцион шисолизи	- malakasiga mos ish qilinayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlarni namoyon etuvchi ishsizlik.
General equilibrium	Общее равновесие	Умумий муvобалатлик	- iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir nechta tomonining, eng avvali yalpi talab va yalpi taklifning bir-biriga teng kelgan holati.
Government sector	Государственный сектор	Давлат сектори	- o'z o'ldiga foyda olishni maqsad qilib qo'yuvchi, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazirlarini o'ziga ta'lim beruvchi turli byudjet tashkilotlari va muassasalarning majmumi.
Gross domestic product (GDP)	Валовой внутренний продукт (ВВП)	Йил ички mahsulot (ЙИМ)	- yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va

			hismlarning bozor narxlaridagi qiymati.
Gross national product (GNP)	Валовой национальный продукт (ВНП)	Национальный валовой продукт (НВП)	– milliy iqtisodiyotda bir yil davomida mavjud qilingan va bevosita iste'molchilarga berib tashadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.
Households	Домашние хозяйства	Уч. хўжаликлар	– iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibi bo'lib.
Immigration	Иммиграция	Иммиграция	– xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishi.
Import	Импорт	Импорт	– chet ellik mamlakatlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olish, ularni mamlakatga kiritish.
Incomes	Доходы населения	Аҳоли даромадлари	– aholining ma'lum vaqt davomida pul va natijaviy shaklda olingan daromadlari miqdori.
Indirect methods	Косвенные методы	Беквадрга усуллар	– iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.
Inflation	Инфляция	Инфляция	– qog'oz pul birligining qadrsizlanishi.
Inflation gap	Инфляционный разрыв	Инфляция фарқи	– yuqori sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.
Intensive economic growth	Интенсивный экономический рост	Интенсив иқтисодий ўсish	– ishlab chiqarish amillarini rivojlantirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.
Intermediata	Промежуточный продукт	Орама mahsulot	– ishlab berish, qayta ishlab va qayta sotish maqsadlarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar.
Investments	Инвестиции	Инвестиция	– ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sohasini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.
Joint-stock	Акционерное	Акционерлик	– ko'pincha byud olish.

company	компания	жамият	maqsadlari aksiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini birlashtirgan uyushma.
Labor exchange	Берка труда	Mehnat berxasi	- ishchilar va ta'biritorlar o'rtasidagi ishchi kuchini oldi-soldi hismini taxabala vatalchilikni amalga oshiruvchi va ishchilarni ro'yxatga oluvchi muassasa.
labor Objects	Предметы труда	Mehnat predmetlari	- bevosita mehnat ta'zir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan varislar.
Labor supply	Предложение рабочей силы	Ишчи кучи таклифи	- muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori.
Laffer curve	Кривая Ладфера	Лаффер эгри чигири	- davlat byudjeti daromadlari va soliq sur'asini o'rtasidagi bog'liqlikning tasvirlanishi.
Leasing	Лизинг	Лизинг	- odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab berib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli jaraga berishdan iborat kreditning pulsiz shakli.
Liberalization of the economy	Либерализация экономики	Иктисодиётни эркинлаштириш	- bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklavlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar.
Macro-economics	Макро-экономика	Макро-иқтисодиёт	- moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish to'balarni yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo'jaligi.

Market	Рынок	Бозор	Самандаги iqtisodiyotdir. – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayriboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlarning yig'indisi.
Market economy	Рыночная экономика	Бозор iqtisodiyoti	– tovar ishlab chiqarish, ayriboshlash va pul munosabati qo'sim-qo'simlarida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiyot.
Market infrastructure	Инфраструктура рынка	Бозор infra-tuzilmasi	– bu bозор sharoitini o'rnatish va ularning bir qismini amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.
Market mechanism	Рыночный механизм	Бозор mexanizmi	– bозор iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar.
Market Objects	Объекты рынка	Бозор obyekti	– ayriboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktlar.
Market participant	Субъект рынка	Бозор subyekti	– ayriboshlash munosabatlari qatnashchisi.
Market price	Рыночная цена	Бозор narxi	– bir tomondan, tovarlarning sotilishi ta'minlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydigan muvozanatlashgan narx.
Market reforms	Рыночные реформы	Бозор islohotlari	– bозор iqtisodiyotini va bозор iqtisodiyot muassasalarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.
Materially	Материально	Мaddiy- buyumlar	– maddiy boylikning imkon mehnati bilan yaratilgan.

		бойлик	ashyoviy – buyum ko'rishga ega bo'lgan qismi.
Methods of state regulation of the economy	Методы государственного регулирования экономики	Истеъодийотин давлат томонидан тартибга солинган усуллари	– tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.
Modernization	Модернизация	Модернизация	– jamiyat hayotining tartib-jahdularini tabdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or amolalar tomonidan yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui.
Modernization of production	Модернизация производства	Ишлаб чиқаришда янгиликлар	– ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi choratadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.
Monetary system	Денежная система	Пул тизими	– turli tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatlarda pul muomalasini tashkil qilish shakli.
Money	Деньги	Пул	– umumiy ekvivalent rafini bajaruvchi maxsus tovar.
Money turnover	Денежное обращение	Пул муомаласи	– savatlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to'lovlar va hisoblarga hismat qilibuvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktyvlarining harakati.
Natality	Естественный прирост населения	Аҳолининг tabiiy ўсishi	– bu aholining emigratsiya va immigratsiyadan tashqari harakati.
National income (NI)	Национальный доход (НД)	Milliy daromad	– yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning puldagi ifodasi bo'lib, hozirgi hisoblar usulida

			SHMdan engi asloqlarni chiqarish tashlash yo'li bilan asloqlar.
National wealth	Национальное богатство	Milliy boylik	- insoniyat jamiyati taraqqiyotida qilingan imkonidan yaratilgan va asloqlar tomonidan jang'irilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiiat in'omati.
Natural monopoly	Естественная монополия	Tabiiy monopoliya	- texnologiya taraqqiyoti xususiyatlari tashabbi mahsulotga bo'lgan tabiiy qandirish nuqta mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati.
Natural wealth	Природное богатство	Tabiiy boylik	- milliy boylikning tabiatda mavjud bo'lib, insoniyat tomonidan foydalanishga jalb qilingan tabiiat anbyotari va kuchlari (er, qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va havo).
Net National Product (NNP)	Чистый национальный продукт (ЧНП)	So'f milliy mahsulot (SMNC)	- yil davomida jonli mahsulotning umumiy hajmi bilan yaratilgan yangi mahsulotdir.
Nominal GDP	Номинальный ВВП	Номинал ЯИМ	- joriy narxlarida hisoblangan.
Nominal Income	Номинальный доход	Номинал daromad	- aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.
Off-balance credit	Межбанковский кредит	Хужаллараро кредит	- bir korxon (shirkat) tomonidan ikkinchisiga berilib, ularning kapital qurish, qabliq xo'jalik sharoitidagi muvohabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisabi bo'y'nlari bilan muvohabatlariga o'zaro qiluvchi qare mahlag'ari.
Oikot's Law	Закон Оукена	Oyken qonuni	- ishchilik darajasi va YAIM hajmining o'zaro qilishi.

			o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.
Ownership of property	Владение собственностью	Мулкка эгаллик ҳоли	– mulkдорlik huquqining urug' egasi qo'liga egaqlanib turishi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning iqtisodiy shakli.
Partial equilibrium	Частное равновесие	Хусусий муvozanат	– bir kkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.
Personal income	Личный доход	Шaxсий даромад	– milliy daromaddan ijtimoiy sug'urta ajratmalari, korxon foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo'liga kelib tashadigan ijtimoiy to'lovlar summasini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.
Price	Цена	Нарх	– mal bazor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy naflligining puldagi ifodasi.
Private consumption	Личное потребление	Шaxсий исте'mол	– iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi.
Privatization	Приватизация	Хусусийлаштириш	– mulkka egalik qilish huquqining davlatdan xususiy va boshqa shaxslarga o'tishi.
Privatization	Регосударствление	Давлат тассаруфидан чиқариш	– mulkni davlat hisobidan chiqarib, boshqa noдавlat mulk shakllarining wujudga keltirilishi.
Production	Производство	Ишлаб чиқариш	– kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni.

Production function	Производственная функция	Ишлаб чиқарish функцияси	- ишлаб чиқарish амалири билан ming саманам о'rtasidagi bog'liqlik.
Productive consumption	Производительные потребности	Урунми истеъмоли	- ишлаб чиқарish jarayonida ишлаб чиқарish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.
Productivity	Производительность труда	Mezon uyumdirligi	- ishchi kuchining vaqt birligi mahoyunida mahsulot yaratish qobiliyati.
Profit rate	Норма прибыли	Фойда norjasi	- foyda mahoyunining ишлаб чиқарish xarajatariga bo'lgan nisbatining foizdagi ifodasi.
Property relations	Отношения собственности	Мулкчилик munosabatlari	- mulkka egalik qilish, unim foydalanish, uni o'zlashtirish va ta'mirlash olish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.
Public reproduction	Общественное воспроизводство	Ижтимоий takror ishlab chiqarish	- jamiyat miqoyasida ишлаб чиқарish jarayonlarining mustamam ravishda yangilash va takroran amalga oshirish.
Real GDP	Реальный ВВП	Real JHM	- narxlarning o'zgarishini hisobga olib, o'zgarimas yoki qiyyasiy narxlarda hisoblangan.
Real income	Реальный доход	Real daromad	- narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi baliyeridagi daromadning narx bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni sotib olishga etadigan qurvat, ya'ni aholi daromadining xarid qurvati.
Real wages	Реальная заработная плата	Real ish haqi	- nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish iyyosati.
Residualary gap	Резидуальный разрыв	Резидуон фарк	- ya'ni sarflarning asl miqoy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.
Recovery	Оживление	Жиниминди	- iqtisodiy siklning ишлаб чиқарishning harqam kengayib borishiga o'lishini.

			taxiifovchi faras.
Reexport	Резекспорт	Резекспорт	- biror bir mamlakat boshqa mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatlarga qayta sotib uchun xarid qilishi.
Reimport	Резимпорт	Резимпорт	- iste'molchi mamlakatlardan reeksport tovarlarni sotib olish.
Saving	Сбережения	Жағнарын	- aholi, korxonalar (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va faizli daromad olish maqsadida to'plab borilishi.
Shadow economy	Теневая экономика	Хўфтин иқтисодий	- YAIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.
Simple reproduction	Простое воспроизводство	Оддий тақдор ишлаб чиқариш	- ishlab chiqarish miqdorlarining o'zgarilmagan holida takrorlanishi.
Social infrastructure	Социальная инфраструктура	Иجتимоий инфраструктура	- odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.
Social payments	Социальные платежи	Иجتимоий тўловлар	- kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.
Social politics	Социальная политика	Иجتимоий сиёosat	- davlating daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni, iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.
Soundness of investments	Эффективность инвестиций	Инвестициялар samaradorligi	- milliy daromad (foyda) o'lgan qiymatining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizidagi ifodasi.
Stocks and bonds market	Рынок ценных бумаг	Қимматли қog'ozлар бозори	- turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiya, veksel, chek, deposit

			kahlar/jin oldi-entali munosabati.
Structural crises	Структурные кризисы	Тарixий inqirozlar	- iqtisodiyotning agrar tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi cho'qqar namunasibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.
Structural unemployment	Структурная безработица	Тарixий inqirozlar	- ishlab chiqarish va xizmat talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan
System of National Accounts	Система национальных счетов	Milliy hisoblar tizimi	- milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi.
Tax	Налог	Сумма	- jamiyatda vujudga kelinigan sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli.
Tax rate	Ставка налога	Сумма ставки	- soliq summasing soliq olinadigan sumмага nisbatining foizidagi ifodasi.
The criterion of economic growth	Критерий экономического роста	Истиqodiy ўсish meъони	- iqtisodiy o'zishni nisbatan ko'liq darajada talvohish imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.
The economic functions of the state	Экономические функции государства	Давлатнинг iqtisodий manfaatлари	- iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartilga solish hamda iqtisodiy o'zishni ta'minlashga qaratilgan chorataldir.
The economic growth	Экономический рост	Истиqodiy ўсish	- YaIM, SMM, MD miqdorining mufoq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs sarafatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.
The external debt of the state	Внешний долг государства	Давлат tashqi qarzi	- xorijiy davlatlardan, ulardagi jimoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.

The marginal propensity to consume	Предельная склонность к потреблению	Истеълога келинган сўммага мойиллик	- daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.
The marginal propensity to save	Предельная склонность к сбережению	Жамғаринга келинган сўммага мойиллик	- daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arish hajmining o'zgarishi darajasi.
The market of loan capital	Рынок ссудного капитала	Ссуда капиталы бозори	- pul shaklidagi kapitallarning foiz to'lash sharti bilan qatnash berish bo'yicha oldi-soldi munosabati.
The method of scientific abstraction	Метод научной абстракции	Илмий абстракция усули	- tahlil joytida xalq harishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodissalarni fikrdan chatchatirib, o'zgarilayotgan jamiyatning asl mohiyatiga o'tishni qaratish.
The multiplier effect	Эффект мультипликатора	Мультипликатор самараси	- bir so'f milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbat.
The norm (rate) percent	Норма (ставка) процента	Фоиз нормаси (ставкаси)	- ilmiy yoki foizli daromadning qatnash berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.
The production process	Процесс производства	Ишлаб чиқарish jarayoni	- kichiklik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyat.
The reproduction of the labor force	Воспроизводство рабочей силы	Ишчи кучини takror hosil qilish	- insonning mehnatga bo'lgan jismoniy kuchlarini va aqliy qobiliyatlarini uzaktat qayta tiklash va ta'minlab turish. ularning mehnat malakasini muntazil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'zishini ta'minlash, qatnash inshilar o'rini bosadigan yosh inshilar avlodini etishtirish jarayoni.
The state	Государство	Давлат	- davlat daromadlari va

Budget	hali Budget	Byudjet	xarajotlari hamda ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining taqribanlashirilgan rejalari.
The total labor force	Совокупная рабочая сила	Ями куучи кучи	- jamiyat yoki alohida qilingan mamlakat miqosida qiyamat va iste'mol qiymatlarini arafishda ishtirok etuvchi birligi bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat qiluvchi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmua.
The use of property	Пользование собственностью	Mulkdan foydalanish	- mul-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishi, ya'ni uning mafi jihatlarining bevosita iste'mol qilinishi.
Tools	Орудия труда	Mechat xurda-lari	- insonning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalar.
Total product	Общий продукт	Umumiy mahsulot	- jish qilingan harcha ishlab chiqarish amillaridan foydalanish vaaziga olingan mahsulotning muftaq hajmi.
Total supply	Совокупное предложение	Ями taklif	- mamlakatda natrlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va sotishga tayyor bo'lgan harcha tovarlar va xizmatlar hajmi.
Unemployed	Безработные	Ишsizlar	- mehnatga tayyor bo'lib, ishlabchi sohilgan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi.
Unemployment rate	Уровень безработицы	Ишsizlik darajasi	- ishchilarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbat.
Wage	Заработная плата	Иш хади	- ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va uumidorligiga qarab milliy mahsulotdan uladigan ulushining poldagi ifodasi.
Work force	Рабочая сила	Ишчи кучи	- insonning mehnat qilishga bo'lgan oqiy va jamiy qo'llayarlarning yig'indisi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T: "O'zbekiston", 2018. –76b.
2. O'zbekiston Respublikasining 2018 yil 25 yanvarda qabul qilingan "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonunlar.uz Sayti tomondan 2018 yil 29 martda ma'qullangan.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farman va Qarorlari

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi aniq makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet ma'lumotlari to'g'risida 2018 yil 26 dekabr, PQ-4086-sonli Qarori
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2018 yil 7 maydagi PQ-3698-sonli Qarori
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Faol tadbirkorlik va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2018 yil 5 maydagi PQ-3697-sonli Qarori
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha sektorlar faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" Qarori 2019-yil 8-yanvar, PQ-4102-son.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to'g'risida" 2017 yil 8 avgustdagi PQ-3182-son qarori

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari

9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ilmiy-innovatsion ishlar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tadbir etishning samarali mexanizmlarini yaratish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018 yil 12 yanvardagi 24-son Qarori
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy qilishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha "Mirzo Ulug'bek Innovation center" innovatsiya markazi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida 2017 yil 15 avgustdagi 631-son Qarori
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni takomillashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish to'g'risida" 2017 yil 19 maydagi 302-son Qarori
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 04.04.2017 yildagi PQ-3868-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 12 yanvardagi "Elektr energiyasi va tabiiy

gazdan foydalanish tartibini takomillashtirishga doyr qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 22-sonli qorori.

13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Toshkent shahrida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya istilokidagi nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalarini davlat-xususiy sheriklik asosida tashkil etish to'g'risida Qorori 2019 yil 10 may, 417-son.

14. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 23 martidagi "Viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar va shahar hokimliklarining hududlarni kompleks rivojlantirish yig'ma hushqarmalari va bo'limlari to'g'risidagi hujjatniy nizomlarni tasdiqlash haqida"gi 12-sonli qorori.

IV. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

axbaratlari va nutqlari

15. Mirziyoyev Sh.M. Boyuk kelajagimizni mend va olljanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017.

16. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. www.press-service.uz.

17. Mirziyoyev Sh.M. Millatlararo do'stlik va hamjihatlik – xalqimiz fochagi va farovonligining hayotshaxsh manbai//Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

18. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

19. Mirziyoyev Sh.M. Tarqiqdly tahlil, qat'iy tartib-utunom va shaxsiy javobgarlik – har bir rttabta faalliyatning kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017.

20. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va obod, demokratik jamiyatni barchamiz birgalikda harpo etamiz.//Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

21. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda harpo etamiz. – T.: "O'zbekiston", 2016.

22. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston", 2018.

V. Darasliklar va o'quv qo'llanmalar

23. Armstrong, J.Taylor. Regional economics and policy, 3 edition. Wiley/Blackwell publisher, 2010- 448 p.

24. Roberta Capello. Regional Economics. USA: Routledge, 2016.

25. Vodyapina V.N. Regionalnaya ekonomika. – M.: «INFRA», 2008. – 510 str.

26. Yakubov I.O., Hakimov H.A. "Mintaqaviy iqtisodiyot". O'quv-uslubiy majmau. T.: TDU, 2016 yil.

27. Rahimova M.R. Mintaqa va mahalliy xo'jalik iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. T.: O'zBYoUAJ, 2004. – 128 bet.

28. Rahimova M.R., Ishmurodov A.E. Mintaqaviy iqtisodiyot. Lotin alifbosida darslik. T. TDU, 2010. 335 bet.

29. Soliev A. va boshqalar. O'zbekiston hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi. Monografiya T. "Muntaz so'z" 2019. 100 bet.

30. Ishnizhametov A.E., Djumayev Z.A., Jumayev Q. X. Makroiqtisodiyot: O'quv qo'llanma. T.: O'zbekiston Yuzmichilar Iyushmasi Adabiyot Jang'artuvchi nashriyoti, 2005. -192 bet.

31. B. G'ulalishov ziddiyatlari: iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy jihatlari. – T.: "Ma'naviyat". 2006.

32. Abduraimonov Q.X., Abdullaev O., Dadaboev SH. "Regionalniya ekonomika i upravlenie" Uchebnik. TGEU 2007. 730

VI. Statistik ma'lumotlar to'plami

33. Yillik statistik to'plam 2017. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Toshkent. 2018. O'zbekiston Almanaxi. Iqtisodiy tadqiqotlar markazi. Toshkent. 2018.

34. O'zbekiston iqtisodiyoti. Axborot - tahliliy byulleten. Iqtisodiy tadqiqotlar markazi. Toshkent. 2019.

35. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy - ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990 - 2010 yillar) asosiy tendentsiya va ko'rsatkichlari hamda 2011 - 2015 yillarga mo'ljallangan prognozlarini statistik to'plam. - T. - O'zbekiston. 2011.

36. Yillik statistik to'plam 2017. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Toshkent. 2018.

VII. Internet tarmog'i veb - saytlari va manzillari

37. www.uz.gov. O'zbekiston Respublikasi elektron qonun hujjatlari to'plami.

38. www.uza.uz. O'zbekiston Respublikasi Milliy Axborot Agentligining rasmiy veb - sayti.

39. www.minconomy.uz. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va savdo vazirligining rasmiy veb - sayti.

40. www.chu.uz. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy veb - sayti.

41. www.stat.uz. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy veb - sayti.

42. www.tashstat.uz. - Toshkent shahar statistika boshqarmasining rasmiy sayti

43. www.ipma.uz – O'zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligining rasmiy sayti

44. www.economy.gov.ru

45. www.uza.uz

46. www.uzland.uz

47. Ekonomika Rossi. "<http://www.imce.ru>"

48. www.norma.uz

49. www.gov.uz

50. <http://www.mf.uz>- O'zbekiston Respublikasi Mo'liya Vazirligi veb portali.

51. www.internetindicators.com - Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.

52. <http://www.jstor.org/stable/2564954>

53. <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>.

54. <http://www.jstor.org/action/showPublisher?publisherCode=ueu>.

55. <http://www.jstor.org>